

De meester en Margarita

Aantekeningen per hoofdstuk

Jan Vanhellemont

De meester en Margarita

Aantekeningen per hoofdstuk

Tekst en illustraties
Jan Vanhellemont

De meester en Margarita
Aantekeningen per hoofdstuk

Tekst en illustraties
Jan Vanhellemont

Jan Vanhellemont
2020

Copyright © 2020 by Jan Vanhellemont

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door print-outs, kopieën, of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Eerste druk: 2020

ISBN 978-9-081853-33-0

De illustraties in dit boek zijn zwart-wit afdrukken van gouaches gemaakt door de auteur.

Jan Vanhellemont
Sint-Jansbergsesteenweg 31
B-3000 Leuven
Belgium

www.masterandmagarita.eu

Inhoud

Opdracht	ix
Voorwoord	xi
Inleiding	xiii
Hoofdstuk 1 Spreek nooit met onbekenden	3
Hoofdstuk 2 Pontius Pilatus	21
Hoofdstuk 3 Het zevende bewijs	33
Hoofdstuk 4 Achtervolging	39
Hoofdstuk 5 Het gebeurde in Gribojedov	45
Hoofdstuk 6 Als gezegd: schizofrenie	59
Hoofdstuk 7 Het vervloekte appartement	65
Hoofdstuk 8 Tweegevecht tussen professor en poëet	75
Hoofdstuk 9 Korovjev met zijn streken	79
Hoofdstuk 10 Berichten uit Jalta	83
Hoofdstuk 11 Ivans splijting	89
Hoofdstuk 12 Zwarte magie en haar ontmaskering	91
Hoofdstuk 13 De held van het verhaal doet zijn intrede	103
Hoofdstuk 14 Hulde aan de haan	119
Hoofdstuk 15 De droom van Nikanor Ivanovitsj	121
Hoofdstuk 16 De terechtstelling	129
Hoofdstuk 17 Een onrustig dagje	135
Hoofdstuk 18 Onfortuinlijke bezoekers	143
Hoofdstuk 19 Margarita	155

Hoofdstuk 20 Azazello's balsem	161
Hoofdstuk 21 Al vliegend	165
Hoofdstuk 22 Bij kaarslicht.....	171
Hoofdstuk 23 Grand gala ten huize van Satan	179
Hoofdstuk 24 De meester ontboden.....	193
Hoofdstuk 25 Hoe de procurator trachtte Jehoeda van Karioth te redden.....	199
Hoofdstuk 26 De begrafenis.....	205
Hoofdstuk 27 Het einde van appartement No. 50	213
Hoofdstuk 28 De laatste avonturen van Korovjev en Behemoth	217
Hoofdstuk 29 Het lot van de meester en Margarita wordt beslist.....	223
Hoofdstuk 30 Hoogste tijd	229
Hoofdstuk 31 Op de Mussenheuvels	233
Hoofdstuk 32 Vergiffenis en eeuwige geborgenheid.....	237
Epiloog	243
Bibliografie.....	247

Opdracht

Ik wil iedereen bedanken die heeft bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek, en in het bijzonder **Bénédicte Prévost** uit Nijvel, België, voor de sloten koffie en soep en voor de nooit aflatende aanmoedigen om mij te motiveren om de illustraties voor dit boek af te werken.

Voorwoord

Op een warme zomeravond in juli 2003 keek ik, vanuit het open raam van een dakappartement in de Parijse Avenue Émile Zola naar de Eiffeltoren. Ik was daar aan het praten met **Tatiana Poppel**, een Russische vriendin die daar woonde. Onderwerp van gesprek was literatuur en ik vertelde haar over mijn lievelingsboek, *Cien años de soledad* van **Gabriel García Márquez**. En toen was het haar beurt. Zij vertelde een vreemd verhaal over de Duivel die naar Moskou kwam. Ik luisterde geamuseerd, zonder echter ook maar enige moeite te doen om de naam van de auteur of de titel van het boek te onthouden. Maar het verhaal bleef in het achterhoofd hangen en liet me nooit meer los.

Een jaar later kwamen de beelden terug, en hoe! Een andere Russische vriendin, **Irina Ter-novaya**, gaf me de raad om *De meester en Margarita* van **Michail Boelgakov** te lezen. En dat heb ik gedaan. Met alle gevolgen vandien. Ik heb in Moskou alle plaatsen bezocht die in dit meesterwerk werden beschreven en ik ben Russisch gaan studeren om het ooit in de oorspronkelijke taal te kunnen lezen...

In dit boek kan u méér te weten komen over Michail Boelgakov, het verhaal en de thema's, de politieke en sociale context, de personages en de locaties, en ontdekken wie zich erop heeft geïnspireerd om goed en minder goed geslaagde muziek, films of toneelstukken te maken. Bekijk ook regelmatig de nieuwspagina, want Boelgakov leeft nog steeds...

Welkom in de wondere wereld van *De meester en Margarita*...

Inleiding

De roman *De meester en Margarita* van **Michail Boelgakov** is - onder andere - een *satire*. De auteur bekritiseert echte mensen uit de Sovjet-Unie in de jaren dertig en creëert absurde situaties door realiteit en fictie te combineren. Dit mengsel is in de hele roman verborgen in kleine details die op het eerste gezicht triviaal lijken, maar die belangrijk zijn voor degenen die weten waarom ze worden vermeld. Het is bijvoorbeeld geen toeval dat de vrouw die Mikhail Berlioz onthoofde bij de vijvers van de Patriarch in hoofdstuk 3 «een vuurrode halsdoek» draagt, of dat de meester Ivan Bezdomny in hoofdstuk 13 vertelt dat hij «in deze zelfde jas» zat, «maar dan zonder knopen».

In dit boek vindt u aantekeningen om de roman beter te begrijpen. Ze zijn ingedeeld per hoofdstuk, en de namen, plaatsen, situaties, citaten en andere elementen die Boelgakov gebruikte om zijn visie op de Sovjetmaatschappij te illustreren worden uitgelegd. De termen worden vermeld in de volgorde van hun eerste verschijning in de roman.

De aantekeningen in dit boek zijn nog vrij summier. Ze zijn bedoeld als eerste hulp - tijdens het lezen van de roman kan u ze raadplegen voor een korte uitleg, zodat u de namen en verwijzingen kunt begrijpen, zonder het plezier van het lezen te moeten onderbreken. Meer gedetailleerde aantekeningen en vollediger beschrijvingen van de politieke, economische, sociale en culturele context van de roman zijn beschikbaar op de website «De meester en Margarita». Op verschillende plaatsen in dit boek vindt u *Quick Reference Codes (QR)* die u kunt scannen om direct toegang te krijgen tot meer gedetailleerde informatie op de website.

<https://www.masterandmargarita.eu>

Hoofdstuk 1

Spreek nooit met onbekenden

Citaat

« Maar goed, wie zijt ge dan?»
« Deel van die kracht en sterkt'
die steeds het kwade wil
en steeds ten goede werkt.»

Het citaat komt uit een scène getiteld *De studeerkamer van Faust* in het eerste deel van het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1842). De vraag wordt gesteld door **Faust**, het antwoord komt van de duivel **Mephistopheles**.

Spreek nooit met onbekenden

Deze titel is een ironische verwijzing naar de houding van veel Moskovieten in een periode waarin werkelijk een spionage-obsessie heerste. In zijn toespraak tot een gezamenlijke vergadering van het *Centraal Comité* en de *Centrale Controle Commissie* van de Communistische Partij op 11 januari 1933, had Secretaris-generaal **Jozef Vissarionovitsj Stalin** (1878-1953) gewaarschuwd dat «de vorigen» (de aanhangers van het vorige bewind) over het hele land verspreid zaten en dat ze er op uit waren om «onheil en schade» aan te richten. Het was gevaarlijk om met hen te praten, en zij die het aandurfdën zouden worden vervolgd door de geheime politie van de Sovjets op verdenking van spionage. Buitenlanders behoorden tot «het ras van de onbekenden en de vreemdelingen», en je kon niet met hen praten.

Vreemdelingen die de Sovjetunie bezochten werden nauwlettend in het oog gehouden door de geheime dienst **НКВД** [NKVD], de **Народный комиссариат внутренних дел** [Narodni Komissariat Vnoetrennich Del] of *Volkscommissariaat voor Interne Zaken*, die overal verklikkers en infiltranten aan het werk had. Later, tijdens de *Koude Oorlog* tussen de Sovjetunie en het Westen, werd deze dienst berucht als de **КГБ** [KGB], het **Комитет государственной безопасности** [Komitet gosodarstvennoj bezopasnosti] of *Comité voor staatsveiligheid*.

Sinds 1995 heet de dienst **ФСБ** [FSB], de **Федеральная служба безопасности Российской Федерации** [Federalnaja sloezjba bezopasnosti Rossijskoj Federatsii] of *Federale veiligheidsdienst van de Russische federatie*.

In *De meester en Margarita* noemt Boelgakov de NKVD nooit bij naam. De dienst is echter alom tegenwoordig in de roman, maar wordt aangeduid met het onpersoonlijke «men» of «ze», of betiteld als «een zekere organisatie»

U kan méér lezen over de Russen en hun relatie met vreemdelingen in de sectie *Context* van de website «De meester en Margarita».

De Patriarchvijver

De vijver is gesitueerd in een park nabij Boelgakovs vroegere woning aan Bolsjaja Sadovaja ulitsa of *Grote Tuinstraat* in Moskou. In het Russisch heet deze plaats **Патриаршие пруды** [Patriarsjije Proedy] of de *Patriarchvijvers* - in het meervoud, omdat er vroeger op deze plaats drie vijvers waren.

Veel straten, pleinen en gebouwen kregen in de Sovjetperiode een nieuwe naam. In de tijd toen Boelgakov zijn roman schreef heette de Patriarchvijver eigenlijk de **Пионерские пруды** [Pionerskije Proedy] of *Pioniersvijvers*. Boelgakov gebruikt in *De meester en Margarita* echter consequent de prerevolutionaire namen, die vaak een christelijk orthodoxe oorsprong hadden.

U kan méér lezen over de Patriarchvijver in de sectie *Locaties* van de website «De meester en Margarita».

Grijs zomertenuue en onberispelijk dophoedje

De eerste van de twee personen aan de Patriarchvijver ziet eruit als een echte functionaris. Met de beschrijving van «brilleglazen van metafysische afmetingen» geeft Boelgakov een indicatie van zijn waardering voor deze figuren.

Een **dophoedje** is klein bol hoedje voor dames. Waarom de vertaler dit woord gebruikt heeft is onduidelijk, want Boelgakov beschreef geen dophoedje. Boelgakov beschreef een **приличную шляпу пирожком** [prilitsjnoejoe sjliapoe pirozjkom]. Letterlijk zou je dat

kunnen vertalen als *een fatsoenlijke hoed als een pasteitje*. Dat klinkt misschien niet echt «onberispelijk», maar **шляпа пирожком** [sjljapa pirozjkom] was de populaire naam die aan een **Федора** [fedora] gegeven werd.

Een **fedora** of *deukhoed* is een vilten hoed, vaak gemaakt van Belgisch konijnenbont, met een brede rand en ingesprongen kroon, meestal in de lengte langs de kroon gevouwen en vooraan aan beide kanten dichtgeknepen.

De naam van de hoed komt van **Fédora Romazov**, een personage uit het toneelstuk *Fédora* van de Franse schrijver **Victorien Sardou** (1831-1908). Ze droeg zo'n deukhoed en het feit dat dit personage werd gespeeld in de eerste uitvoeringen van het stuk in 1889 door de wereldberoemde actrice **Sarah Bernhardt** (1844-1923) maakte deze hoed over de hele wereld populair. Eerst gedragen door vrouwen, werd de deukhoed later een populair mannenattribuut nadat **Edward VIII** (1894-1972), toen nog *Prins van Wales*, hem in 1924 begon te dragen. Bekende varianten werden later geproduceerd door de modehuizen *Borsalino* en *Stilton*.

Hoeden werden na de revolutie niet veel meer gedragen, tenzij dan door intellectuelen van de oude stempel. Ze begonnen in de jaren '30 in de Sovjetunie echter weer ingang te vinden, vooral bij de nieuwe elite.

Georgi Andrejevski (°1940), die jarenlang voor de procureur-generaal van de USSR werkte, publiceerde een reeks boeken met de titel *Het dagelijkse leven in Moskou tijdens het Stalin-tijdperk*. Hij citeerde een Franse journalist waarvan hij de naam in het Cyrillisch als **Морис Родэ-Сэн** [Maurice Rodin-Saint] spelde, maar waarover ik verder geen informatie heb gevonden. Deze journalist zou in 1934 in het emigrantentijdschrift **Иллюстрированная Россия** [Illjoestrirovannaja Rossija] of *Geïllustreerd Rusland* het volgende hebben geschreven: «Het is schokkend om te zien hoe de mensen in Moskou gekleed zijn. Schoenen zijn een zeldzaamheid. Sommige passanten verschillen echter sterk van de massa. Zij zijn beter gekleed en dragen allemaal, zonder uitzondering, een tas. Het zijn de officiëlen, de heersers van de Sovjetmaatschappij. Schoenen, tassen en hoeden, daaraan herken je deze Sovjet kaste».

Overigens was Boelgakov zelf in gezelschap steeds zeer fatsoenlijk gekleed. Hij droeg niet alleen vaak een deukhoed, maar ook een knijpbril.

Ruitjespet, houthakkershemd en zwarte gymnastiekschoenen

De tweede figuur beantwoordt aan het stereotype van de proletarische dichter die er veel minder bourgeois uitzag. De Nederlandse vertaler beschrijft een *houthakkershemd*, maar Boelgakov schrijft dat de dichter **в ковбойке** [v kovbojke] was, en dat betekent *in een geruit hemd* of, anders gezegd, *in een cowboyhemd*, want **ковбойка** [kovbojka] of *ruitjeshemd* is afgeleid van **ковбой** [kovboj], de Russische transliteratie van *cowboy*.

Michail Aleksandrovitsj Berlioz

Deze absoluut on-Russische naam van de voorzitter van **Massolit** refereert naar de Franse componist **Louis Hector Berlioz** (1803-1869) die de opera *La damnation de Faust* heeft geschreven. In deze opera spelen vier personages: **Faust** (tenor), de duivel **Méphistophélès** (bariton), **Marguerite** (mezzosopraan) en **Brander** (bas).

Hector Berlioz schreef ook de bekende *Symphonie Fantastique* (1830), één van de beroemdste voorbeelden van *programmamuziek*. In de vierde beweging van deze symfonie, de *Marche au supplice* of de *Gang naar het schavot* - droomt het hoofpersonnage zijn eigen onthoofding, en in het vijfde deel - *Songe d'une nuit du sabbat* of *Droom van een heksen-sabbat* - ziet hij zich, volgens een programmaboekje uit 1855, op een hekensabbat, «te midden van vreeselijke fratzen, heksen, gedochten van allen aard, die zich tot de lijkstatie verenigd hebben in helsche orgiën». Beide thema's zullen later in de roman belangrijk blijken.

Voor de trivia: de componist Hector Berlioz heeft, net als Boelgakov, geneeskunde gestudeerd vóór hij zich aan de kunst wijdde.

U kan een meer gedetailleerde beschrijving van Michail Aleksandrovitsj Berlioz vinden in de sectie *Personages* van de website «De meester en Margarita».

Massolit

Massolit is een verzonnen maar erg geloofwaardige samentrekking, het is een parodie op de vele dergelijke afkortingen die in het postrevolutionaire Rusland werden geïntroduceerd. Verder in het boek volgen er nog andere van die samentrekkingen zoals het *Dramlithuis* (het huis voor Dramaturgen en Literatoren) en *findirecteur* (financieel directeur).

In de tijd van Boelgakov moesten schrijvers lid zijn van officiële literaire bonden wanneer ze hun werk gepubliceerd wilden zien. Voorbeelden van zulke literaire bonden waren de **Российская Ассоциация Пролетарских Писателей (РАПП)** [Rossijskaja Assotsiatsija Proletarskich Pisatelej (RAPP)] of de *Russische vereniging van proletarische schrijvers* en de zogenaamde **Московская Ассоциация Пролетарских Писателей (МАПП)** [Moskovskaja Assotsiatsija Proletarskich Pisatelej (MAPP)] of *Vereniging van proletarische*

schrijvers van Moskou. De namen van deze verenigingen zijn echt: In de Sovjetunie werden bijzonder veel afgrijselijke afkortingen gebruikt.

Boelgakov baseerde het fictieve Massolit op de RAPP en de MAPP. In de roman wordt geen verklaring voor de afkorting gegeven. Maar het zou **Мастера Социалистической литературы** [Mastera Sotsialistitsjeskoj literatoery] of *Meesters voor Socialistische Literatuur* kunnen betekenen, als referentie naar de **Мастера Коммунистической Драмы** (Масткомдрам) [Mastera Kommoenistitsjeskoj Dramy (Mastkomdram)] of *Meesters voor Communistisch Drama*, een vereniging die wél echt bestond in de tijd van Boelgakov. **Mastkomdram** werd op 29 november 1920 opgericht als een initiatief van de TEO, de Theaterafdeling van het *Commissariaat voor Onderwijs en Verlichting*, en werd geleid door theaterregisseur en acteur **Vsevolod Emiljevitsj Meyerhold** (1874-1940).

Volgens de Russische Boelgakovexpert **Boris Vadimovitsj Sokolov** (°1957), auteur van de *Boelgakovencyclopedia*, zou de naam **Массолит** [Massolit] een afkorting kunnen zijn van **Масонские литературы** [Masonskiye literatoeri] of *Maçonnieke schrijvers*. Sokolov argumenteert zijn stelling door te verwijzen naar een artikel van **Afanasi Ivanovitsj Boelgakov** (1859-1907), theoloog en kerkhistoricus, en de vader van Michail Afanasievitsj. In 1903 had die een artikel had geschreven over *De moderne vrijmetselarij in haar relatie met de kerk en de staat*, dat gepubliceerd werd in de *Akten van de Theologische Academie van Kiev*. Boelgakov senior schreef daarin dat de vrijmetselaars een nieuw geloof wilden invoeren. Een vals geloof, volgens hem, want hun enige betrachting zou het verhogen van de persoonlijke welvaart van de leden geweest zijn. Het lijkt mij echter wat ver gezocht dat de naam Massolit zou verwijzen naar de vrijmetselarij. In dat geval zou Boelgakov immers **Масолит** [Masolit] geschreven hebben, met slechts één «s», quod non.

Boelgakov had wel interesse voor de symbolen van de vrijmetselarij, en verwijst er op andere plaatsen in de roman wel degelijk naar.

U kan méér lezen over de vrijmetselaarssymbolen in *De meester en Margarita* in de sectie *Context* van de website «De meester en Margarita».

Ivan Nikolajevitsj Ponyrjov (Bezdomny)

Бездомный [Bezdomny], de schuilnaam van de dichter **Ivan Nikolajevitsj Ponyryov**, betekent *de Dakloze* in het Russisch.

In een eerdere versie van de roman heette de dichter **Безродный** [Bezrodny], wat *de Eenzame* betekent. Veel van de zogenaamde proletarische schrijvers gebruikten dergelijke schuilnamen. De meest bekende is wellicht **Aleksej Maksimovitsj Pesjkov** (1868-1936) die zichzelf **Maksim Gorki** noemde. **Горький** [Gorki] betekent *de Bittere*. Andere voorbeelden zijn **Голодны** [Golodni], *de Hongerige*, **Беспощадный** [Besposjtsjadni], *de Meedogenloze*, of **Приблудный** [Pribloedni], *de Verdwaalde*.

De schuilnaam Bezdomny doet denken aan de naam van **Demjan Bedni** (1883-1945). **Бедный** [Bedni], *de Arme*, heet in het echt **Efim Alexandrovitsj Pridvorov**. Pridvorov schreef antireligieuze werken in de jaren '20, zoals bijvoorbeeld *Het Nieuwe Testament zonder Tekortkomingen van de Evangelist Demjan*. In 1925 maakte Boelgakov hierover een notitie in zijn dagboeken die later in de KGB-archieven werden teruggevonden: «Hij stelt Jezus Christus voor als een bedrieger en een oplichter... voor zo'n misdaad bestaan geen woorden». Het zou wel eens kunnen dat Boelgakov de idee kreeg om *De meester en Margarita* te schrijven na het lezen van Bedni's werk.

Maar Bezdomny lijkt ook sterk op **Aleksandr Piitsj Bezymenski** (1898-1973). **Безыменский** [Bezymenski] betekent *de Naamloze*. Hij was een proletarisch dichter die een toneelstuk had geschreven dat ten dele *De Dagen van de Toerbins* van Boelgakov zelf parodieerde..

U kan een meer gedetailleerde beschrijving vinden van Ivan Nikolajevitsj Ponyrjov (Bezdomny) in de sectie *Personages* van de website «De meester en Margarita».

Spuitwater en bier

Boelgakov hoefde echt niet te overdrijven om dit gesprek op een parodie te laten lijken, want dergelijke dialogen konden werkelijk dagelijks gehoord worden in de voormalige Sovjet-Unie. Zowel de situatie van het tekort aan goederen als de beschrijving van het gedrag van de protagonisten waren dagelijkse kost. Alleen in een **берёзка** [berjozka] of *valutawinkel* was er overvloed.

U kan méér lezen over de valutawinkels in de Sovjet-Unie *in de sectie Context* van de website «De meester en Margarita».

In de originele Russische tekst schreef Boelgakov niet gewoon over *sputwater*. Hij gebruikte het woord **нарзан** [narzan]. Sinds 1894 wordt het **Narzan** mineraalwater gebotteld in Kislovodsk, een stad in de regio Stavropol in de noordelijke Kaukasus. Boelgakov schreef *narzan*, zonder hoofdletter, want het water was zo populair dat de merknaam een soortnaam werd.

Kislovodsk

Letterlijk betekent **Kislovodsk** *zure waters*. Het was een populair kuuroord in de noordelijke Kaukasus, bekend om zijn minerale bronnen. Het Narzan mineraal water wordt hier gebotteld. Voor Russen met connecties was «het Zuiden», met de Kaukasus, de Krim en Sotsji aan de Zwarte Zee, het meest prestigieuze vakantieoord.

Na de oprichting van de **Союз советских писателей** [Sojoez sovjetskich pisatelej] of *Bond van Sovjetschrijvers* in 1932 konden schrijvers in de Sovjetunie een **путёвка** [poe-tjovka] voor Kislovodsk krijgen. Een **poetjovka** is een soort verwijskaart die de Sovjetburgers nodig hadden om naar een *sanatorium* te kunnen gaan. Een verblijf in een sanatorium was - en is in veel gevallen nog steeds - een combinatie van een vakantie aan zee met een door dokters vastgelegde **процедура** [protsedoera] of *procedure*. Dat is een min of meer coherent programma van kuren, bewegingsoefeningen en diverse gezondheidsbehandelingen.

... daaruit wond zich een doorzichtig heerschap

In de periode dat Boelgakov *De meester en Margarita* schreef, kreeg hij haast niets meer gepubliceerd. Wellicht daardoor hernam hij hier en daar thema's of situaties die hij reeds eerder beschreven had, maar die geen of slechts een beperkt publiek hadden bereikt. Het doorzichtig heerschap dat hier voor Berlioz verschijnt, lijkt op een thema dat reeds voorkwam in het feuilleton **Столица в блокноте** [Stolitsa v bloknotje] of *De hoofdstad op een blocnote*, gepubliceerd in het blad *Nakanune* in december 1922 en februari 1923: «...achter de rug van de jongeman kwam zonder signaal van zijn kant (bolsjewistische trucs!) vanuit de lucht een politieagent».

Een groot opgezet dichtwerk met antigodsdienstige strekking

Antireligieuze demonstraties van allerlei soort waren een wijdverbreid fenomeen in de Sovjetunie van die tijd, zoals de beeldenstormende poëzie van **Demjan Bedni** (1883-1945), pseudoniem van **Efim Aleksandrovitsj Pridvorov**. In zijn dagboek uit Boelgakov zijn verontwaardiging hiervoor en hij noemt dit fenomeen een godslastering. Het is niet uitgesloten dat zijn eerste schetsen voor de roman ontstaan zijn als een reactie op deze ruwe propaganda.

Berlioz bestelde een gedicht bij gelegenheid van het feest van Pasen met het oog op propagandavoering. Dat was niet uitzonderlijk. In de Sovjet-Unie werden aan de vooravond van grote feestdagen vaak atheïstische literaire werken geschreven.

U kan méér lezen over het atheïsme en de propaganda in de Sovjet-Unie in de sectie *Context* van de website «De meester en Margarita».

Je reinste mythe

De uitspraak dat Jezus als persoon een mythe is komt uit de theorie van **Bruno Bauer** (1809-1882), een Duits theoloog, filosoof en historicus en leerling van **Georg Wilhelm Friedrich Hegel** (1770-1831) die hem ooit nog een academische prijs gaf omdat hij in een filosofisch essay kritiek had gegeven op **Immanuel Kant** (1724-1804).

Kant had zich ondermeer ingespannen om het bewijs te leveren dat God bestaat. Maar Bauer voerde ook hevige polemieken met anderen die, zoals hijzelf, stelden dat de historische Jezus niet bestaan heeft, zoals **David Strauss** (1808-1874).

Philo van Alexandrië

Philo van Alexandrië (20 BC-54) was een Grieks filosoof van Joodse afkomst, een bijbel exegeet en een theoloog. Hij beïnvloedde zowel de Neo-Platonisten als de vroege Christelijke denkers.

Josefus Flavius

Josefus Flavius (57-100) was een Joods generaal en historicus, geboren in Jeruzalem, hij is de schrijver van *De Joodse Oorlog* en *Geschiedenis van de Joden*. Eigenlijk vergist Berlioz zich hier wanneer hij zegt dat de «schitterende erudiet» Flavius nooit een woord heeft gezegd over het bestaan van Jezus, want Christus wordt wel degelijk vermeld in dit laatste werk.

Tacitus' Annales

Annales is een werk over de geschiedenis van het Romeinse Rijk, geschreven door de Romeinse historicus **Cornelius Tacitus** (55-120) dat de jaren 14 tot 66 behandelt. Hij schreef ook het boek *Geschiedenis*, en dat ging over de jaren 69-70. Van de *Annalen* zijn de jaren 14-37 [de regeerperiode van keizer Tiberius] en 47-66 [Claudius en Nero] bewaard gebleven, maar met lacunes. Op één van de pagina's refereert Tacitus naar **Jezus Christus**, zijn terechtstelling door **Pontius Pilatus** en het bestaan van de eerste Christenen in Rome.

Moderne geschiedkundigen geloven niet dat de passage waarnaar Berlioz verwijst «een zeer late inlas» is. Nochtans, in *The Prospect of a Christian Interpolation in Tacitus, Annals 15.44*, een artikel dat gepubliceerd werd in 2014, gebruikte de Amerikaanse atheïstische activist en blogger **Richard Cevantis Carrier** (° 1969), een belangrijke verdediger van de *Jezusmythe*, haast dezelfde woorden door te zeggen dat de executie van Christus door procurator Pontius Pilatus tijdens het bewind van Tiberius «een christelijke inlassing» is.

Osiris

In het Oude Egypte was **Osiris** de beschermer van de dood, hij was broer en tevens echtgenoot van **Isis**, en vader van **Horus**, de god met het hoofd van een valk.

Thammoez

Thammoez is een Syrisch-Phoenicische halfgod. Zijn Griekse equivalent **Adonis** is wellicht beter bekend.

Mardoek

Mardoek is een Babylonische zonnegod, leider van een revolte tegen de oude godheden en de grondlegger van een nieuwe orde.

Witzli-Poetzli

Witzli-Poetzli, die soms ook omschreven wordt als **Huitzilopochtli**, is de oorlogsgod van de Azteken, aan wie mensenoffers werden gebracht.

Een knop in de vorm van een poedelkop

In het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1842) verschijnt **Mephistopheles** voor het eerst aan **Faust** door de vorm van een zwarte poedel aan te nemen.

Een vreemdeling

Vreemdelingen wekten in de Sovjetunie zowel nieuwsgierigheid als achtedoet op. Omdat ze zowel de schone schijn en de glamour van het «buitenland» vertegenwoordigden, maar ook een risico op spionage. Praten met vreemdelingen kon iemand moeilijkheden bezorgen met de geheime politie. Er kwamen maar zelden vreemdelingen op bezoek, en zij die het deden moesten zich laten registreren bij de autoriteiten en in speciale hotels verblijven, en ze werden van nabij in de gaten gehouden.

Een buitenlander wordt in het Russisch tegenwoordig meestal aangeduid met het woord **инострaнец** [inostranjets], maar vroeger werd ook het woord **немец** [nemets] gebruikt. Dat laatste had echter een dubbele betekenis, het betekende, naast *buitenlander*, ook *Duitser*. Wanneer Ivan in het eerste hoofdstuk van *De meester en Margarita* aan Woland vraagt «**Вы немец?**» [Vy nemets?], dan kan dat dus «*bent u Duitser?*» betekenen, maar net zo goed «*bent u vreemdeling?*». **Немец** [nemets] zou afgeleid zijn van het werkwoord **неметь** [nemet], dat *verstommen* betekent. Een nemets is dan *een stomme*, in de zin van iemand die geen Russisch spreekt.

De Phoenicische Adonis

De **Phoenicische Adonis** die Berlioz bedoelt is de halfgod **Thammoez**, het Syrisch-Phoenicische equivalent van de Griekse god **Adonis**.

De Phrygische Attis

Attis is een Phrygische god. Hij is de levensgezel van **Cybele**. Hij werd gecastreerd en bloedde dood.

De Perzische Mithras

Mithras is de Griekse naam voor de Perzische **Mithra**, een god die steeds de waarheid spreekt, met duizend oren, met tienduizend ogen, lang, die beschikt over de volledige kennis, die sterk is, en altijd wakker. Mithra is ook de beschermer en bewaarder van alle aspecten van de interpersoonlijke relaties, zoals vriendschap en liefde, en nauw verbonden met de godin **Aredvi Sura Anahita**, de hypostasis van kennis.

De drie wijzen uit het Oosten

In de Russische brontekst staat er **приход волхвов** [prichod volchvov]. Letterlijk vertaald is dat *de komst van de tovenaars*. De Nederlandse vertaler heeft dat goed geïnterpreteerd door het als *de drie wijzen uit het Oosten* te vertalen, want **священные волхвы** [svjatsjen-nije volchvi] betekent letterlijk *de heilige tovenaars*, maar wordt in het Russisch ook gebruikt om *de drie Koningen* aan te duiden. In het Evangelie van Mattheus is overigens geen sprake van *koningen* of *wijzen*, maar van *magiërs*. Mattheus 2:1-12 - «Toen Jezus geboren was in Betlehem in Judea, ten tijde van koning Herodes, kwamen er uit het Oosten magiërs in Jeruzalem aan.»

In de Engelse vertalingen van *De meester en Margarita* is er sprake van «the coming of the Magi», in de Franse vertaling wordt dat «l'arrivée des Rois mages». Een **Magus** was een lid van een Perzische priesterkaste, en wordt vaak vertaald als *wijze*, maar ook soms als *magiër*, *wichelaar* of *sterrenkijker*.

Neemt u mij niet kwalijk dat ik me als onbekende veroorloof...

De introductie van de vreemdeling inspireerde **Mick Jagger** van de Britse band **The Rolling Stones** om de song *Sympaty For The Devil* te schrijven, één jaar nadat *De meester en Margarita* voor het eerst was gepubliceerd. De Britse zangeres **Marianne Faithfull**, de vriendin van Jagger op dat moment, vertelde in 2005 in een interview met **Sylvie Simmons** van *Mojo Magazine*: «Ik had er bij Mick op aangedrongen om *De meester en Margarita* te lezen en, na uitvoerige gesprekken met mij, schreef hij die song».

De song begint met de woorden: «*Please, allow me to introduce myself...*» of «*Alstublieft, veroorlooft u mij dat ik mijzelf voorstel...*»

De Franse regisseur **Jean-Luc Godard** (°1930) bracht in 1968 de film *One Plus One* uit, geheel gewijd aan de totstandkoming van de song *Sympathy For The Devil*.

Die oude onrustzaaier Immanuel

Immanuel Kant (1724-1804) was een Duits idealistisch filosoof. In zijn *Kritik der reinen Vernunft* (1781) of *Kritiek van de zuivere rede* stelde hij dat wij, hoewel wij het niet kunnen bewijzen, door de zuivere rede - het vermogen om de zintuigelijke werkelijkheid te overstijgen en daar niet meer afhankelijk van te zijn - kunnen concluderen dat onder meer vrijheid, immoraliteit en God bestaan.

De vijf bewijzen die Immanuel Kant volgens Woland zou hebben vernietigd en waaraan hij zijn eigen zesde bewijs heeft toegevoegd, zijn de zogenaamde *Quinque viae*, dat zijn vijf godsbewijzen geformuleerd door de katholieke filosoof en theoloog **Thomas van Aquino** (1225-1274) in zijn *Summa Theologiae* (1265-1274).

U kan méér lezen over deze bewijzen in onze aantekeningen bij hoofdstuk 3.

Schiller

Johann Christoph Friedrich von Schiller (1759-1805) was een Duits dichter en dramaturg, en een liberaal idealist. Schiller was in zijn werk aanvankelijk revolutionair georiënteerd. Dat wil zeggen zoals het woord *revolutionair* in die tijd werd opgevat: als een streven naar vrijheid en gelijkheid en het afwijzen van willekeur en onrechtvaardigheid. In latere jaren was hij gematigder. Schiller is onder andere bekend van het gedicht *An die Freude* (1785) dat door zijn tijdgenoot **Ludwig von Beethoven** (1770-1827) gedeeltelijk verwerkt werd in het slotdeel van zijn *Negende Symfonie*. Een bekende uitspraak van Schiller betreffende het werk van Immanuel Kant over de vrijheid is: «je kan omdat je moet».

Schiller onderhield een productieve, maar gecompliceerde, vriendschap met de toen reeds beroemde en invloedrijke **Johann Wolfgang Goethe** (1749-1842), met wie hij vaak discussieerde over thema's in verband met de esthetica, waarbij hij Goethe aanmoedigde om nauwelijks begonnen schetsen af te werken. Ze werkten ook samen aan *Die Xenien* (Xenien), een verzameling korte satirische gedichten waarin zowel Schiller als Goethe verbaal geweld pleegden tegen diegenen die zij beschouwden als vijanden van hun esthetische agenda.

Strauss

De Strauss die hier bedoeld wordt is **David Strauss** (1808-1874), een Duits theoloog, en de auteur van *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet*. Hij bekommerde zich niet om de realiteitswaarde van de figuur Jezus, maar gaf een mythische interpretatie van het nieuwe testament in de context van het poëtisch bewustzijn van de Joodse en vroegchristelijke cultuur. De persoon Jezus was volgens hem een fictie die voort was gekomen uit culturele en literaire verwachtingen.

U kan de volledige tekst van *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* in het Engels downloaden in de sectie *Archieven* van de website «De meester en Margarita»..

Solovki

Solovki is de gangbare benaming van de *Solovetski Eilanden* in de Witte Zee. Op het domein van een vroeger klooster op deze eilanden was het **Соловецкий лагерь особого назначения** [Solovetski lager osobogo naznatsjenija] of het *Solovetskikamp voor Speciale Doeleinden* gelegen, één van de vroegste en meest beruchte concentratiekampen. De laatste gevangenen werden in 1959 op een boot geladen en verdronken in de Witte Zee.

De drie jaar in Solovki zou kunnen verwijzen naar een incident dat zich heeft voorgedaan in 1926, twee jaar vóór Boelgakov aan *De meester en Margarita* begon te schrijven. Toen werden in Leningrad een aantal vrijmetselaars gearresteerd door de geheime politie **OGPU**, de voorloper van de **NKVD**. Eén van de arrestanten was de advocaat **Boris Viktorovitsj Kiritsjenko** (1883-1941?), die door het leven ging onder de schuilnaam **Boris Viktorovitsj Astromov**.

Astromov verklaarde dat hij al 2000 jaar oud was en dat hij een volgeling van **Immanuel Kant** (1724-1804) was. Hij werd veroordeeld omdat hij zou geholpen hebben bij een «internationale bourgeois-samenzwering tegen de Sovjetunie». Hij kreeg een gevangenisstraf van vijf jaar in een concentratiekamp, later vervangen door een periode van drie jaar. In december 1926 kreeg hij gratie en werd hij verbannen naar Siberië. In 1940 werd hij opnieuw gearresteerd door de NKVD. Nadien werd niets meer over hem vernomen.

Dat doet de mens zelf

Bezdomny citeert een vers uit het gedicht **Наше воскресенье** [Nasje voskresenje] of *Onze opstanding*, geschreven door **Vladimir Vladimirovitsj Majakovski** (1893-1930) in 1923: «нам не бог начертал бег [...] миром правит сам человек» of «geen god bepaalt onze vlucht [...] de wereld wordt bestuurd door de mens zelf».

Tussen zes planken

Het verhaal dat Woland hier zo plastisch beschrijft, is ontleend aan **Господин из Сан-Франциско** [Gospodin iz San Frantsisko] of *De heer uit San Fransisco*, een verhaal uit 1915 van Nobelprijswinnaar **Ivan Boenin** (1870-1953). Boenin zelf zei dat hij op de idee van dit verhaal was gekomen toen hij in een Moskouse boekhandel de cover had gezien van de novelle *Dood in Venetië* van **Thomas Mann** (1875-1955).

Boelgakov moet een speciale voorkeur gehad hebben voor dit verhaal, want hij verwees er ook naar in zijn roman *De witte garde*: «Jelena [Toerbin] had een koud wordend kopje en *De heer uit San Francisco* voor zich».

Eigen Merk

In de Russische tekst zegt Ivan dat hij **Наша Марка** (Nasja Marka) rookt. De Nederlandse vertaler maakt daar *Eigen Merk* van. Een juistere vertaling zou echter *Ons Merk* geweest zijn. De sigaretten van **Nasja Marka** werden oorspronkelijk geproduceerd door *V.I. Asmolov & Co* in Rostov aan de Don. Nasja Marka is een nog steeds bestaand en erg populair Russisch sigarettenmerk dat in 2003 zijn honderdste verjaardag vierde. In 1920 werd het bedrijf genationaliseerd en de naam veranderde in de *Don Staats Tabaksfabriek (DSTF)*. De productie daalde prompt met 60 % tegenover 1916. Maar de *Nieuwe Economische Politiek (NEP)* gaf een nieuwe impuls en in 1926 was de productie reeds viermaal méér dan in 1922. Na de Sovjetperiode, in 1992, werd de DSTF gereorganiseerd en de naam veranderde in *JSC Donskoy Tabak*. Bij het eeuwfeest van Nasja Marka in 2003 werd een nieuw complex gebouwd met een productiecapaciteit van 60 miljard sigaretten per jaar. JSC Donskoy Tabak maakt nu deel uit van de agroholding *AGROCOM*.

De manier waarop Woland een sigaret aanbiedt doet sterk denken aan een scène uit het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1842). De duivel Mephistopheles vraagt aan enkele drinkebroers in de *Auerbachs Keller* in Leipzig: «Nun sagt, was wünschet ihr zu schmecken?» of «Zeg mij, wat wenst u proeven?», waarop prompt de wedervraag komt: «Wie meint Ihr das? Habt Ihr so mancherlei?» of «Hoe bedoelt u dat? Heeft u dan zoveel keuze?» Net zoals Ivan vraagt: «Heeft u dan soms een compleet assortiment?» wanneer Woland hem vraagt wat hij het liefst rookt.

Een driehoek op de sigarettenkoker

De sigarettenkoker van de onbekende bevat inderdaad *Eigen Merk* - en dat is niet zo verwonderlijk: de duivel is traditioneel begiftigd met het vermogen om gelijk welk verlangd voorwerp te doen verschijnen. Maar Berlioz en Ivan zijn nog méér verbaasd door de driehoek die de koker siert. Dat is één van de symbolen van de duivel. Hij duikt voortdurend op in de *esoterie* (de joodse mystiek, de mystiek van de getallen, de vrijmetselarij).

Het is de omkeerbare figuur bij uitstek, vaak geassocieerd met zijn spiegelbeeld, zoals in *het zegel van Salomon* en *de Davidster*. Dit zegel wordt gevormd door twee in elkaar geschoven driehoeken: de ene - met de punt naar beneden gericht - vertegenwoordigt de negatieve krachten of de duivel, de andere - met de punt naar boven gericht - vertegenwoordigt de positieve krachten of God. Het evenwicht van beide driehoeken is de sleutel tot de Wijsheid.

David (1040BC-970BC) was volgens de Hebreeuwse Bijbel de tweede koning van het *Verenigd Koninkrijk Israël*, en stamvader van het Judese koningshuis dat tot de zesde eeuw vóór onze jaartelling in Jeruzalem aan de macht zou blijven. Van hem werd gezegd dat hij Filistijnse reus **Goliath** doodde met een slinger. **Salomon** (?-931) was de zoon van David, de derde en laatste koning van het Verenigd Koninkrijk Israël. Na zijn dood werd zijn rijk opgesplitst in het noordelijke *Koninkrijk Israël* en het zuidelijke *Koninkrijk Juda*. Over Salomon doen veel legenden de ronde, die vooral zijn wijsheid roemen, en die nu ook nog tot ons taalgebruik behoren. Een *salomonsoordeel*, bijvoorbeeld, is een vonnis of uitspraak in een lastig geschil dat getuigt van wijsheid en spitsvondigheid. In een salomonsoordeel heeft geen van de strijdende partijen ogenschijnlijk een voordeel bij de uitspraak, maar uit de reactie van de strijdende partijen leidt de rechter af welke partij gelijk heeft.

Het zegel van Salomon

Het deksel van de sigarettenkoker «was versierd met een driehoek van diamanten die fonkelden met blauwe en witte lichten». Blauw is de hoogste kleur in de vrijmetselarij. Blauw symboliseert perfectie, waarheid en onsterfelijkheid. Een driehoek met het *oog van de Voorzienigheid* of het *alwetende oog* hangt in alle tempels van vrijmetselaarslodes aan de muur tegenover de ingang.

Vijanden? Interventionisten?

In de vroege Sovjetperiode werd er constant gesproken over vijanden van de revolutie en buitenlandse interventionisten die op de loer lagen om de nieuwe arbeidersstaat te ondermijnen.

Komsomol

Komsomol is een typische sovjetsamentrekking van **Коммунистический союз молодёжи** [Kommoenistitsjeskij Sojoez Molodjozji] of *Verbond van de Communistische Jeugd*. Van alle goede Sovjetjongeren werd verwacht dat ze erbij aansloten.

Komsomol had weinig directe invloed op de Communistische Partij, maar speelde een belangrijke rol als mechanisme om de waarden van de communistische partij aan de jongeren aan te leren, en als platform om jongeren in de politieke arena te loodsen. De bestuurster van

de tram die Berlioz zal onthoofden, is lid van Komsomol. Dat weten we omdat ze een *vuur-
rode halsdoek* had.

De opgroeiende Sovjetburger diende een ideologisch traject af te leggen, dat begon bij de *Pioniers* of de **Всесоюзная пионерская организация** [Vsesokoeznaja pionjerskaja organizatsia]. Wanneer men 14 werd, stapte men over naar de Komsomol, waar men tot zijn 28ste bleef. Daarna konden getalenteerde leden lid worden van de Communistische Partij, wat een voorwaarde was voor een hogere functie. De Komsomol diende daardoor ook als een vergaarbak voor jonge talenten, en als een springplank voor de carrière. Uit de jeugd-
beweging gezet worden wegens bijvoorbeeld wangedrag op school, of wegens het verspreiden van politiek incorrecte opvattingen was derhalve een zeer zware straf: het betekende dat een carrière binnen de Sovjet-Unie niet meer mogelijk was.

Annoesjka

Annoesjka is één van de weinige figuren uit *De meester en Margarita* die door de schrijver uit het echte leven werd geplukt zonder aanpassingen. **Tatiana Nikolajevna Lappa** (1892-1982), Boelgakovs eerste vrouw herinnert zich een **Annoesjka Gorjatsjeva** (1871-?) die in hetzelfde appartement nummer 50 woonde. Dat appartement was een soort arbeiderswoning met 7 kamers naast een centrale gang. Annoesjka Gorjatsjeva had een zoon die zij vaak sloeg. Zij stookten hun eigen vodka, waren vaak dronken, vochten dan en maakten veel lawaai.

In een eerdere versie van de roman heette ze **Pelagejoesjka**, in een andere heette ze **Annoesjka Basina**. Zij speelde ook een rol in *Huis nr. 13. De Elpit-arbcommune*, een kortverhaal uit 1922, en in *Theatrale roman*, ook bekend als *Zwarte sneeuw*, een roman uit 1937. Boelgakov kon zich behoorlijk ergeren aan die echte Annoesjka, zoals blijkt wat hij noteerde in zijn dagboek op 29 oktober 1923: «De eerste verwarmde dag werd gekenmerkt door het feit dat de beruchte Annoesjka het keukenraam de hele nacht wijd open liet staan. Ik weet werkelijk niet wat te doen met het tuig dat hier woont».

U kan méér lezen over Annoesjka Goriatsjeva in de sectie *Personages* van de website «De meester en Margarita».

Een Russische emigrant

Veel Russen die tegen de revolutie gekant waren emigreerden naar het buitenland, en vormden belangrijke Russische kolonies in verschillende hoofdsteden - Berlijn, Parijs, Praag, Harbin, Shanghai - waar ze potentiële spionnen en interventionisten waren.

Herbert Aurilachs

Herbert Aurilachs (958-1005) was een theoloog en wiskundige, waarvan werd aangenomen dat hij een tovenaars en alchemist was. In 999 werd hij paus onder de naam **Sylvester II**.

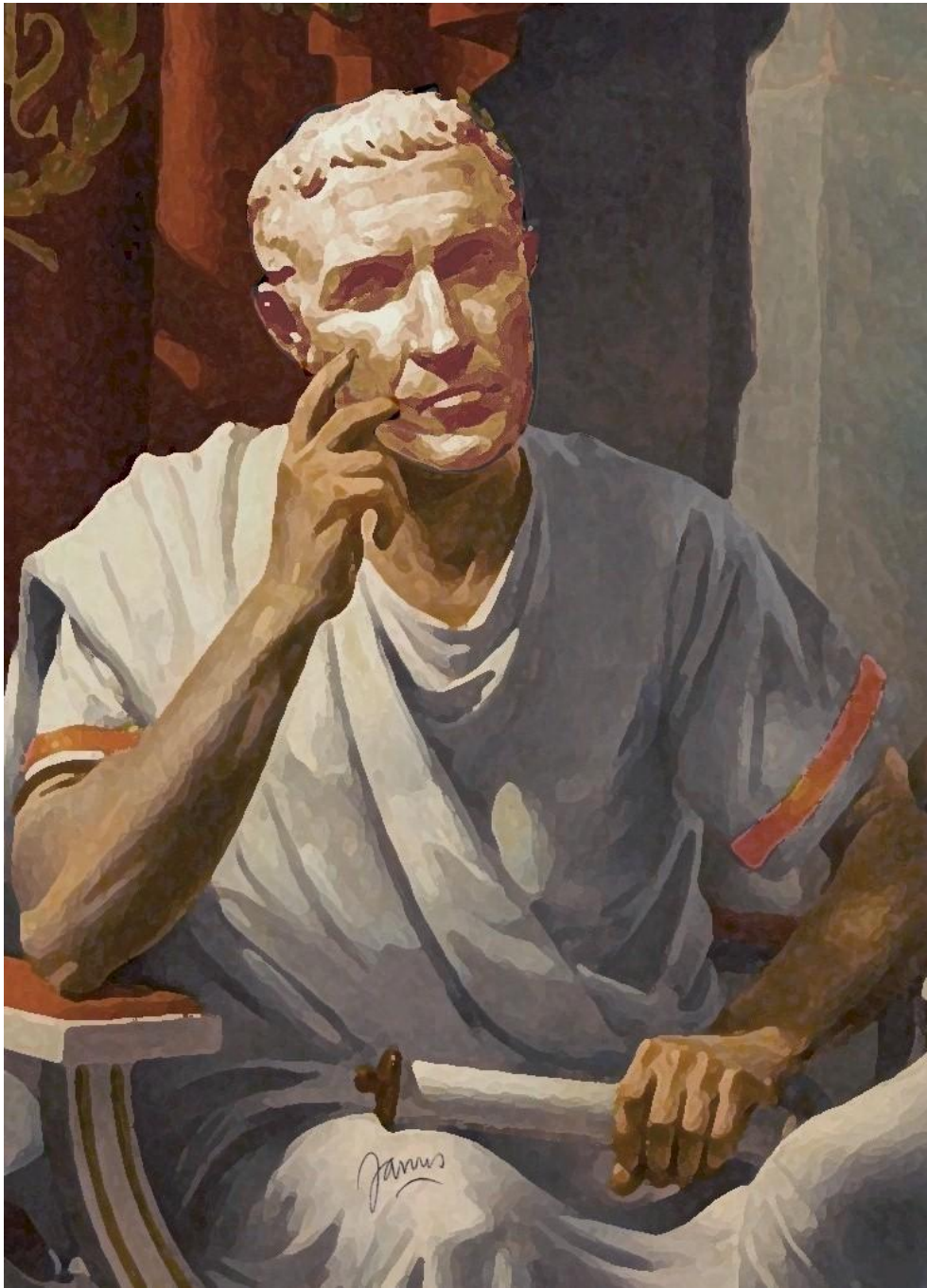
Nisan

Nisan is, volgens de wereldlijke volgorde, de zevende maand van de Joodse maankalender. Oorspronkelijk, volgens de religieuze volgorde was het de eerste maand.

De vijftiende dag van Nisan (beginnend met de zonsondergang van de veertiende) is de start van het feest van *Pesach* (Hebreeuws: פסח - afgeleid van «sloeg over»: Pasach). Het is de dag van de volle maan, want de joodse maanden beginnen op de dag volgend op de astronomische nieuwe maan. Pesach is ook bekend als *Passover*, *het lentefeest*, *vrijheidsfeest* of *matzefeest*, dat de *exodus* van de Joden uit Egypte herdenkt.

Hoofdstuk 2 Pontius Pilatus

De titel van het hoofdstuk

In 1998 maakte de rock band **Pearl Jam** uit Seattle de song *Pilate*, geïnspireerd door dit hoofdstuk.

Judea

Judea is het zuidelijk deel van **Palestina**, dat door Rome onderworpen werd in 65 BC. Het werd genoemd naar **Judah**, de vierde zoon van **Jacob**. In het jaar 6 werd het een Romeinse provincie. De zetel van de *prefect* - die door Boelgakov «*procurator*» wordt genoemd - was gevestigd in *Caesarea Stratonova* aan de Middellandse Zee.

Pontius Pilatus

Pontius Pilatus (?-38) was de vijfde Romeinse prefect van Judea van ongeveer 26 tot 36. Boelgakov haalde de details voor zijn personage bij de in het eerste hoofdstuk reeds vermelde **David Strauss** (1808-1874), maar ook uit *Life of Christ* van de Deken van de Canterbury Cathedral, **Frederic Farrar** (1851-1905), *Vie de Jésus* van de Franse historicus **Ernest Renan** (1823-1892), *Le Procureur de Judée* van **Jacques Anatole François Thibault** (1844-1924), die schreef onder het pseudoniem **Anatole France**, en het Evangelie van **Nicodemus**, dat waarschijnlijk geschreven werd in de vierde eeuw, en waarvan het eerste deel de titel kreeg van *Acta Pilati*, of de *Handelingen van Pilatus*.

Al deze werken kan u gratis downloaden in de sectie *Archieven* van deze website «De meester en Margarita». In de sectie *Personages* van de website kan u méér lezen over Pontius Pilatus.

Herodes de Grote

Herodes de Grote (?75 BC-04) was de *vazalkoning* van Judea die voor bewezen diensten door de Romeinen met het koningschap beloond werd. Volgens het Nieuwe Testament organiseerde Herodes de Grote *de moord op de Onnozele Kinderen* toen hij vernam dat de Messias - de toekomstige «Koning der Joden» - geboren was. Een betere vertaling zou ove-

rigens kunnen zijn: «Koning der Judeërs», want Jezus Christus werd eerder geëxecuteerd voor zijn invloed op Judea dan omwille van zijn religieuze opvattingen.

Herodes was dol op gebouwen in Romeinse stijl. Dat zag je vooral terug in de paleizen en burchten die hij in Jeruzalem liet bouwen, maar ook in de stad Caesarea die hij bouwde aan de kust van de Middellandse Zee. Volgens het Pilatusverhaal van de meester was Caesaria de geliefkoosde verblijfplaats van Pontius Pilatus.

Het twaalfde Fulminatalegioen

Het twaalfde legioen, **Legio XII**, was nog door **Julius Caesar** (100 BC-44 BC) opgericht in 58 BC en vergezelde hem in de Gallische oorlogen tot 49 BC. Het embleem van het legioen was een bliksemschicht, vandaar de naam *Fulminata* - *bliksemschicht* is *fulmen* in het Latijn.

Andere namen die aan het twaalfde legioen gegeven werden waren *Paterna*, *Victrix*, *Antiqua*, *Certa Constans*, en *Gallienna*. Boelgakov had die naam gevonden in het boek *L'Antéchrist* (De Antichrist), een ander werk van **Ernest Renan** (1823-1892) en schreef de aantekening «12-ű *Fulminata*» [12de Fulminata] in zijn notitieboek.

Jersjalajim

Boelgakov gebruikt voor de naam van de stad Jeruzalem een alternatieve transliteratie van het Hebreeuws ירושלים (Jeroesjalajim). Ook op andere plaatsen verkoos Boelgakov het afstandelijk effect van deze alternatieven: **Jesjoea** voor *Jezus*, **Ha-Notsri** voor *van Nazareth* en **Jehoeda Karioth** voor *Judas Iscariot*.

O goden, o goden, waarom straft gij mij zo?

Deze, of een gelijkaardige uitroep, komt nog negen keer voor in *De meester en Margarita*, als een leitmotiv. De woorden komen uit de opera *Aïda* van **Giuseppe Verdi** (1813-1901), waar Boelgakov vaak ging naar kijken, en die hij in meerdere van zijn werken citeerde.

Galilea

Galilea is het noordelijk deel van Palestina. Het is een vruchtbare streek met als hoofdstad **Tiberias** aan het *Meer van Galilea*, ook wel *Meer van Kinneret* of *Meer van Genezareth* genoemd.

De tetrarch

In die tijd werd Galilea bestuurd door de tetrarch **Herodes Antipas** (20 BC-30), zoon van **Herodes de Grote** (73 BC-4BC). Een tetrarch - een viervorst - is de heerser over een vierde deel van het grondgebied. In de eerste eeuw van onze tijdrekening gebruikten de Romeinen deze term echter ook om de vorst van een klein deelgebied van hun uitgestrekte rijk aan te duiden.

Herodes Antipas liet **Johannes de Doper** (7BC-29) onthoofden.

Volgens het Evangelie van Lukas (23:12), was Herodes Antipas in Jeruzalem op het moment van de kruisiging van Jezus. Pontius Pilatus had Jezus naar Herodes gestuurd om een vonnis te vellen. Dit was bedoeld om hem te vleien omdat zij al een tijdje in onmin leefden. Herodes voelde zich vereerd, maar stuurde Jezus toch terug naar Pilatus. Die velde dan zijn oordeel en waste zijn handen daarna in onschuld. Sinds dit voorval werden Herodes en Pilatus opnieuw met elkaar bevriend. Lukas 23:12 - «En op denzelfde dag werden Pilatus en Herodes vrienden met elkander; want zij waren te voren in vijandschap tegen den anderen».

Het Sanhedrin

Het **Sanhedrin** was het hoogste Joodse wetgevende en gerechtelijke orgaan, geleid door de hogepriester van de tempel in Jeruzalem. De lagere rechtbanken werden *lagere sanhedrins* genoemd. Het Sanhedrin volgde de Joodse wet onder toezicht van de Romeinen.

Een zevenentwintigjarige man

Volgens het Nieuwe Testament was **Jezus Christus** drieëndertig jaar oud toen hij stierf. Dit is één van de vele details waarin Boelgakov afwijkt van het traditionele bijbelse verhaal.

In zijn notities bij de derde versie van *De meester en Margarita* schreef hij: «**33-й год нашей эры. Иешуа мог родиться и в 4-10 году нашей эры (23 года?)**» of «*Het jaar 33 van onze tijdrekening. Jesjoea zou kunnen geboren zijn tussen de jaren 4 en 10 van onze tijdrekening (23 jaar?)*».

Een versleten blauwe chiton

De **chiton** is een Oudgrieks kledingstuk dat bestond uit rechte lappen stof die verschillende maten hadden. Deze lappen stof werden om het lichaam gedrapeerd, er werd geen enkele schaar of naald gebruikt. Mannen droegen een korte chiton zonder mouwen, vrouwen een lange met mouwen.

Blauw was een favoriete kleur bij de Joden en werd als heilig beschouwd. Boelgakov vond deze beschrijving in *Life of Christ* van **Frederic Farrar** (1851-1905): «...at each corner of His dress the fringe and blue riband which the Law enjoins [...] He is in the ordinary dress of His time and country» of «...in elke hoek van Zijn kleet de zoom en het blauwe lint zoals de wet voorschreef [...] Hij was in de normale kledij van Zijn tijd en Zijn land».

Aramees

Het **Aramees** is een West-Semitische taal die tegenwoordig nog in een paar dorpjes bij Damascus in Syrië en elders in het Midden-Oosten wordt gesproken.

Het Aramees werd oorspronkelijk gesproken door de *Arameeërs*, en werd uiteindelijk de ambtelijke taal van het Perzische Rijk. Zodoende werd het over een groot deel van het Midden-Oosten verspreid, onder andere naar Palestina. Een aantal passages van de Bijbel zijn dan ook in het Aramees geschreven, en niet in het Hebreeuws. Jezus sprak meer dan waarschijnlijk in de sociale omgang met andere mensen Aramees. In de film *The Passion of the Christ* (2004) van regisseur **Mel Gibson** (°1956) wordt het merendeel van de dialogen in het Aramees gevoerd.

Ernest Renan (1823-92) schreef dat «l'idiome propre de Jésus était le dialecte syriaque mêlé d'hébreu qu'on parlait alors en Palestine» of «de moedertaal van Jezus het Syrisch, vermengd met het Hebreeuws, dat toen in Palestine gesproken werd». Het Syrisch was een dialect van het Aramees.

Na duizenden jaren dreigt de taal te verdwijnen. Vooral onder druk van de dominante talen en culturen in de veelal westerse diasporalanden waar nog Aramese kernen bestaan.

De tempel van Jersjalajim

De tempel van Jeruzalem (Jersjalajima) was oorspronkelijk gebouwd door **koning Salomon** (1000 BC-928 BC) in de 10de eeuw vóór onze tijdrekening. Hij werd een eerste keer vernietigd door de Babyloniërs en weer opgebouwd in de 5de eeuw vóór Christus. **Herodes de Grote** liet hem helemaal vernieuwen, maar hij werd definitief vernietigd door **Titus** in het jaar 70.

Ratteschrik

Boelgakov noemt hem **Марк Крысобой** [Mark Krisovoj]. **Крыса** [krysa] is *rat*, **бой** [voj] is *gevecht*. In de Engelse vertalingen heet hij **Muribellum** (1967, Glenny) of **Ratslayer** (1997, Pevear en Volokhonski), in het Nederlands **Ratteschrik**. Muribellum betekent *Muiszenvechter*. Dat was een Romeinse spotnaam voor bange en laffe soldaten. Ironisch bedoeld dus, want Marcus Ratteschrik was allesbehalve laf.

Bij de sokkel van een bronzen beeld

Standbeelden in de decoratie van paleizen was een kenmerk van de hellenistische cultuur, en dus een vertrouwd beeld voor de Romeinse Pilatus, maar voor de Joden was het zeer ongebruikelijk. Maar **Frederic Farrar** (1851-1905) schreef over de aanwezigheid van gebeeldhouwde portieken in het paleis van Herodes.

Hegemoon

Ἡγεμών [Igemoon] of *hegemnon* is Grieks voor *leider*, *heerser* of *gids*.

Jesjoea

De naam יֵשׁוּעַ [Jesjoea] is Aramees en betekent *de Heer is verlossing*. De naam הַנְּצִרִי [Hantsri] betekent *van Nazareth*, de stad in Galilea waar Jezus volgens het Nieuwe Testament leefde vóór hij zijn openbaar leven begon.

Gamala

Wanneer Pilatus hem vraagt waar hij geboren is, antwoordt Jesjoea niet met *Betlehem*, zijn geboorteplaats, of *Nazareth*, zijn woonplaats. Neen, hij zegt **Gamala**, en «gaf met zijn hoofd te kennen dat ginds, ergens ver weg, rechts van hem, in het noorden een stad Gamala lag».

Gamala is een stadje ten noordoosten van **Tiberias** aan het *Meer van Galilea*, dat traditioneel niet in verband wordt gebracht met het leven van Jezus. Geen van de vier canonieke evangelisten vermeldt het, dus waarom zou Boelgakov het doen?

Sommige historici argumenteren dat het ontbreken van tekstuele referenties naar Nazareth in het Oude Testament en de Talmoed, en ook in de werken van **Flavius Josephus** (57-100), bewijst dat er in de tijd van Jezus gewoon geen stad bestond die Nazareth heette. Zij geloven dat Jezus in Gamala leefde.

In 1927 had de Franse schrijver **Henry Barbusse** (1873-1935) die thesis verdedigd in zijn boek *Jésus* (Jezus). Hij had dat geschreven omdat hij, naar eigen zeggen, «zich sterk gecharmeerd voelde door het menselijk en ontroerend beeld van de Joodse profeet, zoon van een timmerman, die zichzelf omringde met mensen van bescheiden afkomst en die zichzelf concentreerde op de eenvoudigen». Barbusse geloofde niet in de goddelijke Jezus, hij geloofde wel in zijn liefde voor de mensheid. Hij voelde zich aangetrokken door een traditie in de arbeidersbeweging: de idee van een revolutionaire Jezus, gedood door de machtigen van zijn tijd waarvan hij de macht betwiste. Toen hij, om zichzelf te verantwoorden, in het tijdschrift *L'Humanité* een artikel schreef met de titel *Jezus marxist*, waren veel mensen

geschandaliseerd. Later zou Barbusse nog een toneelstuk schrijven, *Jésus contre Dieu* (Jezus tegen God), dat echter nooit zou opgevoerd worden.

Gamala was de thuisbasis van **Judah de Gallileër** die in het jaar 6 een opstand tegen de Romeinen had geleid en wiens volgelingen, de *Zeloten*, een radicale anti-Romeinse groep vormden die onder meer weigerden de Romeinse belastingen te betalen. Jezus recruteerde zijn eerste apostelen in de buurt van Gamala. Men mag dus zeker niet uitsluiten dat er relatief veel Zeloten geweest zijn bij zijn eerste volgelingen, zelfs bij de apostelen. **Jacobus** en **Johannes** (zonen van Zebedeus) hadden als bijnaam *zonen van de donder*, wat zou wijzen naar de Zeloten. Het is zelfs mogelijk dat **Petrus** een Zeloot was. Zijn bijnaam **Barjona** (Mattheüs 16,17) zou duiden op de Zeloten. Het betekent niet alleen *zoon van Jona* maar tevens *vogelvrije*. In Lukas 6:15 staat Simon de Zeloot vermeld onder de naaste volgelingen van Jezus, en misschien was zelfs de broer van Petrus, **Andreas**, een Zeloot.

Vlak bij Gamala, in Betsaïda, vond één van de twee *vermenigvuldigingen van de broden* plaats die Jezus Christus zou uitgevoerd hebben. Met 5 broden en twee vissen zou hij 5.000 volgelingen te eten gegeven hebben. Dat was kort nadat Jezus had gehoord dat **Johannes de Doper** (7BC-29) was gedood. Het volk was entoesiast, zoals blijkt uit Johannes 6:15: «Jezus begreep dat ze hem wilden dwingen om mee te gaan en hem dan tot koning zouden uitroepen». Na de broodvermenigvuldiging stuurde Jezus zijn apostelen weg. Mattheüs 14:22: «Meteen daarna gelastte hij de leerlingen in de boot te stappen en alvast vooruit te gaan naar de overkant, hij zou ook komen nadat hij de mensen had weggestuurd». Sommige bijbelkenners gaan ervan uit dat Jezus zijn apostelen wegstuurde om te vermijden dat ze als Zeloten zouden beschouwd worden door de autoriteiten. Deze eerste broodvermenigvuldiging in Betsaïda werd door alle vier canonieke evangelisten beschreven. Een tweede gelijkaardig mirakel, waarbij met zeven broden en enkele vissen een groep van 4.000 mensen werd gevoed, werd alleen door Marcus en Mattheus beschreven.

Een Syriër

Jesjoea zegt: «Ik weet niets van mijn ouders af, maar ik heb mij laten vertellen dat mijn vader een Syriër was». Ook hier weer wijkt Boelgakov sterk af van de canonieke evangelisten, die schreven dat Jezus' moeder, **Maria**, nog leefde toen hij terechtgesteld werd, en dat hij haar dus nog goed kende toen hij voor Pilatus verscheen. Maria zou Jezus *onbevlekt* ontvangen hebben, dus zonder geslachtsgemeenschap te hebben gehad met haar verloofde **Jozef van Nazareth**. Mattheus en Lucas schreven dat Jozef een afstammeling was van **koning David** (1040BC-970BC), die volgens de Hebreeuwse bijbel de tweede koning van het *Vereenigd Koninkrijk Israël* was. Jozef was timmerman van beroep. De laatste keer dat hij wordt genoemd in de bijbel is als Jezus 12 jaar oud is. Tijdens Jezus' openbare optreden wordt hij niet genoemd, waardoor velen veronderstellen dat hij toen al overleden was.

Volgens de bijbel had Jezus ook broers en zussen. Zijn vier broers worden met name genoemd als **Jakobus**, **Jozef**, **Simon** en **Judas**, maar van zijn zussen kennen we noch de namen, noch hun aantal. Alleen in het apocriefe evangelie van **Philippus** wordt geschreven over «zijn zus die **Maria** heette, net zoals zijn moeder en zijn gezellin [Maria Magdalena]».

Bepaalde christenen, die geloven in de altijddurende maagdelijkheid van Maria, zeggen dat Jezus geen echte broers en zussen had, maar dat het ging om kinderen geboren uit een eerder huwelijk van Jozef.

Mattheus Levi

De meeste christenen geloven dat de evangelist **Mattheus** dezelfde persoon is als de apostel Mattheus, oorspronkelijk Levi genaamd. Of dat historisch mogelijk is geweest, kan worden betwijfeld, want dan moet hij wel héél erg oud geworden zijn toen hij het evangelie schreef. De meeste bijbelgeleerden dateren het ontstaan van de vier Evangelien immers als volgt: Marcus circa 65; Lucas circa 80-85; Mattheus circa 85-90; Johannes circa 90-100. Anderen dateren de drie eerste Evangelien iets eerder: Marcus kort na 60; Lukas tussen 60 en 70 en Mattheus kort na 70.

In *De meester en Margarita* kennen Jesjoea en **Mattheus Levi** elkaar wel, maar niet lang genoeg om van een apostel te kunnen gewagen. Boelgakov verwijst duidelijk naar de evangelist - «een figuur die me aldoor achternaloopt met geiteperkament om alles wat ik zeg te noteren», zegt Jesjoea over hem.

Boelgakov heeft het overigens nergens over de apostelen in de roman. Al laat hij **Afranius** wel zeggen dat, «hoewel we geen volgelingen of discipelen van hem kunnen aanwijzen, we toch niet zonder meer mogen stellen dat die er helemaal niet zijn». Maar verder spelen ze absoluut geen rol, worden ze zelfs niet vermeld. Alleen Mattheus Levi wordt een keer of twee een «leerling» genoemd, al is het dan telkens door hemzelf. Boelgakovs Mattheus Levi vertoont wel kenmerken van zowel de apostel als de evangelist. Hij was een tollenaar, zoals de apostel Mattheus Levi, en noteerde *de handelingen van Jezus*, zoals de evangelist Mattheus.

De roeping door Jezus van de apostel Mattheus was nogal controversieel. Na een conflict met de schriftgeleerden verlaat Jezus de stad en gaat naar het meer van Galilea. Langs Kafarnaüm, dat aan het meer lag, liep de zeeweg, de hoofdweg van Syrië naar Egypte. Alle goederen die het gebied van Herodes binnenkwamen, werden bij het tolhuis van Kafarnaüm belast met een tolbelasting, één van de vier algemene belastingen die betaald moesten worden. De tollenaars inden de belastinggelden voor de bezettende macht en eisten daarbij vaak te veel geld en staken dat in eigen zak. Ze werden door de mensen gehaat en zó veracht dat hun geld door de joden niet als aalmoes aanvaard werd en dat hun getuigenis in een joodse rechtszaak niet geldig was, omdat ze ritueel onrein waren door hun omgang met heidenen. Mattheüs, die door Marcus en Lucas Levi wordt genoemd, was zo'n tollenaar en dat Jezus juist deze tollenaar in zijn gevolg roept, moet voor veel joden zeer bedenkelijk geweest zijn. Als Jezus hem roept, laat Mattheüs zijn werk en zijn oude leven achter zich en volgt Jezus als zijn discipel. Zij gaan dan het huis van Mattheüs binnen en houden daar een feestmaaltijd, waarbij Jezus en de discipelen aanlagen samen met vele tollenaars en zondaars.

De evangelist Mattheus beschrijft *de roeping van de apostel Mattheus* als volgt: Matteus 9: 9 - «En Jezus, van daar voortgaande, zag een mens in het tolhuis zitten, genaamd Mattheüs; en zeide tot hem: Volg Mij. En hij opstaande, volgde Hem».

Wat is de waarheid?

Dit is een letterlijk citaat uit de ondervraging van Jezus door Pilatus, zoals ze beschreven werd door de evangelist Johannes. «Pilatus zeide tot Hem: Wat is waarheid? En als hij dat gezegd had, ging hij wederom uit tot de Joden, en zeide tot hen: Ik vind geen schuld in Hem» - Johannes 18:38.

Bethfage

De naam **Bethfage** betekent in het Hebreeuws *Huis van de vijgen*, het is een dorpje in de buurt van Jeruzalem waar Jezus langskwam op zijn weg naar de stad.

Het park van de Olijfberg

De *Olijfberg* is een heuvel in het oosten van Jeruzalem. Aan de voet van de heuvel lag *Getsemane*, wat Hebreeuws is voor *olijfpers*. Hier, aan de oever van de rivier Kedron, werd volgens het Evangelie Jezus gearresteerd.

Dismas, Hestas en Bar-Abbas

Dismas en **Hestas** waren de twee misdadigers - de moordenaars volgens het Nieuwe Testament - die samen met Jezus gekruisigd werden. Hun namen worden niet vermeld in de canonieke Evangelien, maar wel in het apocriefe Evangelie van **Nicodemus**, waarvan een gedeelte bekend is onder de naam *De Handelingen van Pilatus*. **Bar-Abbas** is de **Barabbas** uit het Evangelie die door Pilatus werd vrijgelaten ter gelegenheid van het feest van Pesach.

De volledige tekst van het apocriefe Evangelie van Nicodemus in het Engels kan worden gedownload in de sectie *Archeven* van de website «De meester en Margarita».

Jehoeda van Karioth

De Judas van Boelgakov vertoont redelijk wat verschillen met de bijbelse **Judas**. In het Nieuwe Testament is Judas één van de twaalf apostelen, en kent hij Jezus dus al langer dan twee dagen. De apostelen trokken drie jaar met Jezus van Nazareth op. In de Bijbel wordt Judas ook niet vermoord, maar pleegt hij zelfmoord, verteerd door wroeging en spijt. Na zijn dood wordt hij in de groep van de 12 apostelen vervangen door Mattias. Boelgakov heeft van hem een spion gemaakt, door geld en ook wel door liefde gedreven.

En ontstak de lampen

Het ontsteken van de lampen was een gewoonte om een verborgen getuige de kans te geven het gezicht van de misdadiger te zien. Jesjoea verwonderde zich over «de welingelichtheid van de procurator», alsof hij niet beseftte dat hij verraden was.

De Schedelberg

De **Schedelberg** is de plaats die in het Evangelie **Golgotha** - Aramees woord voor *Schedelplaats* - genoemd wordt en waar Jezus gekruisigd werd. Topografisch is Boelgakovs heuvel hoger dan Golgotha en ligt hij iets verder van de stad. Er bestaat ook een Schedelberg dicht bij Boelgakovs geboortestad Kiev in Oekraïne.

Josef Kajafas

Het Sanhedrin was niet rechtstreeks bevoegd tot het uitspreken van doodstraffen, behalve voor tempelschennis. Daarom moest hun doodvonnis over **Jezus van Nazareth** bekrachtigd worden door Pilatus.

Het Sanhedrin werd voorgezeten door de hogepriester. De historische **Josef Kajafas** was in die functie aangesteld door de voorganger van Pontius Pilatus, **Valerius Gratus**, in het jaar 18.

Maar Kajafas verontschuldigde zich hoffelijk

Pilatus nodigde Kajafas uit naar het balkon om zich te onttrekken aan de genadeloze hitte, maar Kajafas «verontschuldigde zich hoffelijk». Als hij onder het dak van een niet-jood

kwam, zou de hogepriester namelijk onrein geweest zijn en zou hij het komende feest niet kunnen vieren.

Een beweging waarin ook Pilatus zelf werd opgenomen

Dit is mogelijk een verwijzing naar een legende volgens dewelke Pilatus zichzelf zou verdrinken hebben.

Ridder van de Gouden Lans

De *Ridders van de Gouden Lans* waren een ruitersorde van de Romeinse adel. De orde was de volgende in belang na de Senaat. Keizer **Augustus** (63 BC-14) hervormde de orde, waarna ze heel wat kandidaten leverde voor hoge administratieve posten. De naam **Pilatus** zou kunnen afgeleid zijn van het Latijnse woord **pilum**, dat *speer* of *lans* betekent.

Hoofdstuk 3 Het zevende bewijs

De titel van het hoofdstuk

In het eerste hoofdstuk reeds debatteerden Woland, Ivan en Berlioz over de *vijf godsbewijzen*. De katholieke filosoof en theoloog Thomas van Aquino (1225-1274) formuleerde vijf *bewijzen* - of *argumenten* - voor het bestaan van God in zijn *Summa Theologiae* (1265-1274).

1. Het argument van *de onbewogen beweger* of het bewijs *ex motu*. Alle dingen die bestaan veranderen en bewegen, er moet dus ooit iets of iemand de eerste verandering of beweging hebben doen plaatsvinden.
2. Het argument van *de eerste oorzaak* of het bewijs *ex causa*. Sommige dingen hebben een oorzaak, en worden veroorzaakt door iets of iemand anders. Daarom moet er een niet veroorzaakte oorzaak zijn voor alle veroorzaakte dingen.
3. Het argument van *de eventualiteit* of het bewijs *ex contingentia*. Dingen in het universum kunnen bestaan of niet bestaan. Zulke dingen worden toevalligheden of eventualiteiten genoemd. Maar niet alles kan toeval zijn, er moet dus ergens iets of iemand zijn wiens bestaan niet toevallig is.
4. Het argument van *de graden* of het bewijs *ex gradu*. Doorheen het universum kunnen verschillende graden van perfectie gevonden worden, wat het bestaan van de perfectie zelf veronderstelt.
5. Het argument van *het ontwerp* of het bewijs *ex fine*. Alle ontworpen dingen hebben een ontwerper. Het universum is ontworpen. Daarom heeft het universum een ontwerper.

Immanuel Kant (1724-1804), de Duitse idealistische filosoof, voegde daar een zesde bewijs aan toe, maar Woland moest daar blijkbaar niet veel van hebben: «hij fabriceerde een zesde van eigen vinding, als om een loopje met zichzelf te nemen».

Dat was het argument of bewijs van *de morele orde*. Kant stelde dat wij rationeel verplicht zijn om het *summum bonum* te bereiken. En wat we verplicht worden om te bereiken, moet bereikbaar zijn. Indien er geen God of hiernamaals is, is het onmogelijk om het summum bonum te bereiken. Dus bestaat er een God of hiernamaals.

In dit derde hoofdstuk poneert Woland nog een zevende bewijs, dat hij aan Berlioz enkele minuten later toont wanneer hij door de tram onthoofd wordt. «Geloof u althans dat de duivel bestaât! Meer vraag ik niet van u. Weet wel dat daarvoor een zevende bewijs bestaat, en een zeer betrouwbaar. Het zal zo meteen aan u worden voorgelegd!»

Het zevende bewijs zou dus *het ervaringsbewijs* kunnen genoemd worden. Want Berlioz ervaart dat de duivel bestaat, waarmee meteen ook het (zevende) bewijs is geleverd dat God bestaat.

Het loont misschien ook nog de moeite om toe te voegen dat Boelgakovs goede vriend, de filosoof en literair criticus Pavel Sergejevitsj Popov (1892-1964), erg bezig was met het probleem van de godsbewijzen.

Een accent dat nu eens verdween en zich dan weer manifesteerde

Woland, die in het eerste hoofdstuk perfect Russisch sprak, begint met een accent te spreken dat «nu eens verdween en zich dan weer manifesteerde». In de notaboeken van Boelgakov vinden we een verwijzing naar de «schrijfmachine met het Turks accent» uit *Het gouden kalf* van **Ilja Ilf** (1897-1937) en **Jevgeni Petrov** (1903-1942), maar ook naar «een Kaukasisch accent». Dat is een verwijzing naar **Jozef Vissarjonovitsj Stalin** (1878-1953), die met een Georgisch accent sprak, hoewel zijn taalgebruik officieel werd bestempeld als «perfect». In andere woorden: Stalin's accent «verdween nu eens, om zich dan weer te manifesteren», afhankelijk van wie het beschreef. Het geeft voedsel aan de veronderstelling van sommigen dat Stalin het prototype voor Woland zou zijn geweest.

Hotel Metropole

Het **Metropol** hotel - zonder «e» achteraan - werd tussen 1899-1903 gebouwd door **William Walcott** (1874-1943). Dit post art-nouveau hotel heeft 400 kamers en suites, en rijkelijk gedecoreerd met mozaïeken van de kunstenaar **Michail Vroebel** (1856-1910).

Het Metropol is het toneel geweest van heel wat historische evenementen, zoals de speeches van **Vladimir Iljitsj Lenin** (1870-1924) en de bijeenkomsten van het *Centraal Comité* van de Russische Republiek in 1918-1919. Het werd één van de hotels speciaal uitgebouwd voor buitenlanders. Het is nog altijd een van de meest luxueuze hotels van Moskou.

Geheimhouding

«Ik was bij Pontius Pilatus op het balkon en in de tuin tijdens zijn gesprek met Kajafas en ook op de tribune, maar in het geheim, incognito zozeged, dus ik verzoek u strikte geheimhouding.»

Met dit citaat suggereert Woland in feite reeds dat hij de duivel is. In het vorige hoofdstuk, waar de ontmoeting tussen Pilatus en Kajafas wordt beschreven, stond immers dat die twee elkaar «onder vier ogen» spraken. Zonder - sterfelijke - getuigen dus.

Het bestaat niet

«Je kunt nergens naar vragen, of het bestaat niet!» lachte Woland wanneer Ivan zegt dat de duivel niet bestaat. Deze zin werd in Rusland heel populair na de publicatie van *De meester en Margarita*. De Sovjetburgers zagen het immers als een satirisch commentaar op het ontbreken van koopwaar in de winkels.

Korovjev

De beschrijving van de wijze waarop **Korovjev** gekleed gaat doet denken aan deze van de duivel die **Ivan Fjodorevitsj Karamazov** bezoekt in de roman *De broers Karamazov* van **Fjodor Michajlovitsj Dostojevski** (1821-1881). Zijn beroep van koördirigent verbindt hem ook met kapelmeester *Kreisler*, een figuur van **Ernst Theodor Amadeus Hoffman** (1776-1822). Die kapelmeester had overigens ook een kat als compagnon. Die kat heette **Murr** en was ook een redelijk speciaal schepsel. Beide figuren komen voor in het boek *Lebensansichten des Katers Murr* (1819-1821).

De naam Korovjev is ontleend aan het Russische woord **ко́рова** (korova) dat *ko*e betekent. Dat kan doen denken aan het *Gouden Kalf* waarmee **Mephistoteles** in de opera *Faust* van **Charles Gounod** (1818-1895) de almacht van het geld viert.

Later in de roman zal Woland hem nog een tweede pseudoniem toedichten: **Fagot**. Dat gebeurt tijdens hun show in het *Variété Theater* in hoofdstuk 12, en brengt hem in verband met de vele muzikale thema's die voorkomen in het verhaal. Hij lijkt ook wat op dat lange blaas-instrument dat soms twee meter hoog kan zijn en een heel breed register heeft. Fagot beschikt ook over een uitgebreide capaciteit om zijn stem te veranderen.

Uw oom in Kiev

In hoofdstuk 18 zal deze oom opduiken, nadat hij een telegram uit Moskou heeft ontvangen.

De tramlijn

De tram die Berlioz onthoofdde «kwam aangedenderd over de recentelijk van de Jermolajevstraat naar de Bronnaja gelegde rails». Boelgakov moest wel zeggen dat die rails «recentelijk» waren aangelegd, want de meeste historici zijn het erover eens dat op die plaats helemaal geen tramlijn lag. De invloed van de roman was echter zo groot dat later veel Moskovieten zich deze tramlijn «herinnerden».

In een heel lang interview, opgetekend door literair criticus en psycholoog, **Leonid Parsjin** (1944-2010), zei **Tatjana Nikolajevna Lappa** (1892-1982), de eerste vrouw van Boelgakov

echter: «Er reed een tram op Bolsjaja Sadovaja, maar niet aan de Patriarchvijver. We hebben er meerdere jaren gewoond, en er was geen tram».

Boris Myagkov (1938-2003), een literatuuronderzoeker die meerdere boeken over Boelgakov heeft geschreven, zei dat hij een krantenartikel uit 1929 had gevonden, waarin geschreven stond dat de aanleg van een tramlijn aan Malaja Bronnaja en Spiridonovka ooit werd overwogen. Grondig onderzoek in de archieven van **de Управление организации пассажирских перевозок** [Oepravenije organizatsiji passazjirskich perevozoek] of het *Bestuur van de organisatie van personenvervoer in Moskou*, en meerdere interviews met gewezen medewerkers van de organisatie hebben echter geen enkele aanwijzing gevonden in die richting.

Boelgakov hield niet van de trams. Eén van zijn appartementen was gelegen naast een tramspoor en het gepiep van de remmen irriteerde hem dag en nacht. Trams zijn «overbevolkt, verstikken de mensen, geklemd op de rails. De mensen hangen als konijnen aan de treeplanen en de spatborden», schreef hij.

De onthoofding

Voor de idee van de onthoofding door een tram zou Boelgakov wel eens geïnspireerd kunnen geweest zijn door een anekdote uit het verleden van zijn derde echtgenote **Elena Sergejevna** (1893-1970).

In juni 1918, toen zij nog **Elena Sergejevna Njoerenberg** heette, was zij aanwezig op de begrafenis van de acteur **Mamont Viktorovitsj Dalski**, pseudoniem voor **Mamont Viktorovitsj Nejolov** (1865-1918). Daar ontmoette zij de zoon van de acteur, **Joeri Mamontovitsj Nejolov** (1894- 1935?), die later **Georgi** werd genoemd. Het klikte tussen die twee, want Joeri werd in december van dat jaar de eerste echtgenoot van Elena Sergejevna.

Bij hun ontmoeting op de begrafenis van zijn vader, had Joeri aan Elena Sergejevna verteld hoe zijn vader om het leven was gekomen: op weg naar zijn vriend, operazanger **Fjodor Ivanovitsj Chaljapin** (1873-1938) was hij uitgegeleden op het voetpad, en was zo onder de wielen van een tramstel terechtgekomen.

Vuurrode halsdoek

Berlioz ziet de trambestuurster «boven een vuurrode halsdoek». Wat weer eens bewijst dat de voorspelling van Woland tot in de details exact was: zo'n halsdoek was het teken dat de betrokkene lid was van de **Komsomol**.

In de Franse vertaling en in sommige Engelse vertalingen is sprake van *een rode armband*, maar Boelgakov beschrijft wel degelijk een **алая повязка** [apalja povjazka] of *vuurrode halsdoek*.

Hoofdstuk 4 Achtervolging

Klikbare map

Op de website «De meester en Margarita» vindt u een klikbare map waarop u de achtervolging van Ivan in de straten van Moskou kan volgen.

Een «A»-tram

In Moskou lopen heel wat tramlijnen. Ze worden allemaal aangeduid met een nummer, behalve één die is aangeduid met de letter «A». Deze lijn, die **Трактирь Аннушка** [Traktir Annoesjka] of *Café Annoesjka* heet, fungeert als restaurant terwijl ze rond de **Чистый Пруды** [Tsjistij Proedi] of de *Schone Vijvers* rijdt.

Nummer 13, appartement 47

Ivan krijgt een ingeving: de professor moest zich beslist ophouden in nummer 13, appartement 47, «geen twijfel aan». Boelgakov beschrijft hier het appartement van zijn vrienden, de Liamins. **Nikolai Nikolajevitsj Liamin**, literatuurexpert en vertaler, en **Natalia Abramovna Liamina-Oesjakova**, zijn vrouw en artieste van beroep, woonden in de Save-lijevski Pereulok 12, Appartement 66. De naam van deze laatste straat is nu Pozjarski pereulok.

Het verhaal van de Liamins zal later nog terugkomen in hoofdstuk 15, in de droom van **Nikanor Ivanovitsj**.

Primussen

«Op het fornuis stond in het halfduister een tiental zwijgende, gedoofde primussen». Het tekort aan woonruimte na de revolutie leidde tot het typische Sovjetfenomeen van *gemeenschappelijke appartementen* waarin gezinnen één of twee privékamers hadden en voor de rest de keuken en toiletten deelden.

Het **primuskacheltje**, een klein draagbaar kacheltje dat op *benzeen* werkte, en dat ook in die tijd op de markt verscheen, werd er snel het symbool van. Elk gezin had zijn eigen primus.

De primus zal later in *De meester en Margarita* nog een belangrijke rol spelen wanneer Korovjev en Behemoth afscheid nemen van Moskou.

Twee bruiloftskaarsen

In het Orthodox bruiloftsritueel, staan de bruid en de bruidegom recht terwijl ze elk een brandende kaars vasthouden. Dat zijn speciale, brede, vaak rijkelijk gedecoreerde kaarsen, die na de bruiloft worden bewaard, vaak in een hoek bij het *familie-ikoon*.

Het amfitheater aan de stroom

De plaats waar Ivan de rivier induikt, «bij de amfiteatersgewijsaflopende granieten boorden van Moskous stroom», is daar waar de *kathedraal van Christus-Verlosser* heeft gestaan. «Heeft gestaan» want in 1931, terwijl Boelgakov *De meester en Margarita* aan het schrijven was, werd de kathedraal gedynamiteerd door het Sovjetregime.

De overgebleven granieten trappen en het amfitheater waren oorspronkelijk een reusachtige *doopvont* aan de rivieroever, en werden gemeenzaam bekend als *De Jordaan*. De kathedraal is nu weer opgebouwd.

U kunt de volledige geschiedenis van de kathedraal lezen in het gedeelte *Locaties* van de website «De meester en Margarita»

Ivan ontdeed zich van zijn kleren

Het bad van Ivan zou kunnen beschouwd worden als een soort *doop*. Want hierna is Ivan niet meer dezelfde.

Het zich ontdoen van de kleren doet denken aan de voorbereiding op het inwijdingsritueel in de eerste graad van de *vrijmetselarij*, waar de neofiet zich ontdoet van zijn oude outfit, inclusief alle metalen zoals horloge, muntstukken en ringen. Symbolisch ontdoet hij zich zo van zijn hoogmoed, zijn ijdelheid, zijn hebzucht en van alles wat hem aan het materiële of materialistische bindt. Het betekent ook dat hij de oude mens aflegt, met zijn verzamelde

kennis, zijn overtuigingen, vooroordelen en passies en dat hij zich openstelt voor een fundamentele peiling naar het leven en vooral naar zijn eigen leven.

De interesse van Boelgakov voor de vrijmetselarij kan onder meer verklaard worden door het feit dat, in 1903, zijn vader **Afanasi Ivanovitsj Boelgakov** (1859-1907), die theoloog en kerkhistoricus was, een artikel had geschreven over *De moderne vrijmetselarij in haar relatie met de kerk en de staat*, dat gepubliceerd werd in de *Akten van de Theologische Academie* van Kiev. Ook op andere plaatsen in de roman verwijst Boelgakov naar de vrijmetselarij.

U kan méér lezen over de vrijmetselarij in *De meester en Margarita* in de sectie *Context* van de website «De meester en Margarita».

Jevgeni Onegin

Jevgeni Onegin is een beroemde roman in verzen van **Aleksander Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837), die de inspratie vormde voor de gelijknamige opera van **Pjotr Iljitsj Tsjajkovski** (1840-1893), waarvan het libretto geschreven werd door de broer van de componist **Modest Iljitsj Tsjajkovski** (1850-1916). **Tatjana**, die even verder wordt vermeld, is de heldin van Jevgeni Onegin.

Jevgeni Onegin is een symbool van de klassieke Russische cultuur die Ivan en zijn gelijkgezinden professioneel verwierpen. Door deze muziek te horen is hij verplicht om medelijden te hebben met de held van de opera, om terug te vinden wat hij eerder vernederd had, en om zich te verzoenen met zijn afkomst. De polonaise komt uit alle huizen tegelijk - die waren immers uitgerust met radioposten met één uniek programma. Met deze beschrijving bekritiseert Boelgakov de uniformisering van de cultuur in de sovjetsamenleving.

Op de borst van zijn goorwitte gescheurde Tolstojhemd

Een **Tolstojhemd** is een traditioneel hemd met de halsopening aan één kant. De oorspronkelijke naam is **косоворотка** [kosovorotka] of *schuine kraag*. Het werd met **Lev Nikolajevitsj Tolstoj** (1828-1910) geassocieerd omdat die ervan hield zich in boerenkleden te vertonen, en met de boeren te gaan maaien. Daardoor werd dit soort hemd al snel

тольстовка [tolstovka] genoemd. Omdat dit soort hemd niet in het westen voorkwam, werd het wel vaker als een teken van het Russisch nationalisme gebruikt.

De kleren die Ivan Bezdomny aantrekt in plaats van «de ruitjespet, houthakkershemd, kreukelige witte broek en zwarte gymnastiekschoenen» die hij bij de Patriarchvijver droeg, zouden kunnen verwijzen naar het inwijdingsritueel voor leerling, de eerste graad van de vrijmetselarij, waar de kandidaat in sjofele kledij wordt binnengebracht. Meestal draagt hij, zoals Bezdomny, een goorwit hemd dat half is opengemaakt. De kandidaat is ook geblinddoekt. In de derde versie van *De meester en Margarita* uit 1933 was Ivan tijdelijk blind toen hij in de kliniek werd opgenomen.

Een papieren ikoon en een brandende bruiloftskaars

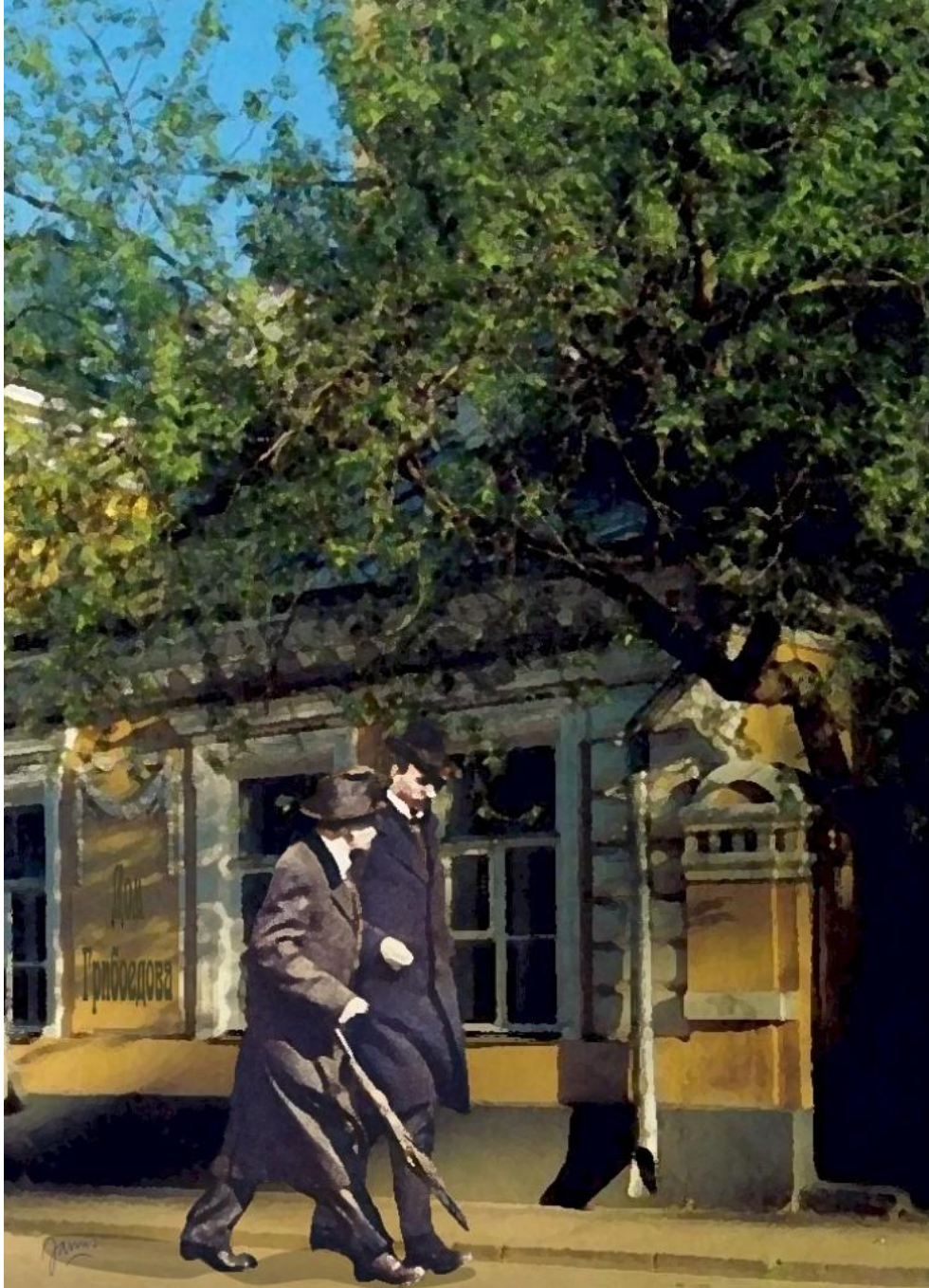
Bij het inwijdingsritueel voor leerling in de *vrijmetselarij* hoort ook een kaars, en wordt de punt van een zwaard tegen de borst van de kandidaat-leerling geplaatst. In een eerdere versie van *De meester en Margarita* was het papieren ikoon met een veiligheidsspeld vastgemaakt aan de borst van Ivan.

Hoofdstuk 5

Het gebeurde in Gribojedov

Aleksandr Sergejevitsj Gribojedov

De dramaturg, dichter en diplomaat **Aleksandr Sergejevitsj Gribojedov** (1795-1829) is wellicht het best bekend omwille van zijn komedie **Горе от ума** [Gorje ot oema] of *Verdriet door Verstand*, het eerste echte meesterwerk uit het Russisch theater.

Maar het *Huis van Gribojedov* heeft nooit echt bestaan. Wanneer we de routebeschrijving van Boelgakov volgen, komen we aan Tverskoj Boulevard 25. Daar staat een huis dat aan de beschrijving beantwoordt: het *Herzenhuis*, waar **Aleksandr Ivanovitsj Herzen** (1812-1870), een andere Russische schrijver, geboren werd in 1812.

Ook qua bestemming komt het *Herzenhuis* overeen met het *Huis van Gribodejov*. In de jaren '20 waren in dit huis veel literaire organisaties ondergebracht. De **Российская Ассоциация Пролетарских Писателей (РАПП)** [Rossiskaja Assotsiatsija Proletarskich Pisatelej (RAPP)] of de *Russische vereniging van proletarische schrijvers*, verder de **Московская Ассоциация Пролетарских Писателей (МАПП)** [Moskovskaja Assotsiatsija Proletarskich Pisatelej (MAPP)] of de *Vereniging van proletarische schrijvers van Moskou* en de **Литературный Организация Красной Армии и Флота (ЛОКАФ)** [Literatoerni Organizatsia Krasnoj Armi i Flota (LOKAF)] of de *Literaire Unie van het Rode Leger en de Zeemacht*. Boelgakov heeft zijn fictieve **Massolit** gebaseerd op de RAPP en de MAPP.

In *De meester en Margarita* geeft Boelgakov geen verklaring voor de afkorting Massolit. Maar het zou wel eens **Мастера Социалистической литературы** [Mastera Sotsialistitsjeskoj literatoery] of *Meesters voor Socialistische Literatuur* kunnen betekenen, naar analogie van de **Мастера Коммунистической Драмы (Масткомдрам)** [Mastera Kommoenistitsjeskoj Dramy (Mastkomdram)] of *Meesters voor Communistisch Drama*, een vereniging die wél echt bestond in de jaren '20.

Tot 1931 was er in het Herzenhuis ook een schrijversrestaurant gevestigd. Dat werd indertijd door **Vladimir Vladimirovitsj Majakovski** (1894-1930) nog belachelijk gemaakt in zijn satirisch gedicht *Herzenhuis*. Sinds 1930 is er het *Maxim Gorki Literair Instituut* gevestigd, dat aspirant-schrijvers opleidt.

Een armetierige tuin

Boelgakov gebruikt het begrip **чахлый сад** [tsjachli sad] of *onvolgroeide tuin*. De voortuin van het Herzenhuis kan dezer dagen zeker niet «onvolgroeid» of «armetierig» genoemd worden. Ik weet niet hoe het was in de tijd van Boelgakov, maar het lijkt er sterk op dat hij met deze omschrijving de polemiek wou aangaan met **Vladimir Majakovski** (1893-1930), meer bepaald omwille van de optimistische pathos die deze laatste vertoonde in zijn beroemde versregels uit het gedicht *Verhaal van kameraad Chrenov*.

«Ik weet - de stad zal er komen

Ik weet - de tuin zal bloeien

*Wanneer er zulke mensen
In het Sovjetland bestaan.»*

Dit gedicht uit 1929 bewierookt de opbouw van de Siberische industriestad *Novokoeznetsk*, die toen nog *Koeznetsk* heette. De stalinistische industrialisatie zou Koeznetsk in de jaren 1930 omvormen tot een belangrijk centrum van steenkoolwinning en industrie, en hanteerde bij haar urbanisatie de principes van de *Garden City* of *tuinstad*. Dat was een methode van stedenbouwkundige planning, ontwikkeld in 1898 door de Engelse **Sir Ebenezer Howard** (1850-1928). Tuinsteden moesten geplande, zelfvoorzienende gemeenschappen zijn omringd door greenbelts of groene gordels, en met proportionele zones voor bewoning, industrie en landbouw. Vooral tegenover dat proportionele stond Boelgakov vrij sceptisch, en hij verweet Majakovski dat hij een ode had geschreven aan een stad die hij nooit zelf bezocht had.

Uiteindelijk zou Boelgakov het gelijk aan zijn kant krijgen met zijn scepticisme. Ondanks de groene gordel heeft Novokoeznetsk nu één van de hoogste concentraties luchtvervuiling van Rusland. Volgens een onderzoek uit 1997 bedroeg het zwavelgehalte bij één van de fabrieken 312 maal de toegestane norm, het fluoridegehalte bij een farmaceutische fabriek 300 maal, en het benzopyreengehalte van de stad 10 maal.

Met de onderstaande link kan u naar een video kijken over Novokoeznetsk, die werd gemaakt in 1949 om 20 jaar *Stalinstad* te verheerlijken. Na 39 seconden hoort u bovenstaande versregels van Majakovski.

Het vers van Majakovski werd opnieuw zeer populair in 2014 bij critici van het regime van **Vladimir Vladimirovitsj Poetin** (°1952). Het werd gretig hernomen op blogs en sociale media toen bleek dat, amper 6 weken na de *Olympische Winterspelen* in Sotsji, de vrijwel volledige infrastructuur die daarvoor was gebouwd verworpen was tot een spookstad. De organisatie van deze spelen had 51 miljard dollar gekost

M.V. Podlozjnaja

Deze naam is niet zonder betekenis: het Russische woord **подложный** [podlozjnij], in het vrouwelijk **подложная** [podlozjnaja] betekent *vals, onecht, vervalst*.

Perelygino

Met deze naam parodieert Boelgakov duidelijk het echt bestaande **Peredelkino**, het schrijversdorp buiten Moskou waar veel gezagsgetrouwe auteurs een buitenhuis kregen toegewezen. Het was een geprivilegieerd en zeer gegeerd oord.

De naam **Perelygino** is niet zomaar een simpele vervorming van Peredelkino, want het Russische woord **лгун** [lgoen] betekent *leugenaar*. In één van de eerdere versies van de roman heette het schrijversdorp overigens **Перевракино** [Perevrakino], en dat komt van van **враки** [vraki] of *leugens*. Het komt er dus op neer dat Perelygino zoveel betekent als *Leugenaarsdorp*.

In 1958 werd het wereldberoemd toen **Boris Leonidovitsj Pasternak** (1890-1960) de Nobelprijs voor literatuur kreeg. Hij had daar zijn datsja en heeft er zijn boek *Dokter Zjivago* geschreven. Peredelkino is nu een prestigieuze plek voor een buitenhuis. Omdat de schrijvers geen geld hebben om «hun» huis te kopen, nemen de nieuwe rijken er bezit van de oude houten datsja's, breken ze af en zetten er grote stenen paleizen voor in de plaats.

Jalta, Soeok-Su... (Winterpaleis)

Aan deze lijst van vakantieoord in de Krim, de Kaukasus en Kazachstan, voegt Boelgakov ongegeneerd het *Winterpaleis* in Leningrad toe, de vroegere residentie van de tsaar.

Een restaurant, en wat voor een!

Zelfs tot in de laatste dagen van de Sovjetunie behoorden de restaurants van de *Schrijversbond*, de *Bond van Journalisten*, de *Bond van Cineasten* en de *Acteursbond* tot de beste en de goedkoopste in Moskou, maar om er binnen te geraken had je een pasje van de bond nodig.

Amvrosi en Foka

Amvrosi komt van het Griekse **αμβροσία** [amvrosia] of *onsterfelijk*. Het was ook de naam van het eten van de goden dat onsterfelijkheid bood aan al wie ervan at.

Foka is de naam van de held uit de fabel *De Vissoep van Demjan* van de bekendste Russische fabeldichter **Ivan Andrejevitsj Krylov** (1769-1844). Foka verwerpt overdaad, nota bene van voedsel.

Het Colosseum, waar een of andere jonge vlerk je met een tros druiven op de smoel slaat

Sommige Boelgakovkenners denken dat met het **Колизей** [Kolizej] of *Colosseum* het restaurant van het hotel **Метропол** wordt bedoeld. Het is echter waarschijnlijker dat Boelgakov het **Дом Союзов** [Dom Sojoezov] of *Huis van de Bonden* viseerde, en meer bepaald de beroemde **Колонный зал** [Kolonnyj zal] of *Zuilenhal* van dat gebouw. Want **Колизей** [Kolizej] zou wel eens een samentrekking kunnen zijn van **Колонный зал**.

Op 17 augustus 1934 ging in die zaal het eerste Congres door van de pas opgerichte **Союз советских писателей** [Sojoez Sovietskich Pisatelej] of *Sovjet Schrijversbond*. Boelgakov was daar niet voor uitgenodigd, maar had wel vernomen hoe het daar aan toe was gegaan. De afgevaardigden werden er behoorlijk verwend. Per persoon en per dag werd er 40 roebel aan voeding besteed. Ter vergelijking: een gewoon diner kostte toen ongeveer 85 kopeken, en in een sjiem restaurant betaalde je er ongeveer 5 roebel voor. Het incident met de tros druiven verwijst naar het slotbanket van het Congres in de Zuilenhal. Veel aanwezigen waren dronken en een jonge dichter had een mep gegeven aan **Александр Яковлевич Таров** (1885-1950), de directeur van het **Камерный театр** [Kamernyj teater] of *Kamertheater*. Tarov had in 1928-1929 meer dan 60 keer het stuk *Het paarse eiland* van Boelgakov opgevoerd.

Daarin zaten twaalf literatoren

«Daarin zaten twaalf literatoren, in vergadering bijeen, gekweld te wachten op Michail Aleksandrovitj Berlioz». Deze zin is een typisch voorbeeld van het satirische stijlkenmerk om situaties van de ene wereld over te plaatsen naar de andere. De schrijvers in Gribojedov lijken wel de apostelen die op Jezus zitten te wachten voor *het Laatste Avondmaal*.

Eerder dan specifieke schrijvers te parodiëren, hanteert Boelgakov in deze passage een door Gogol ook gebruikte stijlfiguur om betekenisvolle en grappig klinkende namen te verzinnen, zoals: **Глухарев** [Gloecharjov] of *korhoen*, **Драгунский** [Dragoenski] of *dragonder*, **Павианов** [Pavianov] of *baviaan*, **Богохульский** [Bogochoelski] of *godslasteraar*.

De belletrist Beskoednikov

De belletrist Beskoednikov is «een rustige, keurig geklede man met aandachtige en tegelijk ongrijpbare dwaalogen». In een vroegere versie van de roman werd hij omschreven als «een goed uitzierende, Frans aandoende man met een kostuum en soliede schoenen van Franse makelij».

Het prototype voor de belletrist Beskoednikov zou de schrijver en dramaturg **Владимир Михайлович Кирсон** (1902-1938) kunnen zijn. Hij was één van de secretarissen van de **RAPP** in Moskou, en één van de hevigste tegenstanders van Boelgakov. In augustus 1937

werd Kirsjon samen met andere voormalige leiders van de RAPP gearresteerd, en een jaar later werd hij geëxecuteerd in de *Boetyrka* gevangenis in Moskou.

In een eerdere versie van *De meester en Margarita*, waaraan Boelgakov gewerkt heeft van 1932 tot 1934, werd het personage Beskoednikov echter geïntroduceerd als «de voorzitter van de Sectie Scenarioschrijvers» van Massolit. Dat zou erop kunnen wijzen dat het prototype voor dit personage wel eens **Joeri Livovitsj Sljozkin** (1885-1947) zou kunnen geweest zijn. In zijn notities, onder de titel *Resultaten 1928-1929*, schreef Boelgakov: «Sljozkin kondigde trots aan dat hij verkozen werd tot voorzitter van het Bureau van de sectie Drama». Sljozkin was een schrijver die Boelgakov had ontmoet in 1920 in Vladikavkaz. Een jaar later introduceerde hij Boelgakov in het literaire milieu in Moskou. Maar in 1925 gebruikte deze «zogenaamde vriend» hem op een eerder boosaardige manier als het prototype voor de journalist Alexej Vasiljevitsj in zijn roman **Девушка с гор** [Deboesjka s gor] of *Het meisje uit de bergen*. Als revanche gebruikte Boelgakov dan weer Sljozkin als het prototype voor de oude, betuttelende en jaloerse schrijver **Likospastov** - «een ongelooflijk stuk uitschot» - in zijn *Theatrale roman*.

De dichter Dvoebratski

Dvoebratski komt van het Russische woord **Двубратский** [dvoebratskij], letterlijk betekent dat *twee-broederlijk*, maar het wordt ook gebruikt in de betekenis van *opportunistisch*. Waarschijnlijk stond de dichter **Aleksandr Ilitsj Bezymenski** (1898-1973) model voor Dvoebratski. Bezymenski betekent *de Naamloze*, wat voeding geeft aan de theorie van sommigen dat Bezymenski model zou gestaan hebben voor Ivan **Bezdomny**, *de Dakloze*. De naam Bezymenski was evenwel geen pseudoniem. Bezymenski was een zodanig proletarische dichter dat hij zei: «indien mijn naam bij mijn geboorte niet Bezymensky was geweest, dan had ik hem gekozen als pseudoniem».

In 1929 had Bezymensky het theaterstuk **Выстрел** [Vystrel] of *Het Schot* geschreven, dat deels een parodie was op *De dagen van de Toerbins* van Boelgakov. In de 1929-1932 versie van *De meester en Margarita* heette de dichter Dvoebratski nog **Aleksandr Ivanovitsj Zjiztomirski**. Zjiztomir is de stad, 140 km ten westen van Kiev, waar Bezymenski geboren werd.

Stuurman George

Het ligt voor de hand dat we in de figuur van **Stuurman George**, wat een mannelijk pseudoniem is voor **Natasja Loekinisja Nepremenova** in de roman, een parodie vermoeden op de Franse schrijfster **Amandine Dupin** (1804-1876) die de schuilnaam **Georges Sand** gebruikte. Sand was een negentiende eeuwse feministe, die onder meer een negen jaar lange relatie heeft gehad met de componist **Frédéric Chopin** (1810-1849). Zij schreef socialistisch geïnspireerde romans en was ook politiek actief, onder meer door in 1848 deel uit te maken van de *Voorlopige Regering* in de aanloop naar de *Tweede Republiek* in Frankrijk.

Maar volgens **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970) integreerde Boelgakov nog enkele anderen in zijn beschrijving van de figuur van Stuurman George. Bijvoorbeeld de dramaturge **Sofija Aleksandrovna Apraksina-Lavrinajtis** (1885-?), die ook onder een mannelijke schuilnaam schreef. Zij was actief als **Сергей Мятёжный** [Sergej Mijatezjni] of *Sergej de rebel*. Zij kende Boelgakov en bood hem in maart 1939 vruchteloos een libretto aan voor het *Bolsjoi Theater*.

De scenarioschrijver Gloecharjov

Gloecharjov komt van het Russische woord **глухарь** [gloechar], en dat is een *korhoen*.

Tamara Halvemaan

Een beetje inconsequent met de andere namen hebben de Nederlandse vertalers hier de naam **Полумесяц** [Poloemesjats], wat inderdaad *halve maan* betekent, vernederlandst.

De romancier Zjoekopov

Zjoekopov komt van het Russische woord **жук** [zjoek], wat *kever* of *tor* betekent. Volgens de Russische psycholoog, vertaler en consultant **Valery Konstantinovitsj Mersjavka** (°1957) zou Boelgakov zijn inspiratie voor dit personage gevonden hebben bij **Alexander Gavrilovitsj Sjljapnikov** (1885-1937), een revolutionair van het eerste uur die in de jaren '20 leider was van de zogenaamde *Arbeidersoppositie*. In 1931 had Sjljapnikov het boek *Aan de vooravond van 1917* gepubliceerd, met zijn memoires over de *Russische Revolutie*. We hebben echter nergens een bevestiging gevonden dat Sjljapnikov het prototype zou zijn van Zjoekopov.

een of andere filmster in gele japon

In de vroegere versies van *De meester en Margarita* danste de romancier Zjoekopov gewoon «met een filmster». Het was pas na 1934 dat deze omschrijving veranderd werd in «een of andere filmster in gele japon». We hebben daarom goede redenen om aan te nemen dat het prototype van deze filmster niemand minder was dan **Ljoebov Petrovna Orlova** (1902-1975).

In 1934 werd in Rusland immers de succesvolle film **Весёлые ребята** [Besjolye rebjata] of *Vrolijke jongens* van regisseur **Grigori Vasiljevitsj Aleksandrov** (1903-1983) uitgebracht, met **Orlova**, de echtgenote van de regisseur, in de hoofdrol. De film was uiteraard in zwart-wit, maar Orlova schitterde in een gele japon op de affiche, gemaakt door **Josif Vasiljevitsj Gerasimovitsj** (1894-1982). Het echtpaar Aleksandrov-Orlova zou twee jaar later de film

Цирк [Tsirk] of *Het Circus* maken, een propagandistische prent die het Sovjetregime verheerlijkte, en waarover u meer kan lezen in de *Context* sectie van de website «De meester en Margarita».

Tsjerdaktsji

Tsjerdaktsji komt van het Russische woord **чердак** [tsjerdak], en dat betekent (*rommel*)zolder of vliering.

De schrijver Iohann uit Kronstadt

Met deze figuur doelt Boelgakov op twee filmscenario's van **Vsevolod Vitaljevitsj Visjnevski** (1900-1951), de man waarop hij zich inspireerde om de figuur van **Mstislav Lavrovitsj** uit te diepen. In deze scenario's, *Wij uit Kronstadt* (1933) en *Wij zijn het Russisch Volk* (1937), komt de figuur voor van **Iohann Iljitsj Sergejev** (1829-1908), bijgenaamd **Vader Iohann**, de rector van de kathedraal van Kronstadt, niet ver van Sint-Petersburg. Hij organiseerde bijzonder veel activiteiten voor de armen en werd door de Russisch orthodoxe kerk heilig verklaard.

Mstislav Lavrovitsj

Mstislav Lavrovitsj is de criticus die, zonder dat hij gepubliceerd was, de roman van de meester verguisde in de krant en die opriep om hard terug te slaan tegen «pilatisme» en «ikonenkladderaars». Volgens de verzamelde literatoren in Gribojedov heeft hij «wel vijf kamers voor zich in Perelygino». **Perelygino** staat symbool voor **Peredelkino**, een plaats op 25 km in het zuidwesten van Moskou. Het was erg populair bij de culturele en literaire elite in de Sovjetperiode. In 1958 werd het wereldberoemd toen **Boris Leonidovitsj Pasternak** (1890-1960) de *Nobelprijs voor literatuur* kreeg. Hij had daar zijn datsja en heeft er zijn boek *Dokter Zjivago* geschreven. Nu kopen de nieuwe rijken het dorp volledig op. Zij breken de houten huisjes af en zetten er halve paleizen voor in de plaats.

Lavrovitsj is een parodie op **Vsevolod Vitaljevitsj Visjnevskii** (1900-1951), schrijver van romans en toneelstukken en aartsrivaal van Boelgakov. Hij verhinderde dat Boelgakovs stukken **Бег** [Beg] of *De Vlucht* en **Мольер** [Molière] konden opgevoerd worden.

Kljazma

De Kljazma is een rivier die niet ver van Moskou ontspringt en 686 km verder uitmondt in de Oka, die zelf dan uitmondt in de Volga. Boelgakov situeert zijn Perelygino aan de oever van deze rivier, hoewel het echte Peredelkino aan de andere kant van Moskou, in het zuidwesten ligt.

Datsjas

Een **datsja** is een zomerhuis op de Russische buiten. De Russische gewoonte om er een buitenhuis op na te houden ontstond in de eerste jaren na de bouw van Sint-Petersburg. Het woord **дача** [datsja] komt van **дать** [dat], dat *geven* betekent. **Tsaar Peter de Grote** (1672-1725) gaf stukken land buiten de stad weg aan hoge staatsfunctionarissen om daar een villa op te kunnen bouwen. Zo bond hij zijn mensen aan zich en kon hij tegelijkertijd zijn nieuwe stad uitbreiden.

Tot ver in de twintigste eeuw was de datsja een begeerd, maar ook een ongemakkelijk bezit. Het leven op de datsja werd door de autoriteiten geassocieerd met nietsdoen en met het onproductieve gebruik van land. Volgens de communistische ideologie behoorde vrije tijd in dienst te staan van de opbouw van de socialistische maatschappij en de persoonlijke ontwikkeling tot een goed staatsburger. Maar, zoals zo vaak, konden gezagsgetrouwe functionarissen, militairen en schrijvers vaak wel genieten van de geneugten.

De sfeer op een datsja in de Stalinperiode wordt bijzonder goed weergegeven in de film **Утомлённые солнцем** [Oetomljonnje Solntsem], ook bekend als *Burnt By The Sun* of *Soleil Trompeur* van cineast **Nikita Sergejevitsj Michalkov** uit 1994, die zich bijna volledig in en rond een datsja in 1936 afspeelt.

Zjeldybin

Ik weet (nog) niet of er een reëel prototype bestaat voor de letterkundige **Zjeldybin**, de plaatsvervanger van Berlioz bij Massolit, die telefonisch was weggeroepen bij zijn zieke echtgenote.

Hallelujah

Deze charleston, geschreven door **Vincent Youmans** (1898-1946) en waar Boelgakov bijzonder veel van hield, komt drie keer voor in het boek. Via onderstaande link kan je er meer over lezen, je kan hem beluisteren en zelfs zien hoe de jazzband in Gribojedov hem vertolkt.

Gribojedovs befaamde jazzband

Bij deze jazzband had Boelgakov het ensemble **Московские ребята** [Moskovskije rebjata] of *Moskouse Vrienden* voor ogen, ook bekend als het *Aleksandr Tsfasman jazz-orkest*. **Aleksandr Tsfasman** (1906-1971) speelde sinds het midden van de jaren '20 een belangrijke rol in de ontwikkeling van de populaire muziek in de Sovjetunie. In 1923 werd hij hoofd van de muziekafdeling van de *Dramastudio Gribojedov* in Moskou.

In 1926 nam Tsfasman met zijn band de eerste jazzplaat in de Sovjetunie op met het nummer **Hallelujah** vermeld in de vorige paragraaf, en trad hij ook regelmatig op in het restaurant Casino op Triumfalnaja plein, op enkele stappen van Bolsjaja Sadovaja oelitsa nr. 10.

Une brochette à la kars, une!

«Karbonade eenmaal! Sjasliek tweemaal! Van de haas driemaal!». Zo commandeerde een stem in de drukte van het restaurant van Gribojedov terwijl de jazzband *Halleluja* speelde. Normaal gesproken niks om er een commentaar aan te wijden, tot ik merkte dat in de Engelse en Franse vertalingen andere gerechten besteld worden – en dat die vaak helemaal niet in Boelgakov's tekst voorkomen. Kijk even:

«Karbonade eenmaal! Sjasliek tweemaal! Van de haas driemaal!» (Nederlands, Fondse en Prins)

«Chops once! Kebab twice! Chicken a la King!» (Engels, Glenney)

«One Karsky shashlik! Two Zubrovkas! Home-style tripe!» (Engels, Pevear)

«Une brochette à la kars, une ! Deux vodka Zoubrovka, deux ! En flacons de maîtres!» (Frans, Ligny)

In de Russische brontekst lezen we: «**Карский раз! Зубрик два! Фляки господарские**», wat als volgt vertaald zou moeten worden:

«*Karski sjasliek eenmaal! Zoebrovka tweemaal! Eén Flijaki gospodarskje!*»

Karski sjasliek is een vleesspies op Karische wijze - bereid zoals aan de Karische zee (de Noordelijke ijszee) dus. Een vreemd gerecht, want op die plaats in het hoge noorden van Siberië verwacht je eerder vis- dan vleesgerechten.

Zoebrovka is een Poolse vodka met een tinctuur (alcoholische oplossing) van *Hierochloe odorata*, ook wel *veenreukgras* of *bizongras* genoemd. Daarom mag hij niet in de Verenigde Staten worden ingevoerd, want veenreukgras bevat, zoals veel gras- en weideplanten, *coumarine*. Dat is de stof die verantwoordelijk voor de typische hooigeur van drogend en gedroogd gras, maar die ook kankerverwekkend is.

Het is tenslotte geen wonder dat de vertalers geen raad wisten met **Flijaki gospodarskje**. De Engelse *home-style tripe* vertaling van Pevear zit blijkbaar het dichtst bij de waarheid. Het is een soepje van ingewanden en je hebt er voor nodig: 1kg runderingewanden, 400 gram groenten, 500 gram beenderen van rund, 60 gram vet, 30 gram bloem, muskaatnoot, rode en zwarte peper, gember, oregano, zout, en 50 gram Zwitserse kaas. **Приятного аппетита!** [Priatnevo appetita!] of *Smakelijk!*

Een knappe man met een dolkvormige baard

De persoon die model stond voor Archibald Archibaldovitsj was **Iakov Danilovitsj Rozen-tal** (1893-1966), bijgenaamd *de Baard*. Daarom noemde Boelgakov hem soms *de piraat*.

Iakov Rozen-tal was van 1925 tot 1931 de directeur van het restaurant van het *Hertzenhuis* dat model stond voor *Gribojedov*, en van het restaurant van de Journalistenbond. De Boel-gakovs kenden hem goed, **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970) vermeldde hem in haar dagboek.

O goden, goden, geeft mij vergif!

De verteller citeert hier nogmaals de woorden uit de opera *Aïda* van **Giuseppe Verdi** (1831-1901), die Pilatus in de roman uitsprekt in hoofdstuk 2.

Het telegraafkantoor geen overlast aandoen

De roman is doorspekt met referenties naar werken van andere Russische schrijvers. Hier parodieert Boelgakov de dichter **Vladimir Vladimirovitsj Majakovski** (1893-1930), waarmee hij vaak ging biljarten, maar die in 1928 mee opriep tot het verbieden van Boelgakov's toneelstuk *De dagen van de Toerbins*.

Majakovski pleegde zelfmoord in 1930. Uit een onafgewerkt gedicht dat hij had nagelaten komt de volgende passage:

«... wat zal ik nog met express telegrammen
je wakker maken en je lastigvallen.»

Wij, wij leven nog...

Hier citeert Boelgakov uit de novelle *De dood van Iwan Iljitsj* van **Lev Nikolajevitsj Tolstoj** (1828-1910). Het dateert uit uit Tolstojs late periode en wordt beschouwd als een van beste werken. De personages uit dit verhaal had precies dezelfde reactie bij de dood van Iwan Iljitsj: iedereen die ervan hoorde dacht: «Wel, hij is dood, maar ik leef nog!»

Wat was dat nou voor een naam met een W?

«We, Wi, Wa, Wo... Wagner?» Een nieuwe referentie naar een ander literair werk. Dit keer naar het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1842). **Wagner** is de onderzoeksassistent van dokter .

Koetsiers

De paardenkoetsen werden steeds meer verdrongen door de auto, maar tot 1940 waren ze nog steeds volop te zien in het straatbeeld van Moskou.

Rjoechin

Door het gesprek met het standbeeld van Poesjkin maakt Boelgakov duidelijk voor wie Rjoechin staat. Het gaat om **Vladimir Vladimirovitsj Majakovski** (1893-1930) die in 1924, ter gelegenheid van de viering van de 125ste verjaardag van Poesjkin's geboorte, het gedicht *Jubeljarig* schreef waarin hij 's nachts Poesjkin van zijn sokkel aan Tverskaja boelvar licht en hem op een wandeling door Moskou deelgenoot maakt van zijn inzichten.

Het bekvechten tussen Rjoechin en Ivan Bezdomny is een parodie van de vaak wisselende relatie tussen Majakovski en een andere dichter, namelijk **Aleksandr Ilitsj Bezymenski** (1898-1973), die reeds eerder op deze pagina werd vermeld als *de Naamloze*.

Hoofdstuk 6

Als gezegd: schizofrenie

Insgelijks, saboteur!

Hier, en ook verder in de discussies, gebruikt Ivan enkele standaardtermen uit de massacampagnes die in de Sovjet-Unie gevoerd werden tegen de vijanden van het volk. Iedereen waarvan gedacht werd dat hij tegen de doelstellingen van de regerende partij was, kon gearresteerd worden als saboteur.

Ivan zegt eigenlijk «**Здорово, вредитель**» [Zodorovo, vreditel], wat zoveel betekent als «*Dag ongedierte*». Maar de geest van de vertaling is wel correct, want de Sovjets hadden ontelbaar veel synoniemen om zogenaamde *saboteurs* aan te duiden, en **вредитель** [vreditel] of *ongedierte* is er daar één van. Het werd vooral gebruikt om iemand aan te duiden die van binnenin tegen het regime werkte door machines te saboteren of de geplande productie in de war te brengen.

Die talentloze klungel van een Sasjka

Dit verwijt van Ivan Bezdomny aan Rjoechin is gebaseerd op de animositeit tussen hun reële prototypes, de dichters **Aleksandr Ilitsj Bezymenski** (1898-1973) en **Vladimir Vladimirovitsj Majakovski** (1893-1930), die het absoluut niet met elkaar konden vinden. Aanvankelijk keek Bezymenski op naar Majakovski, maar dat gevoel was niet wederzijds. Majakovski vergeleek Bezymenski's werk met «koffie gemaakt van wortelen». Met «wortelen» bedoelt hij chicorei, hij vergelijkt hem dus met surrogaat-koffie.

Typisch een kleine koelak van mentaliteit

Кулак [koelak] betekent eigenlijk *vuist*, maar het is ook de naam die in de Sovjetunie gegeven werd aan de klasse van *rijke boeren*. Stalin beval hun liquidatie in 1930.

Na de afschaffing van de lijfeigenschap in 1861, slaagde een minderheid van de boeren in het Russische Rijk er in om zich te ontwikkelen tot een welvarende, zelfstandige boerenstand. De macht en invloed van deze koelakken in de dorpen werden door de communisten teniet gedaan. De middelgrote boeren, de *serednjaki*, werden gedwongen zich aan te sluiten bij de kolchozen of staatsboerderijen.

Die ronkende één-mei-verzen van ‘m

In het Russisch wordt niet echt gezegd dat het om één-mei-verzen gaat. Er staat eigenlijk: «**Сличите с теми звучными стихами, который он сочинил к первому числу!**» of «*Leg het maar naast die ronkende verzen die hij maakte voor de eerste!*» Er wordt dus niet bij gezegd over welke «eerste» het gaat, waardoor de Engelse vertalers **Diana Burgin** en **Katherine Tiernan O'Connor** verkeerdelijk dachten dat Rjoechin's verzen over *Nieuwjaar* gingen.

Maar het waren wel degelijk één-mei-verzen, en meer bepaald voor 1 mei 1924. Bezdomny verwijst immers naar het gedicht *Jubilee*, geschreven door **Vladimir Vladimirovitsj Majakovski** (1893-1930) voor de viering van de 125ste verjaardag van de geboortedag van **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837). Dit gedicht was heel ronkend, zoals u hier zelf kunt beoordelen:

«Александр Сергеевич, разрешите представиться. Маяковский.»
«Aleksandr Sergeevich, laat ik mij voorstellen. Majakovski.»

1 mei is internationaal de *Dag van de Arbeid*. Die datum was niet zomaar gekozen. In tegenstelling tot wat velen denken, ligt de oorsprong van deze datum niet in de socialistische beweging, maar in de eerste jaren van het kapitalisme in de Verenigde Staten, en meer specifiek in New York en Chicago. Op dat moment was 1 mei de dag waarop alle bestaande huisvestingscontracten in New York moesten worden verlengd. De dag stond bekend als *Moving Day*.

De verhuurders moesten hun huurders vóór 1 februari op de hoogte brengen van de huurverhogingen, die drie maanden later om 9.00 uur zouden ingaan. Huurders wachtten tot 1 mei om te vertrekken en de straten van New York waren gevuld met verhuiswagens. Verwijzingen naar 1 mei als verhuisdag in Chicago zijn al te vinden in de jaren 1840. Tegen het einde van de 19e eeuw verhuisde elk jaar een derde van de huishoudens in Chicago.

1 mei was ook de dag waarop Amerikaanse bedrijven over het algemeen de boekhouding voor het jaar beëindigden en werkcontracten werden verlengd. Op 1 mei 1886 organiseerden stakers en vakbondsdemonstranten in Chicago een mars om een werkdag van acht uur te eisen. Méér dan 400.000 arbeiders gingen in staking en de demonstratie werd gewelddadig en fataal na botsingen met de politie. Drie dagen later, tijdens het zogenaamde *Haymarket Square Massacre*, explodeerde een bom en stierven tientallen mensen.

Drie jaar later, op 21 juli 1889, op het eerste congres van de zogenaamde *Tweede Internationale* in Parijs, besloot de socialistische beweging in Europa om 1 mei te vieren als *Dag van de Arbeid*. Het doel was om te voldoen aan de groeiende eisen van een acht uur durende werkdag over de hele wereld. Op 1 mei 1890 werden in veel landen de eerste feesten georganiseerd.

Wapp'rende vaandels, hoog in top!

In deze passage wil Bezdomny duidelijk de draak steken met de bombastische propagandastijl die Riukhin gebruikt in zijn gedichten. Om dat te illustreren lijkt «*Wapp'rende vaandels, hoog in top!*» wel goed gevonden, maar dat is toch wel een heel «vrije» vertaling van wat Boelgakov echt heeft geschreven. In de Russische tekst staat: «**Взвейтесь! да развейтесь!**», wat zoveel wil zeggen als «*Sta op! Ja, verspreidt u!*». Deze woorden refereren naar **Взвейтесь кострами** [Vsveites kostrami] of *Zet het vreugdevuur klaar*, het eerste pionierslied dat ooit in de Sovjet-Unie geschreven werd.

Op een vergadering van het *Centraal Comité* van de **Komsomol** in mei 1922, stelde **Nadezda Konstantinova Kroepkaja** (1869-1939), de vrouw van **Vladimir Iljitsj Lenin** (1870-1924), de idee voor om pioniersliederen te creëren. De dichter **Aleksandr Aleksejevitsj Zjarov** (1904-1984) werd gevraagd om een lied te schrijven - een mars - binnen de twee weken. In zijn memoires schreef Zjarov dat, vanwege de tijdsdruk, de schrijver **Dmitri Andrejevitsj Foermanov** (1891-1926) adviseerde om uit te gaan van iets bestaands.

Toen de groep naar het *Bolsjoj Theater* in Moskou ging om naar de opera *Faust* van **Charles Gounod** (1818-1893) te kijken, nam Zjarov nam *Het soldatenkoor* uit deze opera als basis om zijn teksten te schrijven. **Sergej Fjodorovitsj Kajdan-Djosjkin** (1901-1972), een student muziek, «heeft Gounod's mars aangepast voor de klaroenen van de pioniers» en «het eerste pionierslied werd geboren».

Een door blauwe nachtlampen verlichte gang

Opnieuw zien we hier een verwijzing naar de rituelen van de *vrijmetselarij*. Bij het inwijdingsritueel voor leerling wordt de kandidaat binnengeleid in de «kamer van overdenking», een duister hok, meestal in de kelder van het tempelgebouw.

De interesse van Boelgakov voor de symbolen van de vrijmetselarij kan onder meer verklaard worden door het feit dat zijn vader **Afanasi Ivanovitsj Boelgakov** (1859-1907), die theoloog en kerkhistoricus was, een artikel had geschreven over *De moderne vrijmetselarij in haar relatie met de kerk en de staat*, dat gepubliceerd werd in de *Akten van de Theologische Academie* van Kiev in 1903.

Een metalen man

Met de «metalen man die met licht nijgend hoofd en ongeïnteresseerd over de boulevard keek» wordt het grote standbeeld van de dichter **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837) bedoeld. Het «grote» standbeeld, want er staan meerdere standbeelden van Poesjkin in Moskou. Deze metalen man staat op het Poesjkinplein, van waar hij uitkijkt over Tverskaja oelitsa, de drukste winkelstraat van Moskou.

Storm, de hemel grauw omhullend

Dit is de beginregel van *Winteravond* (1825), één van de meest befaamde gedichten van **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837).

Een glas «Abrau» in de hand

Abrau-Durso is een stad in de regio Novorossiejsk in Rusland, waar sinds 1870 champagne en wijnen worden geproduceerd. De wijngaarden liggen aan de kust van de Zwarte Zee.

Het was prins **Lev Sergejevitsj Golitsyn** (1845-1916) die het recept van champagne, dat 200 jaar eerder was ontdekt door de monnik **Dom Pierre Pérignon** (1638-1715), naar Rusland bracht. Hij startte de productie ervan in Abrau Durso.

Hoofdstuk 7
Het vervloekte appartement

De titel van het hoofdstuk

De Nederlandse titel van dit hoofdstuk is één van de missers van de - voor de rest uitstekende - vertaling van **Marko Fondse** en **Aai Prins**. Hun titel luidt: «*En dat huis dat is niet pluis*».

De oorspronkelijke Russische titel van Michail Boelgakov luidt **Нехорошая квартира** [Nechoroshaja kvartirka], wat zoveel betekent als *Het slechte appartement* of *Het vervloekte appartement*.

Stefan (Stjopa) Bogdanovitsj Lichodejev

Лиходей [Likhodieï] betekent *ellendeling*, *schurk* of *booswicht*. Om de tweeslachtigheid nog wat te verhogen, heeft Boelgakov dit personage een christelijk patroniem of vadersnaam meegegeven, want **Богданович** [Bogdanovitsj] komt van «**данный Богом**» [danni Bogom] of *door God geschonken*.

In de versie van 1929 van *De meester en Margarita* heette deze figuur niet **Stjopa Lichodejev**, maar **Garoesja Pedoelajev**. Dit personage was gebaseerd op een zekere **Toeadzjin Peizoelajev** (?-1936). Peizoelajev was een advocaat die Boelgakov kende toen hij in Vladikavkaz in de Kaukasus woonde van 1919 tot 1921, en die tevens co-auteur was van *De zonen van de moellah*, één van Boelgakov's allereerste theaterstukken.

Op het einde van dit hoofdstuk zal Woland Lichodejev naar Jalta sturen. In de voormelde vroegere versie stuurde Woland Pedoelajev naar Vladikavkaz. In latere versies werd Pedoelajev veranderd in **Stepa Bombejev** en later in **Lichodejev**. Toeadzjin Peizoelajev stierf in 1936 en wellicht heeft Boelgakov dan, uit respect, het Pedoelajev personage vervangen door Lichodejev en hem naar Jalta gestuurd. In de finale versie van *De meester en Margarita* behoudt Lichodejev wel een spoor van de eerdere versie: hij komt namelijk terug met een «Kaukasische bontmuts en een vilten kozakkenmantel».

De situatie op Jalta verwijst dan weer naar *Aardbeving*, een verhaal uit 1929 van schrijver **Michail Michailovitsj Zosjtsjenko** (1895-1958) waarin de held, **Ivan Jakovlevitsj Snopkov**, in ondergoed door Jalta dwaalt, ook als gevolg van een drankprobleem. Hij had namelijk, vóór de aardbeving uit de titel, anderhalve fles vodka leeggemaakt, hij was dan in slaap gevallen en door plundersers van zijn kleren beroofd. Dergelijke toestanden zijn overigens ook echt waargenomen bij de aardbeving die op 11 september 1927 de buurt van Jalta heeft geteisterd.

Het syndroom van zware katers en geheugenverlies ten gevolge van het drinken van porto kwam reeds voor in vroegere werken van Boelgakov: **Чаша жизни** [Tsjasja zjizni] of *Het kopje van het leven* (1922) en **День нашей жизни** [Djen Nasjej zjisni] of *Dagen van ons leven* (1923).

Lichodejevs bezorgdheid over het zegel op de deur van Berlioz en een «twijfelachtig gesprek» dat had plaatsgehad op de vierentwintigste april in het appartement is een allusie op het lot dat één Boelgakovs vrienden, de acteur **Nikolaj Vasilevitsj Bezekirski** had ondergaan. Bezekirski was gearresteerd en voor drie jaar verbannen naar Ryazan omwille van «een contra-revolutionair gesprek in een zeker huis dat ik vaak bezocht». Boelgakov had hierover een brief van Bezekirski ontvangen in april 1929.

Een groot, in een u-vorm opgetrokken woonblok

Een moeilijk geval, deze zin. En dat is het gevolg van één enkel Russisch woordje: **покой** [pokoj]. Boelgakov schrijft dat Stjopa woonde «**в большом шестиэтажном доме, покоем расположенном на садовой улице**». In het Nederlands zou dat moeten zijn: «*in een groot huis van zes [vijf] verdiepingen, rustig gelegen in de Sadovajastraat*».

Maar de Nederlandse vertalers **Marko Fondse** en **Aai Prins** hadden dat zo niet gezien. Zij vertaalden het woord **покоем** [pokojem], dat *rustig* betekent, als «*in een u-vorm opgetrokken*». Hun Engelse collega's **Richard Pevear** en **Larissa Volokhonsky** deden overigens hetzelfde door het huis als «*a U-shaped building*» te omschrijven.

Het bewuste huis is gelegen aan de Bolsjaja Sadovajastraat nr. 10 in Moskou. Boelgakov heeft hier zelf gewoond met zijn eerste vrouw **Tatjana Nikolajevna Lappa** (1892-1982) van 1921 tot 1924, en wel in het appartement nr. 50, dat hier beschreven wordt. Het gebouw bestaat nog steeds, en huisvest twee musea die de gedachte aan Boelgakov levendig houden: het *Boelgakovhuis* op het gelijkvloers, en het *Museum M.A. Boelgakov* in het bewuste appartement nummer 50.

Het is duidelijk dat de vertalers het gebouw in de Bolsjaja Sadovajastraat zelf nooit gezien hebben, want dan zouden ze geweten hebben dat het niet *U-vormig* is. Het is een rechthoekig gebouw, met een volledig ombouwde binnenkoer. Heden ten dage is de Bolsjaja Sadovajastraat een erg drukke buurt met veel verkeer. Maar in de tijd van Boelgakov was het een zeer rustige buurt. Vlak vóór het gebouw, zoals op veel plaatsen op de Tuinring, was een zeer breed wandelpad met bomen en struikgewas. Een correcte vertaling van de woorden van Boelgakov zou dus als volgt moeten luiden: «*een groot huis, rustig gelegen aan de Sadovajastraat*».

Waarom vertaalden Fondse en Prins het woord **покой** [pokoj] dan als «*in een u-vorm*»?

Volgens hen blijkt het woord **покой** [pokoj], naast *rustig*, ook nog een andere betekenis te hebben. Tot ongeveer 1900 gebruikte men in Rusland de *Kerkoslavische namen* om de letters van het Cyrillisch alfabet aan te duiden. En de Kerkoslavische naam voor de letter die nu aangeduid wordt met **Р**, en die geschreven wordt als **П** was **покой** [pokoj]. Nog steeds volgens de vertalers zou de Russische tekst dus mogelijk ook kunnen vertaald worden als: «*een groot huis van vijf verdiepingen, П-vormig en gelegen in de Sadovajastraat*». Indien het *П-vormig* was geweest - quod non.

Maar Fondse en Prins, en hun Engelse collega's Pevear en Volokhonsky hadden een probleem met deze redenering: de letter **П** komt niet voor in ons alfabet. Dus hebben ze die gewoon omgedraaid en er een **U** van gemaakt.

Overigens, in zijn eerste vertaling van *De meester en Margarita*, in 1968, beschreef Fondse «een rustig gelegen gebouw van zes verdiepingen aan de Sadovaja». Het was pas na de publicatie van de Pevear en Volokhonsky vertaling in 1997 dat hij dit veranderde naar een «in een u-vorm opgetrokken woonblok».

De Franse vertalers en de Engelse vertaler **Michael Glenny** vertaalden het woord **покой** [pokoj] overigens helemaal niet, alsof het helemaal niet in de brontekst voorkwam.

En dan nog even dit: de aandachtige lezer zal gemerkt hebben dat in de Nederlandse vertaling *vijf verdiepingen* staat, en in de Engelse *zes*. In de tekst van Boelgakov staat **шестиэтажном** (sjestietazjnom) of met zes verdiepingen. De Engelse en Franse vertalers nemen dit letterlijk over en hebben het ook over *zes verdiepingen*. Deze verwarring heeft te maken met het feit dat in Rusland het *gelijkvloers* als de *eerste verdieping* beschouwd wordt. Het gebouw telt dus zes bouwlagen: vijf verdiepingen en een gelijkvloers. Laatste observatie: in zijn eerder vermelde vertaling van 1968, had Fondse het ook over zes verdiepingen.

Anna Frantsevna de Fougère

De naam de **Fougeré** moet een beetje gek klinken in Russische oren, want **фужер** (fougère) betekent *wijn glas* in het Russisch. In Rusland bestond een echte juwelier met een min of meer gelijkende naam: **Peter Carl Fabergé** (1846-1920).

Fabergé was een derde generatie Rus die de juwelierszaak beheerde die zijn vader in 1870 had opgericht in Sint-Petersburg. Hij opende nog meer verkooppunten in Moskou, Odessa, Parijs en Londen. Zijn ambacht slui maakten heel wat rijkelijk beladen voorwerpen, maar zij werden toch vooral wereldberoemd met hun *keizerlijke paaseieren* die populair werden bij de twee laatste tsaren van 1881 tot 1917.

Een verre verwant van de echte juwelier, een zekere **A. P. Fabergé**, woonde in de Pretsjistenkastraat 13, waar enkele van Boelgakovs vrienden later woonden. Boelgakov was een regelmatig bezoeker van dat huis toen hij pas in Moskou woonde. De kandelaar en de trap in de roman zijn wellicht gebaseerd op voorbeelden die hij daar had gezien.

Belomoet

Ik weet (nog) niet of er voor dit personage een reëel prototype bestaat. In een eerdere versie van *De meester en Margarita*, die toen de werktitel *De grote kanselier* had, heette hij voluit **Mikhail Grigorjevitsj Belomoet**.

Op een vrije dag

Tijdens het eerste *Vijffarenplan* - een ambitieus plan bedacht door **Jozef Vissarjonovitsj Stalin** (1878-1953) om de Russische economie volledig te collectivieren - experimenteerde de Sovjetregering verschillende keren met de kalender.

In 1929 vond er een radicale verandering plaats. Op 26 augustus vaardigde de *Raad van Volkscommissies van de Sovjet-Unie* een besluit uit tot afschaffing van zowel de officiële *Gregoriaanse kalender* - geïnstalleerd door **Vladimir Iljitsj Lenin** (1870-1924) - als de *Juliaanse kalender* - die nog steeds werd gebruikt door de Russisch-orthodoxe kerk. Ze wilden een nieuwe kalender introduceren, waarin de weken werden veranderd en de eerste religieuze feestdagen werden vervangen door vakanties in verband met de revolutie.

Deze **Советский революционный календарь** [Sovietski revolioutsiionni kalendar] of *Sovjet-revolutionaire kalender*, algemeen bekend als de *Eeuwige kalender*, zou op 1 oktober 1929 van kracht worden. 72 weken van 5 dagen, plus vijf vakantiedagen met een revolutionaire naam, niet de naam van een normale weekdag. Het hoofddoel van de eeuwige kalender was om de productiviteit te verhogen, omdat de vrije dagen verspreid waren. Werknemers werden verdeeld in vijf groepen, aangegeven met een kleur (geel, roze, rood, paars, groen), en elke groep had zijn eigen vrije dag, waarbij geen rekening gehouden werd met het feit dat dit problemen voor het gezinsleven kon veroorzaken. Maar de productiviteit leek ook onder druk te staan wanneer de machines continu draaiden, er was immers geen tijd om ze goed te onderhouden. Een bizar neveneffect was ook het feit dat de Sovjet-Unie het enige land zou geweest zijn met 30 dagen in februari.

Maar de Russen toonden opnieuw aan dat ze een groot aanpassingsvermogen hadden. Net zoals ze in *roebels* bleven tellen toen *tsjervonets* de officiële munteenheid van de Sovjet-Unie was, gebruikten ze de *Eeuwige kalender* alleen om hun werkdagen te plannen en bleven ze in hun dagelijks leven de oude kalender volgen.

Mensen begonnen spoorloos te verdwijnen

Net zoals op veel andere plaatsen in *De meester en Margarita* behandelt Boelgakov het dagelijkse Sovjetfenomeen van *verdwijningen* (arrestaties) en de andere activiteiten van de geheime politie **NKVD** op een vrij vage, onpersoonlijke en heimelijke manier. Dus helemaal in de geest van die activiteiten zelf.

Een heel goed voorbeeld daarvan is de arrestatie van de meester in hoofdstuk 13, die gebeurt haast zonder dat ze vermeld wordt.

De Weeshuisstraat

De Weeshuisstraat heet nu Dostojevskistraat. In de Russische tekst van Boelgakov staat **Божедомка** [Boszjedomka] of *Godshuisstraat*. Een *godshuis* is een instelling, meestal met een huiselijke sfeer, die zich in terminale zorg specialiseert. Maar de naam **boszjedomka** werd ook gehanteerd voor een plaats op een kerkhof bestemd voor de armen, de bedelaars, de wezen en de mensen die een gewelddadige dood stierven.

Een aspirientje

In het Russisch wil Stjopa een **пирамидона** (Pyramidona). **Pyramidon** is een geneesmiddel tegen pijn en koorts van hetzelfde type als *aspirine*.

Daar ben ik dan!

Boelgakov citeert: «**Вот и я!**» [Vot i ja!] of «*Hier ben ik!*». Dat zijn exact de woorden die **Mephistopheles** uitroept - «*Me voici!*» - wanneer hij voor het eerst verschijnt aan **Faust** in de gelijknamige opera van de Franse componist **Charles Gounod** (1818-1895).

«Hier ben ik!» was overigens ook ooit één van de werktitels van *De meester en Margarita*.

de datsja van de eenakterschrijver Choestov in Schodnja

Сходна [Schodnja] is een randgemeente in het noorden van Moskou.

Het prototype van de eenakterschrijver Choestov is waarschijnlijk **Karl Bernhardovitsj Radek** (1885-1939), die met zijn echte naam **Karol Sobelsohn** heette. Radek speelde een grote rol in de organisatie van de internationale communistische beweging, en werd in 1920 zelfs secretaris van de *Komintern* of de *Derde Internationale*. Hij werd ook medewerker van de kranten *Pravda* en *Izvestia*.

Woland noemt Choestov «een ploert, een intrigant, een draaijer en een kruiper is». Dit refereert naar het feit dat Karl Radek op het *Tweede Moskouse showproces* in januari 1937 een relatief milde straf had gekregen omdat hij belastende verklaringen had afgelegd betreffende onder meer **Nikolaj Ivanovitsj Boecharin** (1888-1938), die later op het *Derde Moskouse showproces* in maart 1938 zou worden ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

De echtgenote van Boecharin, **Anna Michailovna Larina** (1914-1994), schreef haar memoires onder de titel **Незабываемое** [Nezabyvajemoje] of *Onvergetelijk*. In 1991 werden ze in het Nederlands werden gepubliceerd als *De revolutie ging in het rood gekleed*. Daarin vernemen we dat Karl Radek een datsja had in Schodnja.

U kan een volledige beschrijving lezen van het personage Choestov in de sectie *Personages* van de website «De meester en Margarita».

de dame, die Stjopa zo nodig moest zoenen

In de laatste versie van *De meester en Margarita* wordt deze dame niet duidelijk omschreven. Er wordt alleen gezegd dat ze «bij de omroep scheen te werken, of misschien ook niet». In *De Prins van de duisternis*, één van de vroegere versies van *De meester en Margarita*, lezen we echter dat Choestov een dame gekust had die «niet de vrouw van Choestov was», en dat ze «in een naburige datsja verbleef».

Dat zou een verwijzing kunnen zijn naar **Larissa Michailovna Reisner** (1895-1926), een schrijfster en correspondentente van *Izvestia*. Karl Radek was gehuwd en had een dochter, maar het was algemeen bekend dat Reisner zijn maîtresse was.

Professor in de zwarte magie Woland

Woland stelt zich voor aan Stjopa met een Germaanse naam voor **Satan**, die in de oude Faustlegenden in veel varianten voorkomt, zoals **Valand**, **Woland**, **Faland** of **Wieland**.

Sommigen zien Woland als een parodie op **Josef Vissarionovitsj Stalin** (1878-1953), de leider van de Sovjetunie van 1924 tot 1953, die zijn grootste wreedheden beging in de jaren '30, toen Boelgekov *De meester en Margarita* aan het schrijven was. Er zijn inderdaad enkele gelijkenissen. Net zoals Stalin Boelgakov spaarde maar anderen onverbiddelijk liet elimineren, spaart Woland de meester terwijl hij anderen straft. En in 1899 werd Stalin verwijderd uit het Russisch orthodoxe seminarie van Tbilisi, net zoals Satan, als gevallen engel, uit de hemel werd verbannen.

De naam Woland is ook erg on-russisch. Het een variant van de naam van de duivel in *Faust* van **Johan Wolfgang von Goethe** (1749-1842): de ridder **Voland** of **Faland**. Sommigen zien in hem de «almachtige» Stalin, die net als Woland terreur zaaide, maar die ook momenten van «goedheid» kon hebben. Want dank zij Stalins grillig karakter kon Boelgakov toch overleven als kunstenaar.

U kan een volledige beschrijving lezen van het personage Woland in de sectie *Personnages* van de website «De meester en Margarita».

Financieel directeur

Hier mist de Nederlandse vertaler een kans om de parodiërende stijl van Boelgakov door te trekken. In de oorspronkelijke tekst staat immers **финдиректор** [findirektor] of *findirecteur*, één van die vele typische samentrekkingen waar de Sovjettaal mee doorspekt was, zoals **Nakompros**, **Komsomol**, **Goelag**, **agitprop** en nog veel meer. In *De meester en Margarita* verzon Boelgakov nog meer samentrekkingen en acroniemen, zoals **Massolit**, **Dramlit** en hier dan **findirecteur**, om deze gewoonte te hekelen.

Rimski

Grigori Danilovitsj Rimski is de financieel directeur van het *Variété Theater*. **Римский** [Rimski] betekent *Romeins* in het Russisch. Zijn naam is ontleend aan de Russische componist **Nikolaj Andrejevitsj Rimski-Korsakov** (1844-1908), auteur van onder meer de beroemde *Vlucht van de hommel* uit de opera *De geschiedenis van Tsaar Saltan* (1899-1900) en van de symfonische suite *Sherazade* (1888).

Ironisch genoeg draagt de financieel directeur van het *Variété Theater*, met zijn rationele geest een tegenstander van de zwarte magie opvoeringen, dezelfde naam als de componist die onder meer ook heidense legendes en folklore op muziek zette zoals *Meinacht* (1880) en *Nacht op de kale Berg* (1886), een symfonisch gedicht dat hij afwerkte voor **Modest Petrovitsj Moessorgski** (1839-1881).

Voor the trivia: in de TV-reeks **Мастер и Маргарита** [Master i Margarita] uit 2005 van regisseur **Vladimir Bortko** speelt het orkest in het *Variété Theater* Rimski-Korsakovs *Sherazade* bij het begin van de show van Woland.

Een reusachtig waszegel

Een zegel op de deur betekende meestal dat iemand was gearresteerd en dat zijn bezittingen verzegeld waren voor verder onderzoek. Vandaar dus dat Stjopa vreest voor een gesprek dat hij met Berlioz had gehad «over een onderwerp dat je beter kunt mijden». Stjopa vermoedt onmiddellijk dat Berlioz gearresteerd werd, waardoor nu chaos heerste in zijn brein. Had hij niet zichzelf gecompromitteerd door dat gesprek met de uitgever, en zichzelf daardoor dus in gevaar gebracht?

Voronezj

Воронеж [Voronjezj] is een grote stad in het zuiden van Rusland, niet ver van Oekraïne. In de periode dat Boelgakov aan *De meester en Margarita* werkte, kende het een explosieve groei. Het evolueerde van 120.000 inwoners (1926) naar 345.000 (1939). En die groei zou niet ophouden, want nu wonen er méér dan 850.000 mensen.

Azazello

Boelgakov voegt een Italiaans aandoend einde aan de Hebreeuwse naam **Azazel**, een demon die in de wildernis huisde.

Volgens het apocriefe *Boek van Henoch* was Azazel de leider van de **grigori**, een groep van gevallen engelen die met sterfelijke vrouwen gemeenschap had, waaruit de reuzen voortkwamen, ook bekend als de **Nephilim**. Azazel is de grigori die de mensen leerde wapens, juwelen en cosmetica maken. Zijn lessen creëerden zoveel onrecht dat God besloot alle leven op aarde te vernietigen in de zondvloed.

Dank zij Azazello leerden de vrouwen de «zondige kunst» om «hun gezichten te schilderen». Het is dus duidelijk waarom hij in hoofdstuk 19 een balsem geeft aan Margarita.

Jalta

De Oekraïense stad **Ялта** [Jalta] ligt aan de zuidelijke kust van de Krim aan de Zwarte Zee, in Oekraïne. De stad is vooral bekend door de *Conferentie van Jalta*, die er in februari 1945 plaatsvond aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Die plaats van samenkomst was gekozen omdat **Jozef Vissarionovitsj Stalin** (1878-1953) had geweigerd zijn grondgebied te verlaten. In Jalta werden de invloedssferen van de Verenigde Staten en de Sovjetunie voor na de oorlog vastgelegd. Deze zouden zo'n 45 jaar standhouden.

Hoofdstuk 8

Tweegevecht tussen professor en poët

Stravinski's hospitaal

Het hospitaal van dokter Stravinski is gebaseerd op het **Chimki Stadsziekenhuis Nr. 1** gelegen in het noordelijk deel van Moskou. Het werd gebouwd in 1907, oorspronkelijk als datsja voor de zakenman en weldoener **Sergej Pavolvitsj Patrikejev** (1867-1914). Patrikejev was lid van de Moskouse gemeenteraad en erecurator van de *Tsaar Aleksejschool*. Ontwerper was de beroemde architect **Frantz Schechtel**, pseudoniem van **Fjodor Osipovich Schechtel** (1859-1926), die in 1902 ook het *Moskouse Kunsttheater MKHAT* ontworpen had, en waarvan nog talrijke gebouwen in Moskou te zien zijn.

U kan een volledige beschrijving lezen van dit hospitaal in de sectie *Locaties* van de website «De meester en Margarita».

Het lijkt Metropol wel!

Het **Metropol** hotel werd tussen 1899 en 1903 gebouwd door de Britse architect **William Walcot** (1874-1943). Dit post art-nouveau hotel heeft 400 kamers en suites, en is rijkelijk gedecoreerd met mozaïeken van de kunstenaar **Michail Vroebel** (1856-1910). De bouw werd gefinancierd door de industrieel, koopman en ondernemer **Savva Ivanovitsj Mamontov** (1841-1918), die een cultureel centrum wou bouwen.

Walcot nam deel aan een open concours met een ontwerp dat de codenaam **Женская головка** [Zjenskaja golovka] of *Vrouwenhoofd* kreeg. Hij behaalde de vierde plaats en verloor van **Lev Nikolaevitsj Kekoesjev** (1862-1917/1919?). Maar Mamontov negeerde de beslissing van de professionele jury en kende de opdracht toe aan Walcot, terwijl Lev Kekoesjev later het team zou vervoegen als project manager. Meer dan eens werden de originele plannen van Walcot gewijzigd tijdens de uitvoering. Alles bij elkaar bleven er nog weinig overeenkomsten tussen het bestaande hotel en het ontwerp van 1899.

Het Metropol is het toneel geweest van heel wat historische evenementen, zoals de speeches van **Vladimir Iljitsj Lenin** (1870-1924) en de bijeenkomsten van het *Centraal Comité* van de Russische Republiek in 1918-1919. Het werd één van de hotels speciaal uitgebouwd voor buitenlanders. Het is nog altijd een van de meest luxueuze hotels van Moskou.

Ze hoorden hem helemaal uit over zijn vroegere leven

Opnieuw zien we een verwijzing naar de *vrijmetselarij*. Vóór een leerling wordt toegelaten om ingewijd te worden, wordt hij onderworpen aan een grondige ondervraging, vergelijkbaar met deze die Ivan ondergaat, zelfs over «oom Fjodor uit Vologda die zwaar aan de drank was geweest». Bij die ondervraging zal de kandidaat niemand van de vrijmetselaars leren kennen, buiten de hem al bekende onderzoekers. Pas nadien zal hij de *Grootmeester* ontmoeten. In de roman wordt de ondervraging van Ivan uitgevoerd door «drie in het wit gestoken personen, twee vrouwen en een man». Pas daarna zal hij dokter Stravinski persoonlijk ontmoeten.

Hoofdstuk 9

Korovjev met zijn streken

Bosoj

Босој [bosoj] betekent *barrevoets* in het Russisch, wat duidt op de plattelandsafkomst van **Nikanor Ivanovitsj Bosoj**. Boelgakov had geen hoge pet op van deze «omhooggevallen provincialen».

In één van de vroegere versies van de roman heette Bosoj nog **Nikodim Grigorevitsj Porot**, waarbij de voornaam een bewuste verwijzing was naar **Nicodemus**, de auteur van het apokriefe evangelie dat bekend is als *De Handelingen van Pilatus*.

De quasi-officiële positie van voorzitter van het bewonerscollectief van een woonblok gaf de houder ervan een enorme feitelijke macht, gezien het permanente tekort aan woonruimte, en dat leidde tot alle mogelijke vormen van fraude en omkooppraktijken.

Aanspraken op de woonruimte

Het probleem van de huisvesting in de Sovjetunie is één van de vaak terugkerende thema's in het werk van Boelgakov, niet alleen in *De meester en Margarita*, maar ook, bijvoorbeeld, in zijn novelle *Hondehart* en in zijn vele feuilletons, brieven en dagboekfragmenten.

Kort na de Russische revolutie stelde **Vladimir Iljitsj Lenin** (1870-1924) een plan voor om privé-appartementen te onteigenen, en bedacht hij de idee van het *gemeenschappelijke appartement*. De particuliere eigendom van huizen werd afgeschaft in 1918. Er kwamen nieuwe wetten over wie waar kon wonen, en om dat te regelen kreeg elk appartementsgebouw een bewonerscollectief onder leiding van een voorzitter. Velen van hen waren, net als **Nikanor Ivanovitsj Bosoj**, onopgeleide, omhooggevallen gezagsgetrouwen die, ondanks hun gebrek aan competenties, wel een grote macht hadden in hun quasi-officiële functie.

Deze situatie maakte het leven erg onzeker. Wanneer een bewoner zes weken afwezig was kon hij worden uitgezet. Er zijn gevallen bekend van bewoners die enkele weken op reis gingen, en bij hun terugkeer nieuwe bewoners in hun flat aantreffen. Niet zelden hadden deze nieuwe bewoners een of andere «gunst» verleend aan de voorzitter van het bewonerscollectief.

Een treffend voorbeeld van de collectivisering van woonruimte is te zien in de film *Doctor Zhivago* (1965), geregisseerd door **David Lean** (1908-1991) en gebaseerd op de gelijknamige roman van **Boris Leonidovitsj Pasternak** (1890-1960). Wanneer dokter **Joeri Andrejevitsj Zjivago** na de oorlog naar Moskou terugkeert, blijkt zijn huis geschikt te zijn om 13 families te huisvesten.

Met bovennatuurlijke snelheid

Het bericht van de dood van Berlioz verspreidde zich «met bovennatuurlijke snelheid». In het eerste hoofdstuk beschreef Boelgakov ook reeds zijn brillenglazen «van metafysische afmetingen». Boelgakov lacht hier met de gewoonte van de Sovjetoverheid om alles te overdrijven, vooral de eigen realisaties.

Een portie noedels

In de oorspronkelijke tekst worden deze noedels beschreven als **пельменей** [pelmjeni]. **Pelmjeni** zijn Russische, van oorsprong Siberische deegballetjes gevuld met vlees, soms worden ze ook *Siberische ravioli* genoemd. Vaak worden ze in grote hoeveelheden klaargemaakt en dan bevroren - oorspronkelijk in de sneeuw en het ijs buiten - om later gekookt te worden.

Een geruit jasje, een jockeypet en een knijpbril

Korovjevs kostuum herinnert aan dat van de duivel die **Ivan Fjodorovitsj Karamazov** bezoekt in *De Broers Karamazov*, een bekende roman van **Fjodor Michailovitsj Dostojevski** (1821-1881).

Vandaag ben ik niet-officieel en morgen, voor je er erg in hebt, wel!

Deze zin is tegelijk een teken van de maatschappelijke chaos in het Sovjetleven, en een knipoog naar **Nikolaj Vasiljevitsj Gogol** (1809-1852). In zijn novelle *De Mantel* vertelt Gogol het verhaal van de onbeduidende gemeenteambtenaar **Akaki Akakijevitsj Basjmatskin** die plots belangrijk wordt omdat hij een nieuwe mantel heeft..

Laten we zeggen Korovjev

Korovjev maakt duidelijk dat zijn naam niet belangrijk is, hooguit tentatief, net zoals Woland's nationaliteit. En dat maakt de goede Sovjetburgers onrustig, want dat is erg on-Russisch.

Die intoeristen

Intoerist is weer een samentrekking. Het komt van van **Иностранный Турист** [inostrannij toerist] of *buitenlandse toerist*. **Intoerist** was een organisatie in de Sovjetunie die functio-

neerde als reisagentschap, maar ook als bureau van de geheime dienst **NKVD** om «gevaarlijke» buitenlanders in het oog te houden.

Intoerist werd in 1929 opgericht door **Jozef Vissarjonovitsj Stalin** (1878-1953). Na het uiteenvallen van de Sovjetunie werd het geprivatiseerd. Het is nu eigendom van de in Moskou gevestigde holding *Sistema*, en een van de grootste toerismeorganisaties in de wereld met een wijd netwerk van banken, hotels en wisselkantoren.

En waar zijn dan de getuigen?

Pontius Pilatus stelde een gelijkaardige vraag aan **Kajafas** in hoofdstuk 2.

Messire

Net zoals je Pilatus moet aanspreken met *Hegemoon*, is *Messire* de aangewezen aanspreektitel voor **Woland**. *Messire* is een Frans eerbetoon dat gebruikt wordt tegenover edelen en priesters.

Valutaspeculatie

De munten van de Sovjet-Unie (de officiële *tsjervonets* en de niet-officiële *roebel*) waren ten tijde van de Sovjet-Unie niet converteerbaar. Daarom had de overheid voortdurend een grote behoefte aan vreemde valuta. Sovjetburgers mochten die niet in hun bezit hebben. Speculeren was een ernstige misdaad.

Een of andere oude baas

Boelgakov beschrijft de Amerikaanse 100-dollarbiljetten met de beeltenis van **Benjamin Franklin** (1706-1790), theoretisch politicus, wetenschapper, uitvinder, burgerlijk activist, staatsman, satiricus en één van de *Founding Fathers* van de Verenigde Staten van Amerika.

Timofej Kondratjevitsj Kvastsov

Kvastsov woont in appartement 11 van Bolsjaja Sadovaja 302-bis. We weten dat wanneer Korovjev zijn naam gebruikt om Bossoï over te dragen aan de geheime politie. Voor de zekerheid arresteren ze ook Kvastsov. De naam Kvastsov komt van **квасцы** [kvastsi], wat *aluin* betekent, de stof die in *styptische potloden* wordt gebruikt om snijwonden te desinfecteren en bloed te stoppen.

Hoofdstuk 10

Berichten uit Jalta

Het Variété Theater

Het **Театр Варьете** [Teatr Varjete] of *Variété Theater* bestond niet echt. Boelgakov heeft het gemodelleerd op de *Moskouse Music Hall* uit de jaren '20, die gevestigd was op het Tri-oemfalnajaplein waar nu het *Satire Theater* gevestigd is, op slechts enkele stappen van Bolsjaja Sadovaja nr. 10.

In de eerste versies van *De meester en Margarita* had het *Variété Theater* een andere naam: het heette toen **Театр Кабаре** [Teatr Kabare] of *Cabaret Theater*.

U kan een volledige beschrijving lezen van het Variété Theater in de sectie *Locaties* van de website «De meester en Margarita».

Varenoecha

De naam **Varenoecha** is ontleend aan **варение** [varenje] of *brouwen*. Varenoecha is ook de naam van een cocktail uit Oekraïne, die wordt gemaakt van honig, bessen of ander fruit, en kruiden die gekookt worden in vodka.

Anders dan de Russen, die hun vodka gekoeld willen drinken, verkiezen de Oekraïners hem warm om, zoals ze zeggen, «een anjer te laten bloeien in je maag». Gedurende lange tijd was varenoecha de favoriete drank van de kozakken. Overdag gaf het «energie aan hun strijders-lichamen», en 's nachts «maakte het hen gelukkig».

Spoedtelegram

In het Russisch origineel staat er: «**Сверхмолния вам. Распишитесь**». Dat betekent: «*Superbliksem voor u. Teken*». Het woord «telegram» wordt er niet bij vermeld, omdat de Russen zeer goed weten wat het is.

In de Sovjetunie, en zeker in de Stalinperiode, was het gangbaar om de realisaties van de staatsinstellingen, en dus ook de telegraafdiensten, altijd, en vaak overdreven, positief af te schilderen. Boelgakov moest er niet veel voor doen om dat te parodiëren. Met *Superbliksem* overdreef hij immers maar een beetje: de term *Bliksem* werd echt gebruikt door de postdien-

sten om een telegram aan te duiden. Varenoecha zal trouwens snel een echte bliksem waarnemen.

Een valse Dimitri - de usurpator van Jalta

Een **usurpator** is een persoon die op een illegale wijze bevoegdheden of bezittingen overneemt. Rusland heeft er drie gekend in de zogenaamde **Смутное время** [Smoetnoje Vremja] of *Tijd der Troebelen*.

Met de *Tijd der Troebelen* wordt de periode van 1604 tot 1613 aangeduid, de meest woelige periode in de geschiedenis van Rusland tot de Russische revolutie. Na de kinderloze dood van tsaar **Fjodor I Ivanovitsj** (1584-1598), de geestelijk minder begaafde zoon van tsaar **Ivan de Verschrikkelijke** (1530-1584), werd **Boris Godoenov** (1551-1605), zwager van Fjodor, in 1598 tot tsaar gekroond. Een andere zoon van Ivan de Verschrikkelijke, **Dimitri Ivanovitsj** (1581-1591), was zeven jaar eerder in ballingschap aangetroffen met een open-gesneden keel. Hij was toen tien jaar oud.

Nadien hebben zich tot driemaal toe «valse Dimitri's» aangediend. De eerste heette **Grigori Otrepijev** († 1606) en was in feite een ambitieuze monnik. Hij slaagde er ook echt in om, met de steun van de Polen, de kozakken en de boeren, **tsaar Dimitri I** te worden op 30 juni 1605. Minder dan een jaar later werd hij vermoord.

In 1608 ondernam de tweede valse Dimitri met steun van de Polen, Duitsers en kozakken een nieuwe poging om een Poolse zoon van de tsaar in Moskou te krijgen. Toen een groot deel van diens 100.000 man sterk leger was overgelopen naar **Sigismund III** (1566-1632), vluchtte hij. Zijn echte naam werd nooit bekend maar men geloofde dat hij de zoon van een priester of van een bekeerde Jood moet geweest zijn. Hij werd *de dief van Toesjino* genoemd.

De derde valse Dimitri, waarvan aangenomen werd dat hij een deken was en **Sidorka** heette, riep zich op 28 maart 1611, met steun van de Zweden, uit tot tsaar **Dimitri Ivanovitsj II** en wist in 1612 een aantal kozakken achter zich te krijgen, die zich echter schuldig maakten aan grote vernielingen in de omgeving van Moskou, waarna hij werd gearresteerd op 18 mei 1612 en werd geëxecuteerd door de bevelhebbers in Moskou.

De valse Dimitri's werden ook aangeduid als *Pseudo-demetrius* (Latijn), *Lzjedmitri* (de bedrieglijke Dimitri) of *Dimitri Samozvanets* (Dimitri, de zelf-benoemde heerser)

De *Tijd der Troebelen* eindigde op 21 februari 1613 met de verkiezing tot tsaar van **Michael Fjodorovitsj Romanov** (1596-1645), de eerste tsaar uit het geslacht **Romanov**, dat tot de revolutie van 1917 over Rusland bleef heersen.

Loodrechte rots, mijn steil verblijf

De woorden «*Starrender Fels, mein Aufenthalt...*» of «*Dreigende rotsen, mijn schuilplaats...*» komen uit *Aufenthalt*, het vijfde lied van de liederencyclus *Schwanengesang* (Zwanenzang) van **Franz Schubert** (1797-1828). De tekst is van **Ludwig Rellstab** (1799-1860), en is geïnspireerd door het drama *Faust* van **Johan Wolfgang von Goethe** (1749-1842).

Breng ze meteen persoonlijk weg. Laat ze het daar maar uitzoeken

«Da's pas echt slim!» dacht Varenoecha toen Rimski die opdracht gaf. Opnieuw een zijdelingse verwijzing naar de geheime politie. U zou het patroon nu zo'n beetje moeten herkennen...

Zijn Edele is bezet

In de Russische tekst wordt het woord *Edele* niet gebruikt. Maar toch geeft de Nederlandse vertaling goed de geest weer. Varenoecha vraagt om Woland te spreken, en aan de andere kant van de lijn wordt geantwoord: «**Они заняты**» - «*Zij zijn bezet*». In het meervoud. Wolands gevolg gebruikt vaak de meervoudsvorm om naar hem te refereren. Dat was inderijd een wat archaïsche spreekvorm om respect te betonen, zoals de Franse vorm «vous» of het majesteitsmeervoud «wij». Het werd in Rusland echter niet meer gebruikt na de Revolutie.

Een Turks restaurant in Poesjkino

Poesjkino is een plaats op 29 km van Moskou, en is bekend om zijn *datsjas*. Daar bevond zich een zomertheater waar **Anton Pavlovitsj Tsjechov** (1860-1904) repeteerde met het *Moskouse Kunsttheater MKhAT*.

In de oorspronkelijke tekst van Boelgakov is er geen sprake van een *Turks restaurant*, maar wel van een **чебуречная** [tsjeboeretsjnaja]. Een **tsjeboeretsjnaja** is een restaurant gespecialiseerd in het bereiden van zogenamde **чебуреки** [tsjeboereki], een lekker soort van dichtgevouwen Kaukasische pannenkoeken gevuld met vlees.

In de Engelse vertaling van **Michael Glenny** wordt de Jalta in Poesjkino ook als een *Turks restaurant* omschreven. **Richard Pevear** en **Larissa Volokhonsky** maakten er *a Georgian tavern* of *een Georgische taverne* van, en in de Franse vertaling van **Claude Ligny** werd het correct als *une tchébouretchnaïa* vertaald.

De tsjeboeretsjnaja **Jalta** in Poesjkino bestond echt. In een advertentie uit een krant van die tijd beschreef het restaurant zichzelf als het **лучший загородный ресторан** [loetsjsjij zagorodnij restoran] of *het beste plattelandsrestaurant*.

Kamera... burg...

Varenoecha kan niet beslissen hoe hij zijn aanranders moet aanspreken. De aanspreekvorm was erg belangrijk in de Sovjetunie. Sovjetburgers waren immers kameraden, maar wanneer ze verdacht werden van één of andere misdaad werden ze burgers.

Een volkomen naakte vrouw met rood haar

De vrouw met het rode haar is **Hella**, een vampier. Haar woorden «Ком, laat me je een kus geven» doen denken aan de vrouwelijke vampier in het verhaal **Упырь** [Oepyr] of *De Vampier* van schrijver **Aleksej Konstantinovitsj Tolstoj** (1817-1885), neef van de veel bekendere **Lev Nikolajevitsj Tolstoj** (1828-1910). De vrouw kust één van de helden die daardoor zelf een vampier wordt.

Boelgakov vond haar naam in **Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона** [Entsiklopedeski slovar Brokhauza i Efrona] of het *Brockhaus en Efron Encyclopedisch Woordenboek*, een werk van 86 volumes, dat kan beschouwd worden als het Russisch equivalent voor de *Encyclopaedia Britannica*. Onder het trefwoord **Чародейство** [Tsjarodejstvo] of *magie* of *hekserij* vond hij daar dat **Empuza**, **Lamia** en **Hella** de namen waren die op het Griekse eiland Lesbos gegeven werden aan te vroeg gestorven meisjes, die na hun dood vampieren werden.

In de vroegere versies van *De meester en Margarita* had deze **рыжая голая** [ryzjaja golaja] of *rooie naakte* evenwel een andere naam. Daarin werd ze **Marta** genoemd.

De Russische psycholoog en vertaler **Valeri Konstantinovitsj Mersjavka** (°1957) is van oordeel dat deze Marta werd geïnspireerd door **Sofia Lvovna Perovskaja** (1853-1881). Perovskaja was een vooraanstaand lid van de socialistische revolutionaire organisatie **Народная воля** [Narodnaja Volja] of *De wil van het volk*, die heeft meegewerkt aan drie pogingen om tsaar **Alexander II** (1818-1881) te vermoorden. De laatste poging lukte, waarna Perovskaja werd veroordeeld tot de dood door ophanging. Deze manier van executeren zou de **багровый шрам** [bagrovi sjram] of het *rode litteken* in de nek van Marta - en later van Hella - kunnen verklaren.

Hoofdstuk 11
Ivans splijting

De voormalige Ivan en de nieuwe Ivan

Boelgakov beschrijft de splijting van de persoonlijkheid van Ivan. Elders in het boek wordt de diagnose *schizofrenie* gesteld. Nu weten we dat mensen met schizofrenie geen gespleten persoonlijkheid hebben of geen dissociatieve identiteitsstoornis vertonen, al was dat vroeger wel een algemeen verspreide gedachte, zeker in de jaren '30. Op zich is dat niet te verwonderen, want het woord is samengesteld uit de Griekse woorden **σχίζειν** [schizein] of *splitsen* en **φρένα** [frena] of *geest*. Schizofrenie was één van de meest gestelde diagnoses wanneer dissidenten of «saboteurs» door de geheime politie werden opgepakt in de Sovjetunie.

In de eerste versie van *De meester en Margarita* gebruikte Boelgakov de term *mania furibunda* of *uitzinnige razernij* om de aandoening van Bezdomny te beschrijven. Deze mentale ziekte was beschreven door **Franciscus Adalbertus Lux** (1805-?) van de Medische faculteit aan de *Königliche Friedrich Wilhelms Universität* in Berlijn, Duitsland, in 1827.

Interessant is Boelgakovs woordgebruik om de «oude Ivan» en de ««nieuwe Ivan» te omschrijven. Het meest gangbare woord in het Russisch om «oud» uit te drukken is **старый** [stari], maar Boelgakov beschrijft de «oude Ivan» als **ветхий** [vetchi], wat ook «oud» betekent, maar alleen in de bijbelse term **Ветхий Завет** [Vetchi Zavjet], het *Oude Testament*.

Hij zag al een palm op een olifantspoot

In een vroegere versie van de roman droomde Ivan reeds van palmbomen in de scène bij de Patriarchvijver. Maar daar krijgt hij dan te horen dat het ten strengste verboden is onder een palmboom te zingen, want «daar zijn die palmbomen niet voor geplant!»

Hoofdstuk 12

Zwarte magie en haar ontmaskering

De titel van het hoofdstuk

In de Russische titel van hoofdstuk 12 wordt voor de term «ontmaskering» het woord **разоблачение** [razoblatsjenje] gebruikt. Dat is samengesteld uit het voorzetsel **раз-** [raz-], wat *uit-* betekent, en het werkwoord **облачить** [oblatsjit], wat zoveel betekent als *kleden* of *uitdossen*. We zullen zien dat kleren - en uit de kleren gaan - een belangrijke rol spelen in dit hoofdstuk

In 1928, in de periode dat Boelgakov aan de eerste versie van *De meester en Margarita* begon te schrijven, was **Harry August Jansen** (1883-1955) op tournee in Moskou. Hij was een Amerikaanse artiest van Deense origine, die optrad als **Dante the Magician**. Door zijn make-up zag hij eruit als **Mephistopheles**, de duivel die onder meer verschijnt in het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1832). Hij trad onder meer op in de *Music Hall* in Moskou, het gebouw dat model stond voor het *Variété Theater*. Volgens de toeschouwers keek hij naar het publiek «met de neerbuigende glimlach van een duivel-filosoof».

In 1940 publiceerde Jansen *Sim-Sala-Bim, 50 Tricks For Everybody*, een programmabrochure van 28 pagina's, waarin hij zelf verschillende van zijn truuks «ontmaskerde».

Het gezin Giulli

In de jaren '30 vertoonde de **Труппа Польшди** [Троеппа Poldi] of het *Poldi gezelschap* - artiestennaam voor het gezin **Podrezov** - fietskunsten in de Moskouse *Music Hall*. Op posters uit die tijd kunnen de man met de gele bolhoed en de blonde vrouw op een éénwielige fiets herkend worden. Boelgakov schrijft dat de blondine een **трико** [triko] draagt, dat is de Russische transliteratie van *tricot* of *trui* - het eerste van de vele Franse woorden die hij in dit hoofdstuk zal gebruiken.

Waar Varenoecha naartoe was gegaan...

Rimski wist natuurlijk waar Varenoecha naartoe was gegaan - hij had hem zelf naar de geheime dienst **NKVD** gestuurd zodat «ze het daar zelf zouden kunnen uitzoeken» - maar hij durft zelfs in gedachten deze instantie niet benoemen.

... maar waarvoor?

Varenoecha was niet teruggekomen van die niet nader genoemde plaats. Waardoor Rimski haast vanzelfsprekend veronderstelt dat hij aangehouden was. Maar hij wacht lang om te bellen, want het is geen instantie waar je spontaan zelf contact mee zoekt. Dat zou je immers wel ooit eens tegen jezelf kunnen keren.

Een onaangename, maar geenszins onnatuurlijke gebeurtenis

Boelgakov beschrijft hier nogmaals ironiserend de dagelijkse realiteit in de Sovjetunie. Tot ver in de jaren negentig waren de telefoonverbindingen nog hoogst onbetrouwbaar in Rusland.

Een bode kwam melden

In de originele tekst gebruikt Boelgakov hier opnieuw een transliteratie van een Frans woord. Hij gebruikt het woord **курьер** [koerjer], een transliteratie van het Franse *courrier* of *boodschappenjongen*.

De aankondiging van de bode deed een vreemde huivering door Rimski varen. Niet alleen moest hij een vertoning toestaan van een show van zwarte magie waar hij het niet mee eens was, maar hij beseftte eveneens dat hij de enige was die de buitenlandse artiest kon verwelkomen. Met een gezicht «als een donderwolk» - wellicht een voorafschaduwning van de scène waarin het geld regent vanuit het plafond - begaf hij zich achter de coulissen om de gastartiest op te vangen.

Bengalski

Het personage van **Bengalski** staat hier symbool voor de «politieke opvoeders» die in de Sovjetunie actief waren, en waar Michail Boelgakov een hekel aan had. Hij wordt dan ook prompt door Woland onthoofd.

Hij is gebaseerd op **Vladimir Ivanovitsj Njemirovitsj-Dantsjenko** (1858-1943), één van de directeurs van het *Moskouse Kunsttheater MKhAT*. Boelgakov noemde hem een «oude cynicus». Hij brandde van verlangen om zijn roman te laten zien aan deze «filistijn». In zijn *Theatrale roman* had Boelgakov deze Vladimir Ivanovitsj ook al opgevoerd aan de oevers van de Ganges. Vandaar wellicht de naam Bengalski.

De onthoofding van Bengalski kan geïnspireerd zijn geweest door een scène uit *Metamorfoses*, ook wel aangeduid als *De Gouden Ezel*, van de hand van de geromaniseerde Berber **Lucius Apuleius Madaurensis** (123 BC- 80 BC). *Metamorfoses* is de enige roman uit het Latijn die in zijn geheel is bewaard gebleven. De heks **Moreja** rukt daarin het hoofd af van één van de personages, **Socrates**, en zet het nadien weer terug.

Een leunstoel

Wolands positie in het theater is in een zetel, terwijl hij naar het publiek kijkt, net het omgekeerde van wat je zou verwachten. En inderdaad, de Moskovieten in het publiek zullen uiteindelijk méér spektakel te zien geven dan Woland zelf.

De geruite nar

Boelgakov beschreef een **клетчатого гаера** [kletsjtatogo gajera] of een *geruite gaillard*, wat opnieuw een Russische translitteratie is van een Frans woord. Oorspronkelijk verwees het woord *gaillard* naar een dans uit de renaissance en de daarbij horende muziek, maar het wordt ook gebruikt voor «een joch», «een snuiter» of «een knul»: een (jonge) man die gezond is van lijf en leden, en vol levenskracht.

Vind jij de Moskouse bevolking ook niet enorm veranderd?

Normaal gesproken zou je deze zin wellicht niet als offensief beschouwen, maar in de Sovjet-Unie onder **Jozef Vissarionovitsj Stalin** (1878-1953) was het een zeer subversieve vraag. Volgens de communistische partijlijn had de bevolking van de Sovjetunie de *utopie van het communisme* bereikt. Zij waren *nieuwe Sovjet mannen en vrouwen*.

De *Homo soveticus* was verschillend van gelijk welk ander volk op aarde. Zij werkten harder, wisten meer, en waren gelukkiger dan wie ook. Boelgakov liep grote risico's door te beweren dat het anders was.

Trams en automobielen

Terwijl het erop lijkt dat Woland de vraag serieus en zorgvuldig beantwoordt, doet Boelgakov er weinig aan om zijn sarcasme te verbergen. In het dagboek van de auteur van 9 augustus 1924 schrijft hij dat ze bussen hebben ingevoerd in Moskou, maar dat er heel weinig van zijn. Op 20-21 december 1924 schrijft hij: «Ze zijn een nieuwe regeling voor het verkeer aan het uitwerken... Maar er is geen verkeer, omdat er geen trams zijn. En het is belachelijk, maar er zijn slechts acht bussen voor de hele stad Moskou».

Wetende hoezeer Boelgakov het openbaar vervoer vervloekte, kan men zich alleen maar het sarcasme voorstellen dat hij met deze lijnen bedoelde. Woland lijkt te zeggen dat, terwijl de stad uiterlijk blijkt te zijn veranderd (en ongetwijfeld loven de autoriteiten deze fijne verbeteringen in het openbaar vervoer), er eigenlijk geen significante veranderingen ten goede zijn geweest. Ondertussen wordt Grigori Rimski steeds bleker en gespannen, vrezend wat Woland nog zou kunnen zeggen.

Als er niet gepokerd kon worden

Pokeren, net als andere kaartspelen, werd door de Sovjets met lede ogen aanzien. Eén en ander is wel veranderd na het uiteenvallen van de Sovjet-unie. In Moskou, en ook in andere steden, wemelt het tegenwoordig van de casino's. Einde 2006 werden er enkele gesloten omwille van hun banden met de Georgische maffia.

Behemoth

In het bijbelse Boek Job 40:10-19 staat een omschrijving van een groot monster, in het Hebreuws als **Behemoth** aangeduid. Bijbelvertalers wisten tot voor kort geen raad met dit woord omdat ze geen beest kenden met «een staart als een ceder en een enorme kracht in zijn buikspieren en lendenen». Sommigen kozen voor de olifant, anderen voor het nijlpaard, maar iedereen wist dat het niet kon kloppen. Daarom laten Engelse vertalers soms gewoon het woord Behemoth staan. **Бегемот** [begemot] is een Russisch woord voor *nijlpaard*. De knappe **Anna Ritsjardovna**, de secretaresse van **Prosja Prochor Petrovitsj**, beschrijft Behemoth trouwens als «een kater, zwart, een kanjer als een nijlpaard».

In kringen van duivelkenners is Behemoth de duivel van de verlangens van de maag. Dat zou kunnen verklaren waarom hij zo gefixeerd is op het eten in het valutawarenhuis *Torgsin* in hoofdstuk 28.

Volgens Boelgakovs tweede vrouw **Ljoebov Evgenjevna Belozerskaja** (1895-1987) was het hun eigen huisdier **Fljoesjka**, een grote grijze kat, die model stond voor Behemoth.

Echte roebels! Briefjes van tien!

Alle mij bekende vertalers van *De meester en Margarita* hebben hier blijkbaar Boelgakovs satire gemist door het begrip *briefjes van tien* te gebruiken.

In de oorspronkelijke Russische tekst spreekt Boelgakov hier immers niet over **roebels**, maar over een andere munteenheid uit de Sovjettijd, de **tsjervonets** - in het meervoud **tsjervontsi**. Er had eigenlijk moeten staan:

- «Tjenezus, warempel! Tsjervontsi!»

Boelgakov gebruikt in *De meester en Margarita* nergens de termen *tienroebelbiljetten*, *tientjes* of *briefjes van tien*. Hij heeft het telkens over **червонец** [tsjervonets], in het meervoud **червонцы** [tsjervontsi], wat een heel andere betekenis geeft aan de vraag of het «echte, dan wel goochelaars-roebels waren».

De *tsjervonets* was immers de nieuwe munt die de Sovjet-regering in 1922 had ingevoerd om de onstuitbare inflatie van de *roebel* te stoppen. Het zou de officiële munteenheid van de Sovjetunie blijven tot 1947.

Het Sovjetregime durfde de roebel echter niet af te schaffen. Gedurende 25 jaar heeft het land twee munteenheden gehad: de officiële tsjervonets - door iedereen gewantrouwd- en de «goede, oude roebel». Er bestond echter geen wisselkoers tussen deze beide munten, en officieel mocht alleen de tsjervonets worden gebruikt.

In *De meester en Margarita* neemt Michail Boelgakov het gebruik van de tsjervonets voortdurend op de korrel. In hoofdstuk 18 veranderen de tsjervontsi die in het *Variété Theater*

neerdwarrelden in waardeloos papier, in etiketten van Narzan mineraal water, in etiketten van Abrau-Durso wijn, of in vreemde valuta. Zulke vreemde transformatie ondergingen alleen tsjervontsi, het gebeurde nooit met roebels. Nog steeds in hoofdstuk 18, wilde de taxichauffeur aan de uitgang van het *Variété Theater* boekhouder **Vasili Stepanovitsj Lastotsjkin** alleen maar meenemen indien hij met **Трешки** [tresjki] of *drieroebelbiljetten* betaalde. Hij wou goede, degelijke roebels, en geen tsjervontsi. Want de Sovjetburgers hadden geen enkel vertrouwen in het door het Sovjetbewind opgelegde betaalmiddel.

Het is dus jammer dat de meeste vertalers van *De meester en Margarita* het woord **червонец** [tsjernovets] steeds vertaalden als *tientjes* of *briefjes van tien roebel*, en op die manier een deel van Boelgakov's satire aan hun lezers onthouden.

U kan veel méér lezen over roebels en tsjervontsi in de sectie *Context* van de website «De meester en Margarita».

Avec plaisir

Opnieuw gebruikt Boelgakov Franse transliteraties in zijn Russische tekst. Hier schrijft hij **Авек плезир** [Avek plezir], van het Franse *Avec plaisir*, wat *graag gedaan* betekent. Een beetje verder in de tekst gebruikt Boelgakov het woord **бельэтаж** [beletazj], van het Franse *bel étage*, om naar de mezzanine van het theater te verwijzen, maar dat kan de nederlandsstalige lezer niet weten, want **Marko Fondse** en **Aai Prins** vertaalden dit als *een der loges*.

Eigenzinnige papiertjes

Hier is opnieuw een voorbeeld van een transliteratie van een Frans woord: in de Russische tekst beschrijft Boelgakov **капризные бумажки** [kapriznye boemazjki] of *wispelturige stukjes papier*.

Waarom wou Boelgakov de show van Woland en zijn gevolg met zo veel vreemde woorden kruiden, en met name uit het Frans? En hoe is Woland, de «gastprofessor uit Duitsland,» in staat om de Moskovieten toe te spreken in hun moedertaal zonder waarneembaar accent (behalve als hij er zelf voor kiest om met een accent te spreken)?

Het antwoord is duidelijk. Woland is, tenslotte, de duivel, zodat hij in staat is om elke taal te spreken en elke groep mensen in hun moedertaal aan te spreken. Johannes 8:44 zegt: «Uw vader is de duivel, en u doet maar al te graag wat uw vader wil... Wanneer hij liegt, spreekt hij zijn moedertaal, want hij is een aartsleugenaar, hij is de vader van de leugen.»

Woland gebruikt Franse uitroepen en communiceert op deze wijze met de toeschouwers in het *Variété Theater*, want Frans is verleidelijk - het is de taal van de high society. Hij gebruikt dit pretentieuze gebruik van de taal om een beroep op de ijdelheid van de Moskovieten en hun verlangen om in het licht te worden gehouden.

Een schram in haar nek

Gretchen, - de Margarita uit het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1842) - had, in de scène tijdens de *Walpurgisnacht*, hetzelfde kenmerk als Hella.

Guerlain, Chanel No. 5, Mitsouko, Narcisse Noir

Parijse kleren en parfums waren vanzelfsprekend totaal ontoegankelijk voor de gemiddelde Sovjetvrouw. Bovenstaande merken worden hier gewoon fonetisch in het cyrillisch schrift omgezet. In de Russische tekst schrijft Boelgakov **Герлэн, шанель номер пять, мицуко, нарсис нуар** wat, opnieuw, transliteraties zijn van de namen van bekende Franse merken *Guerlain*, *Chanel No. 5*, *Mitsouko* en *Narcisse Noir*.

Boelgakov koos de parfums heel bewust. Hij vermeldde niet alleen bekende geuren, maar selecteerde ze omwille van hun band met Rusland. De eerste genoemde, *Guerlain*, is een beroemd Frans parfum huis vernoemd naar **Pierre-François Pascal Guerlain** (1798-1864), de favoriete parfumeur van alle hoven in Europa in de tweede helft van de negentiende eeuw. De oprichter van het bedrijf kreeg de prestigieuze Franse titel *Parfumeur breveté de sa Majesté*, waardoor hij parfums kon maken voor voor, onder andere, **Koningin Victoria** (1819-1901) van Engeland, **Koningin Isabella** (1830-1904) van Spanje, en **Groothertog Michael Aleksandrovitsj** (1878-1918) van Rusland, de jongste zoon maken van **Alexander III** (1845-1894).

Mitsouko werd opgericht in 1919 door **Jacques Guerlain** (1874-1963), de kleinzoon van de oprichter van het parfumhuis Guerlain. Er wordt gezegd dat de naam was geïnspireerd door de heldin van de roman *La Bataille* van **Claude Farrère** (1876-1957) uit 1909. Het is het verhaal van een onmogelijke liefde tussen **Mitsouko**, de vrouw van de Japanse admiraal **Togo**, en een Britse officier. Het verhaal speelt zich af in 1905, tijdens de oorlog tussen Rusland en Japan. Beide mannen gingen naar de oorlog, en Mitsouko verborg haar gevoelens met waardigheid, wachtend op de uitkomst van de oorlog om te zien welke van de twee mannen terug naar haar zou komen om haar metgezel voor het leven te worden.

Het parfum *Chanel No. 5* werd gecreëerd door **Ernest Beaux** (1881-1961), een Russisch-Frans parfummaker, geboren in Moskou. Volgens zijn collega's was de geur een remake van

een eerdere creatie van de parfumeur, de **Букет де Екатерины** [Bouquet de Cathérine]. Het was gemaakt als een eerbetoon aan **Catharina de Grote** (1729-1796) en werd uitgebracht in 1913 om de driehonderdste verjaardag van de Romanov-dynastie te vieren. Het werd gemaakt door *Rallet & Company*, het grootste Russische parfumhuis en hofleverancier voor de hoven van het Russische Rijk.

Narcisse Noir, tenslotte, werd gemaakt door **Ernest Daltroff** (1867-1941), de oprichter van de beroemde Franse parfumhuis *Caron*, in 1911. Daltroff was een chemicus en parfumeur uit Rusland, die was geboren in een welgestelde bourgeois familie van Russische joden en later naar Frankrijk emigreerde. Boelgakov verwijzing naar deze bijzondere geur is passend gezien de naam, *Black Narcissus*. De kleur zwart heeft een aura van het occulte en het verbodene, allebei belangrijke elementen in deze scène. **Narcissus** was de jeugd uit de Griekse mythologie die verliefd werd op zijn eigen beeld dat weerspiegeld werd in een vijver. Hij kwijnde weg door een onbevredigd verlangen, waarna hij werd omgevormd tot een bloem. In deze scène veranderden de dames in het publiek, door de Parijse kledij, van bescheiden Sovjetburgers in pretentieuze, ijdele narcisten.

Arkadi

De zogenaamde *Akkoestische Commissie der Moskouse Schouwburgen* bestond niet echt. Boelgakov modelleerde deze instelling meer dan waarschijnlijk op het **Управления театральных зрелищных предприятий (УТЗП)** [Opravlenija teatralnych zrelisjtsjych predprijati] (UTZP) of het *Directoraat voor Theaterondernemingen van het Volkscommissariaat voor Verlichting*, een onderdeel van het **Народный комиссариат просвещения (Наркомпрос)** [Narodni komissariat prosvesjtsjenija] (Narkompros) of het *Volkscommissariaat voor Verlichting*. Het **Narkompros** had een aantal verschillende afdelingen om de opvoeding en de kunst in de Sovjet-Unie te controleren. Het **UTZP**, opgericht in 1936, was bedoeld om één bevoegd agentschap te hebben voor alle theatergezelschappen, waarvan er ongeveer 900 bestonden.

Boelgakov situeert zijn Commissie aan de **Чистые пруды** [Tsjistije Proedi] of de *Schone Vijvers*. In de Sovjetperiode bevonden zich daar, in het gebouw aan de Tsjistoproedni Boulevard nr. 6, inderdaad drie organisaties die zich bezighielden met het bewaken en vooral censureren van diverse kunstvormen. Eén ervan was het UTZP. Een andere organisatie die in dit gebouw opereerde was het **Главный репертуарный комитет (Главрепертком)** [Glavni repertoarni komitet] (Glavrepertkom) of het *Centraal comité voor repertoires*, opgericht in 1923, dat theaterstukken moest goedkeuren vóór ze konden worden opgevoerd.

Arkadi Semplejarov woont volgens Boelgakov aan de **Каменный мост** [Kamenni Most] of *Stenen Brug* in het **Дом на набережной** [Dom na nabereznoj] of het *Huis aan de kade*. Daar woonde in het echt ook een zekere **Jakov Stanislavovitsj Ganetski** (1879-1937). Hij was de directeur van de **Государственного объединения музыки, эстрады и цирка (ГОМЕЦ)** [Gosoedarstvennogo obedinenija muzyki, estrady i tsirka] (GOMEC) of de *Staatsunie voor Music-Hall, Concert- en Circusondernemingen*, één van de organisaties die bevoegd was om schrijvers te censureren.

Het UTZP stond onder leiding van **Michail Pavlovitsj Arkadjev** (1896-1937) en dat was wellicht de inspiratiebron voor de voornaam **Arkadi**. U kan nog meer lezen over de UTZP in de sectie *Context* van de website «De meester en Margarita».

Volgens de *Boelgakovencyclopedie* zou de familienaam **Semplejarov** ontleend zijn aan een goede vriend van Boelgakov, componist en dirigent **Aleksandr Afanasevitsj Spendjarov** (1871-1928). Spendjarov was echter niet zo zelfvoldaan en arrogant als Semplejarov in het *Variété Theater*. Integendeel, hij was eerder angstig en afwezig zoals de Semplejarov die we later in het boek tegenkomen, in hoofdstuk 27, [ziek te bed en helse smarten verdurend] wanneer hij gevorderd wordt om naar het kantoor van de geheime politie te komen.

Voor de zelfingenomen Semplejarov in het theater zou Boelgakov zich geïnspireerd hebben op **Avel Sofronovitsj Enoekidze** (1877-1937), een Georgiër die van 1922 tot 1935 voorzitter was van het bestuur van het *Bolsjoi Theater* en het *Moskouse Kunsttheater MKhAT*. Enokidze was ook lid van het **Narkompros**, het *Volkscommissariaat voor Verlichting*, dat met enkele van zijn onderafdelingen kantoor hield aan Tsjistije Proedi nummer 6, waar Boelgakov zijn *Akoestische Commissie der Moskouse Schouwburgen* situeert.

Enokidze was niet ongevoelig voor vrouwelijk schoon, vooral de actrices van de theaters die aan zijn Commissie onderworpen waren konden op zijn belangstelling rekenen. In juni 1935 werd hij uit de partijorganen verwijderd, en in december 1937 werd hij veroordeeld en geëxecuteerd voor terroristische daden tegen het vaderland en spionage. Samen met hem werd ook baron **Boris Sergejevitsj Steiger** (1892-1937), die model stond voor **baron Meigel** in de roman, veroordeeld en geëxecuteerd.

Zowel de tussenkomst van Semplejarov in het *Variété Theater* als de situatie met het nichtje uit Saratov doen tenslotte denken aan **Vsevolod Emilevitsj Meyerhold** (1874-1940), een entoesiast activist van het Sovjettheater, maar een tegenstander van het *Sociaal Realisme*, die bij de Theaterafdeling van het Narkompros had gewerkt tot hij in 1922 in Moskou zijn eigen *Meyerhold Theater* startte. In maart 1936 zou hij tijdens een discussie gezegd hebben dat «de massa van de toeschouwers om een uitleg vraagt».

De link met het nichtje wordt gelegd omdat Meyerhold nauwe banden onderhield met de streek van Saratov, en omdat zijn tweede vrouw, **Zynajda Nikolajevna Reich** (1894-1939) twintig jaar jonger was dan hij. Toen zij in 1939 dood werd aangetroffen in hun appartement, werd Meyerhold zwaar gefolterd om te bekennen dat hij haar vermoord had. Hij werd veroordeeld tot de kogel, en vermoedelijk op 1 februari 1940 geëxecuteerd.

De brede massa's der toeschouwers eisen uitleg

«De brede massa's der toeschouwers» is typisch Sovjet jargon. Semplejarov lanceert zijn eigen vraag en stelt het voor alsof het de grote massa is die het vraagt. Het volk moest blijkbaar alles onder controle hebben.

De rol van Louise

Arkadi's jeugdige bloedverwante refereert naar het personage **Louisa Miller** uit het toneelstuk *Kabale und Liebe* (Intrige en Liefde) van de Duitse dramaturg en schrijver **Friedrich Schiller** (1759-1805). Dat stuk, voor het eerst opgevoerd in 1784 in Frankfurt, was een vaste waarde in het repertoire van de Sovjettheaters.

De gewaagde woorden van de marsmuziek

Deze woorden zijn een door Boelgakov aangepaste versie van *Zijne Excellentie*, een deuntje uit een vaudeville van 1839, geschreven door **Dmitri Timofejevitsj Lenski** (1805-1860). De titel van deze vaudeville was **Лев Гурыч Синичкин, или Провинциальная дебютантка** of *Lev Gurytsj Sinitsjkin, een provinciaalse debutante*.

Het gaat over een oudere acteur die ervan droomt om zijn jonge getalenteerde dochter een hoofdrol te bezorgen in het theater. Maar de machtige primadonna van het gezelschap, een slecht karakter met veel relaties, staat haar in de weg. Na veel heroïsche inspanningen en vrolijke misverstanden komt de droom van de oudere man toch uit, en de steractrice veroorzaakt schandaal met haar hoge beschermheer.

Het stuk werd van 1924 tot 1931 opgevoerd in Moskou in het *Vachtangov Theater* op de Arbat, dichtbij *Zoja's appartement* uit het gelijknamige toneelstuk van Boelgakov.

Van deze vaudeville werd in 1974 een TV-film gemaakt - **Лев Гурыч Синичкин** (Lev Gurytsj Sinitsjkin). Regisseur was **Alexandr Arkadevitsj Belinski** (1928-2014) en de hoofdrollen werden gespeeld door **Nikolai Nikolajevitsj Trofimov** (1920-2005) en **Galina Georgievna Fedotova** (°1949).

In de sectie Videos & Muziek van de website «De meester en Margarita» kan u een fragment uit de film van Alexander Belinski bekijken waarin **Nikolai Trofimov** het lied *Zijn Excellentie* zingt.

Het liedje *Zijne excellentie* dat Boelgakov in *De meester en Margarita* beschrijft klinkt niet exact hetzelfde als in de vaudeville. De zogenaamde «gewaagde woorden van de marsmuziek» klinken als volgt - bovenaan vindt u de originele woorden van Dmitri Lenski, onderaan de bewerking die Boelgakov ervan maakte.

Origineel

*« Zijne excellentie
noemt haar de zijne
en biedt haar zelfs
zijn bescherming aan.»*

Versie van Boelgakov

*« Zijn Zeerhoogwelgeborenheid
die was op kip zo tuk.
Hij protegeerde steeds wel één
of ander lekker stuk!!!»*

Hoofdstuk 13
De held van het verhaal doet zijn intrede

De titel van het hoofdstuk

De Russische titel is **Явление героя** [Javlenije geroja] wat je zou kunnen vertalen als *De verschijning van de held*. Het begrip **Явление** [Javlenije] of *verschijning* wordt in de Bijbel vaak gebruikt wanneer Christus zich toont aan het volk of aan zijn leerlingen.

Gladgeschoren...

De meester wordt ons voorgesteld als een «gladgeschoren man, met een scherpgesneden neus, verontruste ogen en een lok donker haar over zijn voorhoofd». Hij moest «achter in de dertig zijn». Boelgakov is wel iets specifiekker dan de Nederlandse vertaler. Hij schrijft «**человек примерно лет тридцати восьми**» of «*de persoon was ongeveer achtendertig jaar*». Boelgakov was zelf 38 jaar oud in 1929. Sommige lezers herkennen in deze beschrijving **Nikolai Vasiljevitsj Gogol** (1809-1852). Gogol verbrandde het manuscript van het tweede deel van *Dode Zielen*.

Daar zitten we dan

Het werkwoord dat Boelgakov in het Russisch gebruikt - **Сидим** [sidim] - betekent naast *wij zitten* ook zoveel als «*we zijn gevangen*».

Ik kan niet tegen lawaai, drukte, gewelddadigheid en dat soort dingen

De afkeer van de meester voor lawaai en geschreeuw wordt beschreven in bijna letterlijk de woorden van **Wagner** in het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1832).

Gisterenavond heb ik in het restaurant een vent een hengst op z'n smoel verkocht

Dergelijke daden van vandalisme waren kenmerkend voor arbeiders en boeren in de jaren 1920 in de Sovjet-Unie. De autoriteiten waren zeer bezorgd om deze vorm van «sociale promiscuïteit», die werd verklaard door een «gebrek aan culturele behoeften» en het lage opleidingsniveau van de bevolking. Kenmerkend voor deze tijd was ook een wijdverspreid antisemitisme.

Het incident waar Bezdorny in betrokken was doet denken aan de dichter **Sergej Aleksandrovitsj Jesenin** (1895-1925), die korte tijd getrouwd geweest is met de 18 jaar oudere Amerikaanse danseres **Isadora Duncan** (1877-1927). Jesenin en Duncan hadden elkaar ontmoet in *De Stallen van Pegasus*, een café dat gevestigd was in de kelder van het gebouw aan Bolsjaja Sadovaja nr. 10. Jesenin sloeg zijn vrouw regelmatig, en in 1923 werd hij in een psychiatrische inrichting opgenomen. Een jaar later werd hij wegens dronkenschap, ge-

weldpleging en antisemitische incidenten geweed uit het restaurant van het *Herzenhuis*, het schrijvershuis dat model stond voor het *Gribojedovhuis* in de roman.

Houdt u niet mijn gedichten?

De meester houdt niet van Ivans poëzie zelfs zonder ze gelezen te hebben. Boelgakov geeft hiermee commentaar op de lage kwaliteit en de weinig originele aard van de officieel aanvaarde en gepubliceerde poëzie in de Sovjet-Unie. Wanneer het gepubliceerd wordt en beroemd is, kan het niet goed zijn!

De aandachtige lezer zal gemerkt hebben dat in deze vraag van Ivan het woordje «van» ontbreekt. Niet mijn fout... het stond er ook niet in het boek.

In 1936, toen de werktitel voor *De meester en Margarita* nog *De grote kanselier* was, antwoordde de meester:

*«Op de wijde rivier, waar de karper springt,
over de volle zon, de wind en de intensiteit van de sterkte van de velden,
en harmonie...
heeft u dat geschreven?»*

Zijn uw verzen goed? «Ze zijn monsterlijk!»

Letterlijk staat er wel degelijk **Чудовищны** [Tsjoedovosjtsjny] of *monsterlijk*. Zelfs Ivan is er zich dus van bewust dat de officieel goedgekeurde gedichten niet goed zijn. De Engelse vertaler **Michael Glenny** gaat hier een beetje uit de bocht. Hij vertaalt Ivan's reactie als «*stupendous*» of «*verbazend*».

Vreemde valuta, Poesjkin, Koerolesov

Boelgakov introduceert het personage **Koerolesov** zonder te vertellen wie hij is of waar hij vandaan komt. Dat komen we pas te weten in hoofdstuk 15. De nieuwe gast in kamer 119 is **Nikanor Ivanovitsj**, en we zullen zien dat hij Koerolesov kent als de acteur die fragmenten voordraagt uit *Ridder Schraalhans* van de Russische dichter **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837) in *De droom van Nikanor Ivanovitsj*.

U kan méér lezen over Koerolesov in de sectie *Personages* van de website «De meester en Margarita».

De criticus Latoenski

De criticus Latoenski is waarschijnlijk een hint naar één van Boelgakovs meest onvermoeibare tegenstanders, **Osaf Semenovitsj Litovski** (1892-1971), de voorzitter van het **Главный репертуарный комитет (Главрепертком)** [Glavni repertoearni komitet] (Glavrepertkom) of *Centraal Comité voor Repertoires*. In een debat in het *Meyerhold Theater* had Litovski de term **Булгаковщина** [Boelgakovsjtsjina] of *Boelgakovisme* gelanceerd na de eerste opvoeringen van Boelgakovs toneelstuk *De dagen van de Toerbins*.

Litovski woonde ook echt in het gebouw aan Lavroesjinski pereulok 17, dat Boelgakov zal gebruiken in hoofdstuk 21 als het prototype voor het *Dramlithuis*. Hij woonde op de zevende verdieping in appartement 84, exact hetzelfde appartement dat Margarita in dat hoofdstuk zal vernielen.

Mstislav Lavrovitsj

Lavrovitsj is een parodie op **Vsevolod Vitaljevitsj Visjnevski** (1900-1951), schrijver van romans en toneelstukken en aartsrivaal van Boelgakov. Hij verhinderde dat Boelgakov's stukken **Бег** [Beg] of *De vlucht* en **Мольер** (Moljer) of Molière konden opgevoerd worden.

De opera «Faust»

Boelgakov vermeldt hier uitdrukkelijk zijn favoriete opera, terwijl hij op andere plaatsen slechts details erover geeft, of indirecte aanwijzingen. Maar die volstaan hier niet, want Ivan heeft blijkbaar de signalen niet begrepen die hem hadden kunnen doen inzien dat hij de duivel heeft ontmoet aan de Patriarchvijver.

Een zwart mutsje , met gele zijde was er een “M” op geborduurd

De meester haalde uit de zak van zijn kamerjas een bijzonder smerig zwart mutsje tevoorschijn, waarop met gele zijde een «M» geborduurd was. Boelgakov had zelf zo'n mutsje.

Zijn derde echtgenote, **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970), had dat voor hem gemaakt.

In het Engels wordt de protagonist van de roman vaak als «the Master» aangeduid, met een hoofdletter «M». Ook in het Nederlands lezen we regelmatig teksten met «de Meester». De Belgische professor emeritus **Emmanuel Waegemans**, bijvoorbeeld, wisselt nogal af. In zijn boekje *De meester en Margarita. Een sleutel tot de roman*, waarin hij in 2007 de annotaties van deze website in boekvorm kopieerde, schrijft hij de ene keer «de meester», en dan weer «de Meester». Nochtans schrijft Boelgakov altijd **мастер** [master], met een kleine «m». Wat overigens logisch is, want met een hoofdletter zou het generieke zelfstandig naamwoord **мастер** [master] veranderen in een eigenaam, en de meester «heeft geen naam meer», zoals u in de volgende paragraaf zal lezen.

Waarom schrijven dan zoveel mensen, met inbegrip van academici en vertalers, «the Master» of «de Meester»? De eerste reden voor dit misverstand kan liggen het feit dat de Russische titel van de roman geschreven wordt als **Мастер и Маргарита** [Master i Margarita], met een hoofdletter «M». Maar dat is uitsluitend te wijten aan het feit dat het om het eerste woord van de titel gaat, vermits de Russische taal geen lidwoorden als «de» of «een» heeft. Indien Boelgakov de omgekeerde volgorde had gehanteerd, dan zou het **Маргарита и мастер** [Margarita i master] zijn geweest, en het woord **мастер** [master] zou met een kleine letter zijn geschreven.

Verward? Ik ben nog niet klaar. In het Engels worden zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden in titels over het algemeen met hoofdletters geschreven. Bijgevolg moet in de titel van de roman en in de titels van de hoofdstukken «the Master» met een hoofdletter worden geschreven, maar niet in de tekst. Dus moet ook in *De meester en Margarita*, «de meester» met een kleine «m» worden geschreven, met uitzondering van de titels van de hoofdstukken. En toch schrijven bijvoorbeeld de Engels vertalers **Richard Pevear** en **Larissa Volokhonsky** over de hele lijn «the Master», en de Franse vertaler **Claude Ligny** schrijft «le Maître». Maar andere vertalers volgen de logica van Boelgakov, zoals de Nederlandse **Marko Fondse** met «de meester», de Spaanse **Amaya Lacasa Sancha** met «el maestro» en het Britse **Michael Glenny** met «the master».

Ik heb geen naam meer

De naam van de meester wordt nergens onthuld in de roman. Met de woorden «Ik heb geen naam meer» bedoelt hij dat hij zijn identiteit kwijt is.

In de film *The Master and Margareth* uit 1972 maakt de Servische regisseur **Aleksandar Petrović** (1929-1994) volgens mij een onvergeeflijke fout door de meester wél een naam te geven.

De naam die Aleksandar Petrović aan de meester gaf, is de naam van de hoofdpersoon van *Een theatrale roman*, één van Boelgakov's laatste werken, ook wel bekend als *Zwarte sneeuw*.

In de televisiereeks *Master i Margarita* uit 2005 verwijst regisseur **Vladimir Bortko** (°1946) naar deze naamgeving. In episode 8, wanneer Behemoth het manuscript van de roman aan de meester teruggeeft, zien we heel even, maar wel duidelijk, het titelblad waarop diezelfde naam als auteur wordt vermeld.

Uit welke taal?

Deze dialoog is zeer vergelijkbaar met een scène uit *De graaf van Monte Cristo*, een roman geschreven door de Franse schrijver **Alexandre Dumas** (1802-1870), afgewerkt in 1844. **Edmond Dantès**, de hoofdpersoon, ontmoet de «gekke priester» **Abbé Faria** wanneer ze beiden gevangen zitten in het *Château d'If* in de Middellandse Zee. Faria had een tunnel gegraven om een weg naar de vrijheid te vinden, maar als gevolg van een verkeerde berekening belandde hij in de cel van Dantès. De twee werden vrienden en één van de dialogen die ze hadden was de volgende:

(Dantès) «U spreekt ongetwijfeld meerdere talen?»

(Faria) «Ja, ik spreek vijf moderne talen: Duits, Frans, Italiaans, Engels en Spaans. En met behulp van het oude Grieks leerde ik ook modern Grieks. Ik spreek het niet zo goed als ik had gewenst, maar ik probeer nog steeds beter te worden.»

Bezdomny gebruikt het woordt «taal» in het enkelvoud. Hij lijkt dus te denken dat de meester slechts één vreemde taal spreekt - wat reeds een hele prestatie was in de Sovjet-Unie. Geen wonder dus dat hij afgunstig «Tsjonge!» fluistert wanneer hij hoort dat het er vijf zijn.

En op een keer won hij honderdduizend roebel met een obligatie

De Sovjet overheid organiseerde regelmatig loterijen om verschillende activiteiten te financieren. Eén van de manieren waarop ze dat deden was via obligaties. De burgers werden «gevraagd» om obligaties te kopen op hun werk.

Daaraan werd vaak een loterij verbonden waarmee sommige obligaties een belangrijke som geld konden winnen. Omdat er weinig veilige plaatsen bestonden, bleek de meester zijn obligatie te bewaren in een wasmand.

Камар in de Beenhouwersstraat

De **Мясницкая улица** [Mjasnitskaja ulitsa], hier correct vertaald als de *Beenhouwersstraat*, verbindt het Loebjankaplein met het Toergenjevskajaplein, vlakbij Tsjistije Proedi. Tussen 1935 en 1990 heette ze *Kirovstraat*. Vandaag is in deze straat één van de leukste Moskouse boekhandels, de *Biblio-Globus*, gevestigd. Die ligt vlak naast het *Majakovskimu-seum*.

Twee kamers in het souterrain van een vrijstaand huisje met tuin

Gedurende de periode van de *Nieuwe Economische Politiek (NEP)* mochten privépersonen kleine huizen bouwen en bezitten. Het huisje dat Boelgakov beschrijft is dat van de broers **Sergej Sergejevitsj Topleninov** en **Vladimir Sergejevitsj Topleninov** in Mansoerovski pereulok nr. 9 in Moskou.

Sergej, de jongste, was decorbouwer en make-up artiest bij onder meer het *Moskouse Kunst-theater MKhAT*, Vladimir was een acteur bij verschillende gezelschappen. Toen Sergej trouwde en verhuisde werd een deel van het huis verhuurd aan dramaturg en scenarioschrijver **Sergej Aleksandrovitsj Jermolinski** (1900-1984) en zijn vrouw **Maria Artemjevna Tsjimisjkjan** (1904-?).

Vanaf 1916 kwam Boelgakov daar vaak. Hij heeft er ook aan *De meester en Margarita* gewerkt en er stukken uit voorgelezen aan zijn vrienden. **Ljoebov Jevgenjeva Belozerskaja** (1894-1987), de tweede echtgenote van Boelgakov, vertrouwde Jermolinski niet. Zij noemde hem «een man met twee gezichten», en suggereerde dat Boelgakov hem had gebruikt als het prototype voor het personage van Aloisi Mogarytsj in *De meester en Margarita*.

U kan méér lezen over het souterrain van de meester in de sectie *Locaties* van de website «De meester en Margarita».

Een wastafel met stromend water

Sommige oudere gebouwen in Moskou hadden nog geen stromend water. De meester is erg opgezet met zijn wastafel, hij vermeldt ze «met een vreemd soort trots». De reden daarvoor is dat in de gemeenschappelijke appartementen van die tijd de wasbakken alleen voorkwamen in de gedeelde ruimten van keuken en badkamer. Anders dan de meeste mensen kon de meester zich dus privé wassen.

In het halletje van het huisje van de Topleninovs stond inderdaad een porceleinen wasbak, en een paar stappen verder staan bij de omheining inderdaad «een seringenstruik en een linde». Het huisje werd gebouwd in 1834 en het mag een wonder heten dat het er nog staat. Het is erg vervallen en oogt zeker niet meer als een huisje waar je wil in wonen.

In de film *[Est] Ouest* uit 1999, toont de Franse regisseur **Régis Warnier** (°1948) enkele aspecten over de toewijzing van kamers in gebouwen in de Sovjetunie.

De slotzin van de roman

«...de vijfde procurator van Judea, de ridder Pontius Pilatus» wordt de slotzin van de roman van de meester.

Er is betwisting over de vraag of Pilatus de vijfde of de zesde procurator was. Boelgakov koos voor de vijfde, volgens sommigen omdat hij dan een mooiere alliteratie kreeg in het Russisch: **пятый прокуратор Иудеи, Понтий Пилат** [pjatni prokoerator Joedei, Ponti Pilat]. Hij gebruikte ongeveer dezelfde woorden om zelf *De meester en Margarita* mee te besluiten.

Toch vrezen wij dat deze beschrijving één van de weinige vergissingen van Boelgakov is over het Palestina uit die tijd. De titel «*procurator*» werd immers tijdens de regeerperiode van keizer **Tiberius** (42 BC-37) nog niet gebruikt om de bestuurder van een Romeinse provincie aan te duiden. Pilatus was een «*prefect*». Het was pas onder **Claudius I** (10BC-54), die keizer was van 41 tot 54, dat de titel «*procurator*» ingevoerd werd. Ondanks het feit dat er geen noemenswaardig verschil was in functie, was Pontius Pilatus dus niet «de vijfde procurator», maar «de vijfde prefect van Judea».

Op de Arbat had je een fabelachtige eettent

Die fabelachtige eettent is het restaurant *Praga*, op Arbat nr. 2, het eerste gebouw dat je ziet wanneer je vanuit het metrostation *Arbatskaja* naar de Arbat gaat. Oorspronkelijk stond op deze plaats een restaurant dat door koetsiers werd gefrequentieerd, de huisbrouwerij *Braga*. In 1896 won de koopman **Pjotr Semenovitsj Tararykin** het gebouw door voor een weddenschap te biljarten met zijn linkerhand. Hij keek op geen kosten voor de renovatie van het restaurant, en deed daarvoor een beroep op architect **Lev Nikolajevitsj Kekoesjev** (1862-1916/1919).

De beste chefs van Moskou werkten er, zoals de Belgisch-Russische **Lucien Olivier** (1838-1883), de ontwerper van de welbekende *Salade Olivier*, en **Ivan Jakovlevitsj Testov** (1890-?). Na de revolutie werd de Praga een goedkoop cafeteria, en in de jaren '30 een speciale

kantine voor Stalin's lijfwachten. Vandaag is het opnieuw een duur en elegant restaurant met negen vorstelijke eetzalen en aparte kleinere privéruimten .

Walgelijk gele, onheilspellende bloemen

Hoewel de gele bloemen die Margarita draagt niet nader worden genoemd in *Boek Een* van de roman, zal elke moskoviet uit de Sovjetperiode ze meteen herkend hebben als *mimosa's*, de eerste bloemen die verschenen in de lente, en die in Moskou geïmporteerd werden uit het zuiden.

Het is wellicht betekenisvol dat zowel de mimosa's als Margarita zelf pas benoemd worden in *Boek Twee* - «Wat had zij nodig, deze heks [...] die zich op die lentedag destijds getooid had met mimosa?». De meester houdt niet van die bloemen, want ze zijn voor hem een symbool van ellende. En dat was, en is nog steeds, een algemene opvatting. Geel was de kleur van het gekkenhuis - overheidsgebouwen waren donkergeel geschilderd - een «geel huis» is een «gekkenhuis». Maar geel is ook de kleur van het verraad - het is absoluut fout om gele bloemen te geven aan een geliefde in Rusland.

De manier waarop Boelgakov de verschijning van Margarita met de gele bloemen beschrijft, doet denken aan het schilderij **Первый признак весны** [Pervy priznak vesny] of *Het eerste teken van de lente* van de Pools-Franse schilder **Emile Eisman-Semenowski** (1857-1911), een assistent van de Belgische schilder **Jan van Beers** (1852-1927), die al heel vroeg het lucratieve aspect van commerciële reproducties van zijn werk via uitgeverijen van prenten begreep. Het is dus mogelijk dat Boelgakov een reproductie van dit schilderij heeft gezien. Voor sommige Polen is de link echter overduidelijk, en zij noemen dit schilderij kortweg *Margarita*.

In zijn TV-reeks *Mistrz i Malgorzata* uit 1990, toont de Poolse regisseur **Maciej Wojtyszko** (°1946) duidelijk hoezeer de meester de fameuze gele bloemen verafschuwt.

De auteur van dit boek heeft deze televisieserie in het Engels, Spaans, Frans, Duits, Italiaans en Nederlands ondertiteld. U kunt een uittreksel bekijken en de dvd bestellen in de online winkel van de website «De meester en Margarita».

Een zijstraat van de Tverskaja

Toen Boelgakov en **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970) elkaar voor het eerst ontmoetten op 28 februari 1929, gingen ze weg van een feestje op Bolsjoi Gnezdnikovski pereulok nr. 10, een zijstraat van Tverskaja, om door Moskou te kuieren.

Er bestaat evenwel enige onduidelijkheid over de datum waarop deze ontmoeting plaatsvond. Op 4 januari 1956 noteerde Elena Sergejevna in haar dagboek dat ze Boelgakov, die toen vergezeld was van zijn tweede echtgenote **Ljoebov Jevgenjeva Belozerskaja** (1894-1987) voor het eerst ontmoet heeft op [donderdag] 28 februari 1929.

Maar in een brief aan haar broer **Aleksander Sergejevitsj Njoerenberg** (1890-1964) van 13 februari 1961 schreef ze dat ze Boelgakov had ontmoet ter gelegenheid van **Масленица** [Maslenitsa], een feestdag vergelijkbaar met het Europese *carnaval*, waarop vaak pannenkoeken worden gebakken. In 1929 viel het feest van **Maslenitsa** echter niet op [donderdag] 28 februari, maar op [zondag] 17 maart.

Voor de goede orde: net als Boelgakov ontmoette de auteur van dit boek zijn derde vrouw ook voor het eerst in Bolshoi Gnezdnikovsky pereulok. Maar dit sprookje duurde niet zo lang als dat van Boelgakov...

Tverskaja

Тверская улица [Tverskaja oelitsa] is nog steeds de hoofdstraat van Moskou. Ze werd later omgedoopt in Gorki oelitsa, en dan weer Tverskaja. Het is de straat die in de richting gaat van Tver, later herdoopt tot Kalinin, en nu weer Tver.

Varenka... Manetsjka, met die streepjesjurk

De meester herinnert zich nauwelijks de naam van de vrouw waarmee hij samen was voor hij Margarita ontmoette. Het is mij niet bekend of Boelgakov met **Varenka** of **Manetsjka**, «met die streepjesjurk» een concrete persoon bedoelde. Varenka en Manetsjka zijn beide Russische koosnaampjes, respectievelijk voor **Barbara** en **Maria**.

Deze passage doet denken aan een scène uit *De Terugkeer*, een roman van **Andrej Bely** (1880-1934), pseudoniem van **Boris Nikolajevitsj Boegajev**, waarin de held, **Evgeni Handrikov** na een verblijf in een psychiatrische inrichting niet meer wist hoe zijn vrouw heette, maar zich nog wel de kleur van haar jurk herinnerde.

Mijn maîtresse

De verhouding van de meester en Margarita komt overeen met deze van Boelgakov zelf met **Elena Sergejevna Sjilovskaja** (1893-1970), geboren **Njoerenberg**, die haar goedgeplaatste militaire echtgenoot in de steek liet voor de relatief minder goed boerende schrijver. Aanvankelijk was hun relatie moeilijk omdat ze beiden gehuwd waren, maar uiteindelijk werd Elena Sergejevna toch Boelgakovs vrouw. Het personage van **Margarita** verscheen pas in de roman na de kennismaking van Boelgakov en Elena Sergejevna.

Hij zou niemand ooit haar naam vertellen

We komen de naam van de geliefde van de meester later te weten, in *Boek Twee*, maar het is niet de meester die hem onthult.

Het bureau... boeken en nog eens boeken tot aan de beroete zoldering

De meester herinnert zich «het bureau... en boeken en nog eens boeken vanaf de gebeitste vloer tot aan de beroete zoldering». Deze beschrijving komt zeer goed overeen met de studeerkamer van Boelgakov zelf.

Een roman over zo'n vreemd onderwerp

Het beleid tegenover literatuur dat door de communistische partij in 1928 werd aangenomen wordt gekenmerkt door de term **Социальный заказ** [sotsialni zakaz] of de *sociale opdracht*. Het lag in de lijn van het eerste Vijfjarenplan, en de uitwerking werd verzekerd door de **Российская Ассоциация Пролетарских Писателей (РАПП)** [Rossiskaja assot-siatsija Proletarskich Pisatelej] (RAPP) of de *Russische associatie van proletarische schrijvers en de uitgeverijen*. Onder dit beleid werden specifieke thema's opgelegd aan individuele schrijvers met de bedoeling van de «socialistische opbouw» te stimuleren.

Het thema dat Bezdomny moest behandelen hield verband met de staatsideologie tegenover *godsdiens*. Hoewel de Sovjetunie officieel een atheïstische staat was, steunden de leiders van de Schrijversbond het behandelen van een dergelijke thema, tenminste voor zover het werd geschreven vanuit de «juiste» marxistische visie.

Boelgakov neemt deze sociale opdracht specifiek op de korrel wanneer zijn held, de meester, zich herinnert dat de redacteur van de uitgeverij waaraan hij zijn manuscript had aangeboden, hem de zijns inziens volkomen idiote vraag stelde «wie hem had aangezet tot het schrijven van een roman over zo'n vreemd onderwerp». Een boek over Pilatus maakte duidelijk geen deel uit van zijn *sociale opdracht*.

Er zijn nogal veel overeenkomsten tussen Boelgakovs leven en dat van de meester. De eerste roman van Boelgakov, *De Witte Garde*, werd slechts gedeeltelijk gepubliceerd in een magazine in 1925, maar hij las het voor in verschillende literaire groeperingen, en in het algemeen kreeg hij te horen dat een dergelijk onderwerp nooit gepubliceerd zou geraken.

De echte aanvallen kwamen echter in 1926 wanneer Boelgakov er een succesvol toneelstuk van maakte in het *Moskouse Kunsttheater MkhAT* onder de naam *De Dagen van de Toerbins*. Een vreemder onderwerp kon er in die tijd nauwelijks bedacht worden: het ging immers over de lotgevallen van een pro-monarchistische familie in Kiev tijdens de burgeroorlog. De aanvallen op de meester die in dit hoofdstuk van *De meester en Margarita* worden beschreven zijn duidelijk weerspiegelingen van de kritieken die Boelgakov zelf had gekregen.

Ariman

Boelgakov gaf de naam van de Perzische slechte geest **Ariman** aan een echte criticus: **Leopold Leonidovitsj Averbatsj** (1903-1939), secretaris van de **Российская Ассоциация Пролетарских Писателей (РАПП)** [Rossiskaja assotsiatsija Proletarskich Pisatelej] (RAPP) of de *Russische associatie van proletarische schrijvers*. Averbatsj vervolgde Boelgakov hardnekkig in zijn geschriften. In 1926 schreef hij **За пролетарскую литературу** [Za proletarskoejoe literatoeri] of *Over de proletarische literatuur*, waarin hij Boelgakov vermeldde als «de meest prominente vertegenwoordiger van de rechtervleugel».

Met rode bloemblaadjes bezaaide titelblad

Boelgakov refereert hier naar een feit uit zijn privéleven, dat in oktober 1968 door **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970) werd verteld aan Bulgakovspecialiste **Marietta Omarovna Tsjoedakova** (°1937). «In de zomer van 1929 ging ik naar Jessentoeki om te worden behandeld. Boelgakov schreef me een mooie brief, bezaaid met bloemblaadjes van rode rozen. Maar ik kon die brieven niet houden. In een van zijn brieven schreef hij: «Ik heb u een waardig geschenk bereid». Toen ik terug in Moskou was gaf hij me de tekst van de autobiografische novelle *Aan een geheime vriend*».

Schuine regen

Het beeld van de schuine regen is ontleend aan het gedicht *Naar huis!* van **Vladimir Vladimirovitsj Majakovski** (1893-1930). Boelgakov moet het gekend hebben van de tijdschriftpublicatie in 1926. Toen Majakovski het later bundelde schrapte hij op aanraden van zijn vriend **Osip Maksimovitsj Brik** (1888-1945) de slotregels, de beste van het gedicht. Ze luiden:

«Ik wil begrip van mijn land, meer niet.
En wat
als begrip uitblijft?
Dan passeer ik vergeefs
zijn grondgebied
zoals regen
schuin overdrijft».

Het lijkt erop dat Boelgakov zich via de meester met deze regels identificeert.

Pilatisme

Boelgakovs archief bevat uittreksels van de krant *Rabosjaja Moskva*, met onder meer een artikel getiteld **Ударим по булгаковщине!** [Oedarim po boelgakovsjtsjinije] of *Laat ons strijden tegen het Boelgakovisme!*

In *De meester en Margarita* schrijft Lavrovitsj een krantenartikel waarin hij voorstelt **Ударить по пилатчине** [oedarit' po pilatsjine] of «*te strijden en te vechten tegen het Pilatisme*». Boelgakov voelde zichzelf, zoals de meester, aangevallen in de pers. In zijn brief aan de sovjetautoriteiten in 1930 wist hij zelfs precies hoe vaak. Hij had, in tien jaar schrijverschap, 301 artikelen over zichzelf gelezen - 3 ervan waren lovend en 298 vijandig en beledigend. Zijn toneelstukken werden overigens haast allemaal verboden.

Ondertekend met M.Z.

In de Nederlandse vertaling van *De meester en Margarita* worden de initialen «**M.Z.**» vermeld, maar in de Franse en Engelse vertalingen van het boek staan de initialen «**N.E.**». In Russische uitgaven vinden we beide terug.

In sommige Russische uitgaven staat **подписанная буквами «Н.Э.»** of *ondertekend met de initialen «N.E.»*, maar in andere versies van de roman lezen we **подписанная буквами «М.З.»** of *ondertekend met de initialen «M.Z.»*. Wie «**N.E.**» is weet ik (nog) niet, maar «**M.Z.**» staat voor **Michail Borisovitsj Zagorski** (1885-1951), een schrijver en criticus die felle kritieken had geschreven op Boelgakov's toneelstukken *Het purperen eiland* en *De dagen van de Toerbins*.

In een eerdere versie van de roman bedacht Boelgakov deze figuur met nog een andere naam die overeenstemde met de initialen «**M.Z.**». Hij heette daarin immers **З. Мышьяк** [Z. Mysjjak], wat zoveel betekent als *Z. Arsenicum*.

Een militante oud-gelovige

De **староверы** [starovjery], ook soms betiteld als **старообрядцы** [staroobrdjatsy], of *de oud-gelovigen* braken met de Russisch-Orthodoxe kerk in het midden van de 17de eeuw uit protest tegen de hervormingen van de patriarch **Nikon van Moskou**, geboren **Nikita Minin** (1605-1681). Latoenski gebruikt deze term hier een beetje ijdel.

Op 5 oktober 1926 werd Boelgakov op gelijkaardige wijze bestempeld als een militante witte gardist door de criticus **Aleksander Robertovitsj Orlinski** (?-1938) in het blad *Nasja Gazeta*. Boelgakovs toneelstuk *De Dagen van de Toerbins* werd toen omschreven als een «politieke demonstratie waarin de auteur knipoogt naar de overblijfselen van de Witte Garde».

Vreugdeloze herfstdagen braken aan

Deze tijd van het jaar is erg betekenisvol voor de Russische lezers, want in de herfst en in de lente verhoogde het aantal arrestaties steeds drastisch, omdat de regering de aandacht wilde afleiden van haar economische en culturele tekortkomingen.

Aloisi Mogarytsj

Het kan de lezer verbazen waarom ik het personage **Aloisi Mogarytsj** op deze plaats vermeld. In de Nederlandse vertaling van **Marko Fondse** an **Aai Prins** - en ook in veel andere - verschijnt Mogarytsj immers pas in hoofdstuk 24, wanneer hij door Woland ter verantwoording wordt geroepen voor wat hij de meester heeft aangedaan.

Maar in de oorspronkelijke Russische tekst verschijnt Aloisi Mogarytsj reeds op het einde van hoofdstuk 13. Hij duikt op in het tuintje van de meester, stelt zich voor als een journalist, en blijkt verbazend veel te weten over de werkwijze en de criteria die gehanteerd worden door de autoriteiten om manuscripten te verbieden. De meester vertelt aan Ivan dat hij zelfs bevriend met hem geraakt.

Deze scène is één van de vele zogenaamde *losse eindjes* in *De meester en Margarita*. Aangezien Boelgakov overleed nog vóór hij de eindredactie van de tekst had kunnen voltooien, vertoont de roman een aantal imperfecties. Het voortdurend herschrijven, inkorten en weer uitbreiden van de roman zorgde voor een aantal losse eindjes en zelfs enkele contradicties in de tekst.

De auteur van dit boek heeft dit *losse eindje* in het Engels vertaald en u kunt het downloaden van de sectie *Archieven* van de website «De meester en Margarita». In de sectie *Personages* kan u méér lezen over Aloysius Mogarytsj.

We hebben ook een videofragment gepubliceerd, waarop u de eerste ontmoeting van de meester en Aloysi Mogarytsj kunt bekijken, zoals deze in 2005 door regisseur **Vladimir Bortko** in zijn televisieserie *Master i Margarita* werd gefilmd. De auteur van dit boek heeft deze tv-serie ondertiteld in het Nederlands, Engels, Spaans, Frans, Duits en Italiaans. U kunt de dvd bestellen op de shop van de website «De meester en Margarita».

En begon ze te verbranden

Boelgakov deed dit zelf met enkele van zijn eigen manuscripten, waaronder een vroegere versie van *De meester en Margarita*, in 1930, toen zijn werk volledig verbannen was uit de theaters.

Er werd op mijn raam geklopt

Het vervolg krijgt alleen Ivan te horen. Maar voor de Russische lezer is het duidelijk dat de meester gearresteerd werd. Als hij daarna naar zijn woning terugkeert blijkt deze door een ander te zijn bewoond: «Uit mijn vertrekken klonk grammofoonmuziek». De toedracht wordt in *Boek Twee* onthuld, wanneer Aloisi Mogarytsj bij Woland ter verantwoording geroepen wordt.

Half januari...

Uit het eerste hoofdstuk weten we dat Ivan werd geïnterneerd op «een gruwelijke mei-avond». Met de aanduiding «half januari» weten we nu ook dat de meester ongeveer vier maanden in een instelling heeft doorgebracht.

... zat ik in deze zelfde jas, maar dan zonder knopen

Deze laconieke referentie is de enige indicatie van waar de meester die vier verloren maanden heeft doorgebracht. Het was immers de gewoonte om broeksriemen, schoenveters en knopen van de kleding van diegenen die werden «vastgehouden voor ondervraging».

De angst had iedere vezel van mijn lichaam in zijn greep

Veel van de details van de angstaanvallen die de meester beschrijft zijn autobiografisch. In het midden van de jaren '30 leed Boelgakov zelf aan agorafobie en werd hij op diverse manieren behandeld.

Hoofdstuk 14
Hulde aan de haan

Acht gesneuvelde flessen droge witte «Ai-Daniël»

Ai-Danil is een witte wijn uit de Krim (Oekraïne). Ik heb persoonlijk de kwaliteit ervan nog niet getest, maar in maart 2004 werd in Londen een fles *Ai-Danil Furmint-Harslevelu* uit 1892 geveild voor 2.466 Engelse pond.

Het ventilatieraampje

Het raampje dat hier bedoeld wordt is een zogenaamd **форточка** [fortotsjka]. Dat is een klein uitklapvenstertje in het grotere venster, bestemd voor de ventilatie. Deze **fortotsjka's** zijn uiterst praktisch in de Russische winter, omdat je de lucht kan verversen zonder het hele venster te moeten openen.

Bij het derde hanegekraai

Boelgakov verweeft het thema van de vampieren die bang zijn voor het ochtendgloren met het bijbels verhaal van de *verloochening door Petrus*. (Mattheüs 26:69-75; Markus 14:66-73; Lucas 22:54-62; Johannes 18:25-27).

Bij de bioscoop

Er was en is nog steeds een bioscoop aan de Sadovaja-ringweg aan het Trioemfalnajaplein nummer 3, op de plaats waar Rimski de taxi neemt . Eerst heette hij *Chanzjonkov*, daarna *Mefrabpom*, dan *Gorn*, en nog later *Moskva*. Dat is nog steeds de naam, maar vandaag is hij ook opnieuw bekend als de *Chanzjonkov Huisbioscoop*. Het is één van de weinige bioscopen die uitsluitend Russische films vertonen.

Deze bioscoop met 500 stoelen werd in 1913 opgericht door de bekende filmregisseur **Aleksandr Aleksejevitsj Chanzjonkov** (1877-1945).

Leningrad station

Als er al ooit een glazen overkapping is geweest in het Leningradstation, dan is ze er nu niet meer. Veelvuldige verbouwingen in de Sovjetperiode hebben de vorm van het station vaak gewijzigd, behalve de voorgevel.

Hoofdstuk 15

De droom van Nikanor Ivanovitsj

De titel van het hoofdstuk

Dit hoofdstuk van *De meester en Margarita* is wellicht het meest bevreemdende voor de westerse lezer. Anderzijds is het in de Russische commentaren wellicht het hoofdstuk waar het meest over geschreven werd. Het zit namelijk vol met verwijzingen naar alle elementen van de Sovjetstaat waartegen Boelgakov zich kante: de arrestaties van dissidenten, hun opname en «behandeling» in psychiatrische instellingen, de showprocessen, de alom heersende vriendjespolitiek en corruptie, de monetaire politiek, de houding tegenover vreemde valuta en het huisvestingsbeleid. Geen wonder dat, bij de eerste publicatie van *De meester en Margarita* in 1966, 2.848 van de 3.492 woorden (bijna 82 %) van dit hoofdstuk verdwenen waren. De hele droom was weggecensureerd, en daarom luidde de titel van het hoofdstuk kortweg **Nikanor Ivanovitsj**.

Oorspronkelijk heette dit hoofdstuk *Het kasteel van de mirakels*. Later kreeg het andere titels, zoals *Intiem gesprek*, *De buitengewone avonturen van Bosoj* en *Moskouse nachten*.

Op 12 oktober 1933, na de arrestatie van dramaturg en scenarist **Nikolaj Robertovitsj Erdman** (1900-1970) en zijn collega **Vladimir Zacharovitsj Mass** (1896-1979), schreef **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970) in haar dagboek: «'s Morgens een telefoontje van Olja: Nikolaj Erdman en Mass zijn gearresteerd. Misja fronste zijn voorhoofd [...] Gedurende de nacht verbrandde M.A. een deel van zijn roman». Het was een deel van de tekst van dit hoofdstuk 15.

Ook na de arrestatie van de dichter **Osip Emiljevitsj Mandelstam** (1891-1938) in de nacht van 13 op 14 mei 1934 vernietigde hij nog enkele pagina's ervan. Maar in juli 1936 voegde hij *De droom van Nikanor Ivanovitsj* weer aan de roman toe.

Maar had eerst nog elders vertoefd

De aandachtige lezer weet al lang waar Nikor Ivanovtsj vertoefd heeft voor hij naar het hospitaal van dokter Stravinski wordt gebracht. Hij zat bij **het Главное управление государственной безопасности (ГУГБ)** [Glavnoje oeppravlenije gosoe darstvennoj bezopasnosti] (GUGB) of *Hoofddirectoraat voor Staatsveiligheid*, de geheime politie die haar kantoren had op het Loebjankaplein in Moskou.

De ondervraging waarmee dit hoofdstuk start is erg onpersoonlijk - In het Nederlands kennen we het woord «men» om dit onpersoonlijk aspect uit te drukken zoals in «men» vroeg, «men» verzocht hem..., In het Russisch wordt dat uitgedrukt door de derde persoon meervoud van de werkwoorden te gebruiken zonder onderwerp.

De toon van de onpersoonlijke «men» is nu eens dreigend, dan weer vertrouwelijk, wat toen ook een geëigende ondervragingstechniek van de geheime politie was. In de droom van Nikor Ivanovtsj komt deze combinatie ook voor. Nikanor Ivanovtsj herbeleeft zo'n ondervraging op het podium, als een allusie op de showprocessen die **Jozef Vissarionovitsj Stalin** (1878-1953) liet opvoeren in de late jaren '30.

Quinquets

De Franse scheikundige **Joseph Louis Proust** (1754-1826) vond in 1780 de olielamp met een zijreservoir uit: De olie, die hoger lag dan de bek, werd daar naartoe geduwd door zijn eigen gewicht. Later verbeterde de Zwitserse fysicus en scheikundige **François Pierre Ami Argand** (1755-1803) deze lamp gevoelig zodat ze een gelijkmatiger verbranding kreeg en meer licht gaf.

In Frankrijk kent men deze Argand echter nauwelijks, omdat de Franse apotheker **Antoine Quinquet** (1745-1803) de verbeteringen van zowel Proust als Argand samenvoegde en de *Quinquetlamp* uitbracht in 1784. Tot op vandaag wordt er door Britse, Zwitserse en Franse antiquairs gediscussieerd over de legitimiteit van de benaming Quinquets want, behalve de Fransen, beschuldigen alle anderen Quinquet van industriële spionage.

In 1783 hadden Antoine Quinquet en Ami Argand samen reeds meegewerkt aan de bouw van de montgolfière, een warmeluchtballon die **Jacques Étienne Montgolfier** (1745-1799) had aangeboden aan de Franse koning.

P[r]olezjnjev

De «ontrederde secretaris van het huisbestuur» heet **Polezjnjev** in de Nederlandse vertaling. Een drukfoutje wellicht, want in het Russisch staat er **Пролежнев** of **Prolezjnjev**.

Maar, met of zonder «r», veel belang heeft dat niet, want zowel **пролежать** [prolezjat, met «r»] als **полежать** [polezjat, zonder «r»] waarvan de naam kan afgeleid zijn betekenen zoveel als *luieren* of *blijven liggen*. Wat meteen weer aanduidt op welk niveau Boelgakov deze functionarissen inschatte.

Geef je vreemde valuta maar hier

De **Объединённое государственное политическое управление (ОГПУ)** [Obedinjonoje gosoe darstvennoje polititsjeskoje oep ravlenije] (OGPU) of de *Verenigde Politieke Staatsadministratie* voerde in de jaren 1028-1929 en 1931-1933 een campagne om vreemde valuta, goud en juwelen van de bevolking te confisqueren. De **OGPU** was de geheime politie, die in 1934 onderdeel werd van de reeds eerder in deze annotaties vermelde binnenlandse veiligheidsdienst **NKVD** en vanaf dan **Главное управление государственной безопасности (ГУГБ)** [Glavnoje oep ravlenije gosoe darstvennoj bezopasnosti] (GUGB) of *Hoofddirectoraat voor Staatsveiligheid* gedoopt werd.

De verdachte **валючки** [valjoetsjiki] of *speculanten met vreemde valuta* werden gedurende meerdere weken in de cel gestopt tot ze «vrijwillig» afstand deden van hun buitenlandse deviezen en hun waardevolle voorwerpen. De in beslag genomen voorwerpen - juwelen, iconen, Fabergé eieren, porselein en zeldzame manuscripten - werden in het buitenland,

vooral in de Verenigde Staten, verkocht. Het regime had immers harde valuta nodig om goederen te importeren voor het welslagen van de Vijfjarenplannen. De Amerikaanse historicus **Robert Chadwell Williams** (1917-1991) vatte het samen als: «Tractors were needed more than Titians, Fords more than Fabergé». Er werden zeer diverse methoden gebruikt om de bevolking zo ver te krijgen dat ze hun goederen inleverden, zoals het geven van gezouten voedsel en het onthouden van water. Meer sinistere methodes zijn beschreven in het boek *Ik spreek voor de Zwijgenden* (1935) van professor **Vladimir Vjatsjeslavovitsj Tsjernavin** (1887–1949), een tijdgenoot van Boelgakov.

Ik spreek voor de Zwijgenden werd in 1964 herdrukt in *Readings in Russian Civilization*, een historische tekst in drie boekdelen gepubliceerd door de van oorsprong Tsjechische professor **Thomas Riha** (1929-?), docent Russische geschiedenis aan de University of Colorado in Denver, Verenigde Staten. Op 20 maart 1969 verdween Thomas Riha spoorloos. Zijn trouwring werd teruggevonden in het huis van de schilder, designer en uitvinder **Gustav Ingwerson** (1891-1969), toen die op 18 juni 1969 dood werd aangetroffen in zijn woning in Denver. Ingwerson was gestorven aan vergiftiging door cyaankali. Zowel de verdwijning van Riha als de dood van Ingwerson worden toegeschreven aan de glamoureuze meester vervalser en oplichtster **Galya Tannenbaum** (1932-1971), geboren als **Gloria Forest**, die zich graag placht voor te stellen als *The Colonel*, omdat ze beweerde een officier te zijn van het *Military Intelligence Corps*, de inlichtingendienst van het Amerikaanse leger. Tannenbaum pleegde op 7 maart 1971 zelfmoord met behulp van cyaankali, en de verdwijning van Thomas Riha werd nooit opgelost.

De integrale tekst van *Ik spreek voor de Zwijgenden* kan in het Engels gedownload worden in de sectie *Archives* van de website «De meester en Margarita».

In een schouwburgzaal

De schouwburg is een metafoor voor de werkmethodes van de **OGPU/NKVD**, met verzonden aanklachten en processen waarvoor een scenario bestond. In elk geval wordt de gevangenis waar Nikanor Ivanovitsj vastgehouden wordt, dubbel gemaskeerd - in een schouwburg en in een droom - maar dat mocht de censoren niet misleiden. Ze werd geschrapt bij de publicatie van de roman in 1966.

Alleen mannen - ze droegen allemaal baarden

Nog een verwijzing naar het feit dat het theater in feite een de gevangenis is. In de theaters werden mannen en vrouwen immers niet gescheiden, maar in de gevangenissen wel. De baarden kunnen enerzijds het gevolg zijn van het feit dat de gevangenen zich niet konden scheren, maar het kon ook wel eens suggereren dat de speculanten in vreemde valuta, zogenaamde *oud-gelovigen* waren, zoals zoveel kooplui, of Joden.

Zit u? Ja, we zitten!

Nogmaals gebruikt Boelgakov het werkwoord *zitten* om een verblijf in de gevangenis aan te duiden. De Sovjetburgers hoefden het woord «gevangenis» er niet aan toe te voegen om te weten dat «jij zit» gewoon een korte versie was van «jij zit in de gevangenis».

Sergej Gerardovitsj Dunchil

Deze naam klinkt erg on-Russisch, en is misschien een combinatie van [Isadora] **Duncan** en [Winston] **Churchill**.

Ida Herculanovna Vors

Ida Herculanovna Vors, de maîtresse van Dunchill, heeft een bijzonder bizarre naam. **Herkulan** is extreem zeldzaam, en **воpc** (vors) betekent *pluisje*.

Charkov

Charkov, waar Dunchill's maîtresse Ida Herculanovna Vors vandaan komt, is een industriestadje in Oekraïne.

Savva Potapovitsj Koerolesov

De familienaam van de artiest **Savva Koerolesov** komt van het werkwoord **куролесить** [kurolesit], en dat betekent zoveel als *streken uithalen* of *de beest uithangen*. Hij werd reeds in hoofdstuk 13 geïntroduceerd, toen de meester aan Ivan vertelde dat er in kamer 119 een nieuwe patiënt was binnengebracht die aldoor Poesjkin uitschold voor rotte vis en «Koerolesov, bis, bis!» riep.

In *Boelgakov ontcijferd. De geheimen van De meester en Margarita*, een boek uit 2010, argumenteert Boelgakovexpert **Boris Vadimovitsj Sokolov** (°1957), tevens auteur van de *Boelgakovencyclopedie*, dat het personage Koerolesov zou gebaseerd zijn op **Vladimir Iljitsj Oeljanov** (1870-1924), beter bekend als **Vladimir Iljitsj Lenin**.

Ridder Schraalhans

Ridder Schraalhans is de vertaling die de Nederlandse schrijver en vertaler **Charles B. Timmer** (1971-1991) gaf aan de titel van het kleine versdrama **Скупой Рыцарь** [Skoeljoj Ritsar] of *De gierige ridder* van **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837) uit 1830, waaruit de hier geciteerde versregels werden overgenomen. Het handelt over een duivelse en destructieve fascinatie voor goud. Een niet zo sympathieke vader, de baron, weigert zijn zoon **Albert** te helpen, hoewel hij het zich goed kan veroorloven. Poesjkin had dezelfde problemen met zijn vader. De baron en Albert staan op het punt om een duel aan te gaan, dat op het laatste moment wordt afgewend. Maar de baron overlijdt vlak erna - een natuurlijke dood.

Dit versdrama werd door **Sergej Vasiljevitsj Rachmaninoff** [1873-1943] in 1905 als libretto gebruikt voor zijn opera *De gierige ridder*.

Zoals een losbol 't rendez-vous verbeidt

Deze woorden zijn de eerste twee regels van de tweede scène uit *De gierige ridder*. Ze zijn het begin van een lange monoloog van de baron. In het Russisch klinken ze zo:

*«Как молодой повеса ждет свиданья
С какой-нибудь развратницей лукавой».*

Dus Poesjkin gaat de huur betalen?

In Rusland duikt de naam van Poesjkin vaak op in het dagelijkse taalgebruik, waarin hij stevig ingeburgerd zit zoals Boelgakov reeds aanduidde: «Dus Poesjkin gaat de huur betalen? Dus Poesjkin heeft het lampje op de trap eruit gedraaid? Dacht u soms dat Poesjkin de stookolie gaat aanschaffen?» De naam Poesjkin betekent dan zoveel als «niets» of «niemand».

Nikolaj Kanavkin

Boelgakovs beschrijving hier zou kunnen geïnspireerd zijn op de lotgevallen van zijn vriend **Nikolaj Nikolajevitsj Ljamin** (1892-1941), literatuurexpert en vertaler, die in 1931 twee weken vastzat.

Ljamins echtgenote, de artieste **Natalia Abramovna Ljamina-Oesjakova** (1899-1990) was afkomstig van een koopmansfamilie. Haar tante was al gearresteerd en de **OGPU** was nog op zoek naar een hals snoer. Ljamin had tijdens zijn verhoor niet over zijn tante gesproken, maar op een bepaald moment werd ze binnengebracht. Vandaar de beschrijving van Boelgakov om «haar op te halen en haar te vragen voor een optreden in het vrouwen theater». Toen het appartement van Ljamin werd doorzocht, vond men alleen wat goedkopere juwelen, en werd hij vrijgelaten

Nikolaj Ljamin was een man met een brede interesse die verschillende talen sprak en een rijke bibliotheek had verzameld. Boelgakov richtte zich vaak tot hem voor advies.

Pretsjistenka

Nikolaj Ljamin woonde in de Savelijevski Pereulok, nu Pozjarski pereulok, een zijstraat van Pretsjistenka oelitsa. Die buurt was bekend voor de intelligentsia die er woonden. Veel van hen waren vrienden van Boelgakov's tweede echtgenote, **Ljoebov Evgenjeva Belozerskaja** (1894-1987).

Pretsjistenka wordt door velen nog steeds beschouwd als één van de fraaiste straten van Moskou.

Einemtoffees

De **Einem** chocolade en koekjes werden geproduceerd door de *Einem* fabriek van **Ferdinand Theodor von Einem** (1826-1876), die de fabriek had gebouwd aan de oever van de Moskou rivier. Na de Russische Revolutie werd de fabriek genationaliseerd, en in 1922 werd ze omgedoopt tot **Красный Октябрь** [Krasni Oktjabr] of *Rode Oktober*. Rode Oktober werd de bekendste chocoladefabrikant van de Sovjetunie, en zou in 1965 de **Алёнка** [Aljonka] op de markt brengen, één van de populairste snoepjes ooit.

De Einemtoffees waren onder meer befaamd voor de mooie doosjes waarin ze verkocht werden en voor de eigenzinnige reclamecampagnes, die verdwenen na de nationalisatie. Wellicht daarom gebruikte Boelgakov de prerevolutionaire naam *Einem*.

Met de woorden «in zo'n doosje van Einemtoffees» blijkt eens te meer hoe accuraat de Nederlandse vertaling van *De meester en Margarita* is - ondanks enkele onzorgvuldigheden waar we het elders op deze site over hebben. De Engelse vertaler **Michael Glenny** (1927-

1990) heeft het gewoon over «in a box» of «in een doos», en **Richard Pevear** (°1943) en **Larissa Volokhonsky** schrijven «in a candy tin» of «in een blik snoepjes». De Franse vertaler **Claude Ligny** bakt het nog bruiner: hij schrijft dat de valuta verborgen waren «dans une boîte de cigares» of «in een sigarenkistje».

Gouden bergen liggen daar

Deze regels komen uit een aria van **Hermann**, het hoofdpersonage uit *Schoppenvrouw*, een opera van **Pjotr Iljitsj Tsjaikovski** (1840-1893). Het libretto, geschreven door zijn broer **Modest Iljitsj Tsjaikovski** (1850-1916), is gebaseerd op het gelijknamige versdrama van **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837).

Hoofdstuk 16

De terechtstelling

De Schedelberg

De Schedelberg is ook bekend als **Golgotha**, het Aramese woord voor *schedelplaats*. Het Hebreeuwse woord גולגולת [gulgôlet] betekent *schedel*. Een andere naam voor Golgota is **Calvarië** of **Calvarieberg**. In de bijbel staat dat deze plaats, waar de executies gebeurden, buiten Jeruzalem gelegen was, maar een precieze locatie werd niet gegeven.

In de wijk *Holosiv* in Kiev, de geboorteplaats van Boelgakov, is er ook een **Лиса Гора** [Lisa Gora] of *Kale Berg* of *Schedelberg* in de buurt van de samenvloeiing van de Dnipro en de Lybid rivier. Het is een grote beboste heuvel die zijn naam ontleent aan het feit dat de top niet met bomen was bedekt. Heksen zouden zich daar hebben verzameld om Satans heerschappij over de wereld te laten gelden. De heuvel is nu een natuureservaat opgenomen in het fort van Kiev.

De ruiterafdeling

In de Russische tekst staat **кавалерийская ала** [kavaleriskijskaja ala] of de *cavalerie ala*, wat specifiek is voor het soort van ruiterafdeling dat hier bedoeld wordt. **Ala** komt van het Latijn en betekent *vleugel* - zowel van een vogel als van een leger. Ala en enkele afgeleide woorden zoals *alares* en *alarii*, werden in verschillende periodes op verschillende wijzen gebruikt. Ten tijde van het Pilatusverhaal werden ala en alarii gebruikt om legeronderdelen aan te duiden die werden aangeleverd door de geallieerden, zowel te voet als te paard, en ze werden aangeduid met *dextera ala* (rechtervleugel) en *sinistra ala* (linkervleugel). De ruiterafdeling die hier bedoeld wordt is dus niet samengesteld uit Romeinse soldaten, maar uit geallieerden.

De Hebronpoort

De voornaamste poort die toegang geeft naar Jeruzalem is de *Jaffapoort*. De Arabische naam voor deze poort is **الخليل باب** [Bab el-Halil] of de *Hebronpoort*. Hebron betekent zoveel als de *Geliefde*, en refereert daarmee naar **Abraham**, een gemeenschappelijke aartsvader van de drie zogenaamde Abrahamitische religies (christendom, islam en jodendom). Abraham was de geliefde van God die begraven werd in Hebron. De Hebronpoort ligt aan de westkant van de stad en leidt nu naar de islamitische en Armeense wijken.

Met de Hebronpoort introduceert Boelgakov hier een anachronisme, want in werkelijkheid bestond deze poort nog niet ten tijde van de kruisiging van Jezus. De poort werd immers pas in 1538 gebouwd onder de 10de Sultan van het Osmaanse Rijk, **Suleiman de Grote** (1494-1566).

In Jeruzalem heerste onder de Ottomaanse sultans een tijdperk van religieuze vrede. Joden, christenen en moslims hadden vrijheid van religie.

De Kappadocische cohorte

Kappadocië of **Cappadocië** ligt in Midden-Anatolie, praktisch in het midden van Turkije. Cappadocië is ooit de machtigste provincie van Anatolië geweest. De provincie werd begrensd door de Zwarte Zee in het noorden, het Taurus gebergte in het zuiden, de Eufraat in het oosten en de zoutmeren in het westen. Het tegenwoordige Cappadocië is minder groot: het gebied bestaat uit een strook land tussen Kayseri en de drie grote meren in de omgeving, waarover de vulkanen Erciyas en de kleinere Hassan Dagi grote hoeveelheden as, modder en lava uitstortten tijdens de grootste vulkanische uitbarstingen in de geschiedenis.

In het Grieks en het Aramees

De drie ter dood veroordeelden hadden een wit bord om hun nek met het opschrift «misdadiger en oproerkraaier» dat in twee talen was opgesteld - het Grieks en het Aramees. In de eerste versie van de roman had Boelgakov het over drie talen - het Latijn, het Hebreeuws en het Grieks.

Dat doet denken aan het evangelie van Lucas (23:38), die ook drie talen vermeldde, zij het met een andere tekst: «Dit is de koning van de Joden». Johannes (19:20) had het over ongeveer dezelfde tekst - «Jezus, de Nazareeër, koning van de Joden» -, maar in andere talen: het Aramees, het Latijn en het Grieks. Bovendien zou volgens het evangelie van Johannes deze tekst door Pontius Pilatus zelf zijn opgesteld. Toen de hogepriesters van de Joden protesteerden, zou hij hebben geantwoord: «Wat ik geschreven heb, blijft staan».

In de definitieve versie van *De meester en Margarita* koos Boelgakov voor twee talen, het Aramees en het Grieks, en een andere tekst: «разбойник и мятежник» [razbojnik i mjatezhnik] of «misdadiger en oproerkraaier».

Een lang, als een scheermes zo scherp geslepen broodmes

Na de Hebronpoort is dit het tweede anachronisme in dit hoofdstuk, want in die tijd werd brood niet met een mes gesneden, het werd gewoon met de handen gebroken.

«Ik vervloek u, God!»

Wanneer Mattheus Levi God vervloekt en hem onrechtvaardig noemt, vallen sterke gelijkenissen op met een gedeelte van het werk van de Russische schrijver **Vladimir Jakovlevitsj Zazoebrin** (1895-1937). In zijn roman **Два мира** [Dva mira] of *Twee werelden* (1921) vertelt hij over een officier van het *Witte Leger* die tijdens de burgeroorlog voor een ikoon knielt en God vervloekt. «Ziet u? Ziet u onze kwellingen, gemene oude man? Hoe dom was ik toen ik nog in uw wijsheid en uw goedheid geloofde. Uw vreugde is het lijden van de mens. Neen, ik geloof niet in u. U bent de god van leugens, geweld, ontgoocheling. U bent

de god van inquisiteurs, sadisten, beulen, rovers, moordenaars! U bent hun patroon en verdediger».

Zazoebrin was, net als Boelgakov, één van Stalin's lievelingsschrijvers, al hield hij zich niet in om, onder meer met een geruchtmakende toespraak in 1926, het vernielen van de natuur door de grootschalige industrialisering aan de kaak te stellen.

De zon was verdwenen

Volgens het Evangelie van Lukas werd Jezus' dood gevolgd door duisternis en een aardbeving. Volgens Lukas was de duisternis het gevolg van een zonsverduistering. Lukas 23:44 - «Rond het middaguur werd het donker in het hele land omdat de zon verduisterde. De duisternis hield drie uur aan».

Boelgakov schrijft dat de duisternis het gevolg was van «een donderwolk die de zon had opgeslokt». Toen hij *The Life of Jesus Critically Examined* van **David Strauss** (1808-1974) had gelezen had hij genoteerd dat, volgens Strauss, de zonsverduistering van Lukas nooit kon plaatsgevonden hebben. De terechtstelling vond immers plaats in de tijd van de volle maan van Pasen.

Het schrale Hinnomdal

Het dal van Hinnom is een diepe, nauwe ravijn in het zuiden van Jeruzalem. Tijdens het koningschap van **Salomon** (1000 BC-928 BC) was het de plaats waar de Israëlieten de heidense goden **Moloch** en **Baal** aanbaden met verschrikkelijke offerpraktijken zoals het levend verbranden van hun eigen eerstgeboren kinderen, bekend als «door het vuur gaan», onder meer vermeld in het Boek der Koningen 16:3 - «Want hij wandelde in den weg der koningen van Israël; ja, hij deed ook zijn zoon door het vuur gaan naar de gruwelen der heidenen, die de Heere voor de kinderen Israëls verdreven had» en 23:10 - «Hij verontreinigde ook Thofeth, dat in het dal der kinderen van Hinnom is, opdat niemand zijn zoon of zijn dochter voor den Molech door het vuur deed gaan.»

Jezus gebruikte het bekende beeld van de vuren in het dal van Hinnom als een allegorie voor het vuur dat God zou gebruiken voor de eeuwige straf.

Een emmer en een spons

Volgens het Evangelie kreeg Christus azijn, gedrenkt in een spons en op een rietstok gestoken.

Hij priemde de speerpunt soepel in Jesjoea's hart

Boelgakov laat Jesjoea Ha-Notsri sterven door de steek van een speer, terwijl in het Evangelie van Johannes 19:34 de speer in Jezus' zijde wordt gestoken wanneer hij al dood is.

«Hegemoon...»

Toen de beul de speerpunt soepel in zijn hart priemde, sidderde en fluisterde Jesjoea: «Hegemoon...». De laatste woorden die Boelgakov Jezus in de mond legt, zijn sterk verschillend van wat de evangelisten schreven. Volgens Mattheüs (27:46), (Marcus 15:33) en het apocriefe evangelie van Nicodemus (VIII, 3), riep Jezus: «**Ηλει ηλει λεμα σαβαχθανι?**» [Eli, Eli, lama sabachthani] of «*Mijn God, mijn God, waarom heeft u mij verlaten?*». Deze zin is een citaat van **Koning David** (1040 BC-970 BC) uit het boek *Psalmen*, hoofdstuk 22.

De andere evangelisten beschrijven heel anders woorden. Lucas (23:43-46) schreef dat Jezus riep: «*Vader, in uw handen beveel ik mijn geest*» en volgens Johannes (19:30), zei Jezus: «*Het is volbracht*» nadat hij te drinken gekregen had.

Hoofdstuk 17

Een onrustig dagje

Vasili Stepanovitsj Lastotsjkin

Vasili Stepanovitsj Lastotsjkin, de boekhouder van het *Variété Theater* is een bescheiden en stille man die plots, door het verdwijnen van de andere leidinggevendenden, de hoogste in rang wordt. Wat hem op het einde van het hoofdstuk zwaar zal berouwen.

Een rij waarvan de staart zich ergens op het Koedrinskajaplein moest bevinden

Het Koedrinskajaplein in Moskou ligt op de kruising van de Sadovaja Koedrinskaja oelitsa (het verlengde van de Bolsjaja Sadovaja oelitsa) en de Bolsjaja Nikitskaja oelitsa. Er stond dus een dubbele rij wachtenden van goed één kilometer lang.

De befaamde Ruitenaas

Boelgakovs politiehond heet in het Russisch **Тузбубен** [Toezboebjen]. **Туз** [Toez] betekent *aas* en **бубен** [boebjen] *ruiten*. **Toezboebjen** of **Ruitenaas** is wellicht een nogal vreemde naam voor een politiehond, maar we hoeven niet ver te zoeken naar een verklaring. Het is een parodie op de naam van een politiehond die echt bestaan heeft, en die **Треф** [Tref] heette, wat zoveel betekent als *Klaveren*.

In het archief van Boelgakov werd een krantenknipsel gevonden uit de *Pravda* van 6 november 1921, dat handelde over het wedervaren van **Vladimir Iljitsj Lenin** (1870-1924) in 1917, toen hij in de zomer een tijdje op de vlucht moest naar Finland. In dat krantenbericht lezen we dat niet alleen de contraspionage en gerechtsdetectives aan het werk werden gezet om Lenin op te sporen, maar ook honden, waaronder de welbekende politiehond **Tref**.

In 1907, nadat hij de school voor politiehonden van de stad Gent in België had bezocht, publiceerde **Vasili Ivanovitsj Lebedev** (1868-1930), hoofd van de Politie-afdeling van het Russische ministerie van Binnenlandse Zaken, zijn boek **Полицейская собака в Генте** [Politsejskaja Sobaka v Gentje] of *Politiehonden in Gent*. De ideeën die Lebedev in het boek ontwikkelde, werden zeer gewaardeerd, en op 21 juni 1909 werd dan ook de eerste Russische **Полицейская школа собаководства** [Politiekskaja Sjkola Sobakovodstva] of *Politieschool voor Hondenfokkerij en -opleiding* opgericht in Staraja Derevnja, nabij Sint-Petersburg.

Eén van de eerste honden die naar de school werd gestuurd, was **Tref**, een dobermann reu, geboren in december 1908 in de von Thüringen kennel in Riga, Letland, eigendom van **Otto Geller**. Tref werd getraind door **Vladimir Dmitriev**, districtshoofd van de stadspolitie van Moskou. Op 25 oktober 1909 won Tref, die toen 11 maanden oud was, het eerste examen voor «afgestudeerden» van de school. Hij werd beroemd in Rusland omdat hij bijgedragen heeft aan de oplossing van méér dan 1.500 criminele feiten.

In het begin van de jaren twintig zou Vladimir Dmitriev in Lubjanka zijn geëxecuteerd. Het is niet bekend wat er met Tref is gebeurd.

Faland

Faland is de Duitse vorm van Wolands naam die gebruikt wordt in het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1842).

Tienroebelbiljet en drieroebelbankjes

Net zoals in hoofdstuk 12 wordt de Russische **tsjervonets** hier vertaald als *tienroebelbiljet*. *Drieroebelbankjes* is wel een correcte vertaling van het woord **Трешки** (Tresjki) of *drietjes* uit de oorspronkelijke tekst.

In de conversatie tussen **Vasili Stepanovitsj Lastotsjkin** en de taxichauffeur speelt Boelgakov opnieuw met de «onbetrouwbare» tsjervonets en de «degelijke» roebel. Tsjervontsi wil de chauffeur niet meer aannemen. tresjki - briefjes van drie roebel - wil hij wel.

Het etiket van een spuitwaterfles

In de originele Russische tekst van Boelgakov staat niet gewoon spuitwater. Hij vermeldt er ook het merk bij. Het gaat om etiketten van **Вода минерала нарзан** [Voda minerala Narzan] of *Narzan mineraal water*. Dat water wordt sinds 1894 gebotteld in Kislovodsk, een stad in de regio van Stavropol in Oekraïne.

Ten tijde van Boelgakov werd het geassocieerd met die zonnige regio in het zuiden, en het had een soliede reputatie, zo'n beetje als *Spa* in België of *Vittel* in Frankrijk. Maar in de chaos van het postcommunistische Rusland zag de eminente producent zich verplicht om goedkope rommel te produceren en namakers probeerden het Narzan label in handen te krijgen.

Toen de Sovjetunie uiteenviel, had Narzan immateriële activa waar de andere ondernemingen alleen maar konden van dromen - ze hadden een prerevolutionaire merknaam, een goede reputatie en een kwaliteitsproduct. Maar in alle andere opzichten bevond het zich in dezelfde situatie als de meeste andere bedrijven die uit de centraal gestuurde economie kwamen. De regelmatige bestellingen van de staat droogden op en het bedrijf moest omschakelen naar producten voor massaconsumptie zoals goedkope wijn en pantoffels.

Dat was een flinke stap terug in vergelijking met de tijd waarin de onderneming speciale leveringen deed aan **Vladimir Iljitsj Lenin** (1870-1924) in de jaren '20. Om het nog erger te maken was het materiaal van de fabriek hopeloos ouderwets en werd er nauwelijks geïnvesteerd. Maar dingen kunnen weer ten goede veranderen: vandaag is Narzan een

voortstrevend bedrijf. Het had daarvoor een in de Verenigde Staten opgeleide manager, **Vjatsjeslav Stanislavovitsj Sinadski** (°1967), aangetrokken. Die slaagde erin om een strategie uit te werken die kapitaalverschaffers aantrok. Vandaag ligt Narzan met 70 miljoen liter per jaar ver boven zijn piek in de Sovjetperiode en schittert het terug op de tafels van de Russische elite, met inbegrip van het Kremlin.

De Toneelcommissie

De fictieve *Commissie van Toneel en Licht Amusement* waarvan Petrovitsj voorzitter is, is gebaseerd op de **Государственного объединения музыки, эстрады и цирка (ГОМЕЦ)** [Gosoesarstvennogo obedinenija moezyki, estrady i tsirka] (ГОМЕЦ), of de *Staatsunie voor Music-Hall, Concert- en Circusondernemingen*, die gevestigd was in het gebouw van het *Oude Circus*, op Tsvetnoi boelvar nr. 13, waar nu het *Joeri Nikulin Circus* gevestigd is.

Zijn broek en zijn jasje zijn hier wel, maar er zit niets in!

Boelgakov schreef deze scène ongeveer in dezelfde tijd dat het schrijversduo **Ilia Ilf** (1897-1937) en **Jevgeni Petrov** (1903-1942) hun roman *Het Gouden Kalf* aan het schrijven waren. Daar kwam ook een scène in voor met een leeg kostuum. De bron voor beide zou wel eens *De Geschiedenis van een Stad* van **Michail Jefgrafovitsj Saltykov-Sjtsjedrin** (1826-1889) kunnen geweest zijn. Dit boek, dat verscheen in 1869-1870, was een parodie op de Russische geschiedenis, geconcentreerd in de microkosmos van een provinciestad, waarvan de naam - **Глопов** [Gloepov] - meteen ook de kwaliteit van de bestuurders samenvatte. **Gloepov** betekent immers zoveel als *Gekkenstad*.

De leiders van Gloepov wedijveren met elkaar in incompetentie en waren dus het voorwerp van Sjtsjedrins kritiek, maar tegelijk is *De Geschiedenis van een Stad* ook een aanklacht van de passiviteit van de Russen ten opzichte van hun eigen lot.

Prosja

Anna Ritsjardovna is de secretaresse van Prochor Petrovitsj. Zij noemt haar baas «Prosja», wat eigenlijk ongepast was in een werkomgeving.

Een kater, zwart, een kanjer als een nijlpaard

Boelgakov verklaart hier hoe **Behemoth** aan zijn naam komt. Een *nijlpaard* is in het Russisch een **Беремот** [Begemot].

Het filiaal in de Vagankovstraat

In de Vagankovstraat, die nu de Starovagankovskistraat heet, is er nooit een kantoor geweest dat verband hield met één of andere commissie. Boelgakov moet er wel vaak geweest zijn om de *Roemjantsev* of *Leninbibliotheek* te bezoeken. De straat dankt haar naam aan het woord **ваганить** [vaganit] een dialectwoord dat *grappen maken* of *spelen* betekent. De narren van de tsaar (de skomorotsji) woonden hier. Het mooiste gebouw in deze straat is zonder enige twijfel het beroemde *Pasjkovhuis*.

Lieve schipper vaar mij over

In de Nederlandse vertaling staat dat de werknemers van het filiaal van de *Commissie van Toneel en Licht Amusement* in de Vagankovstraat in een soort massahypnose samen beginnen te zingen, en de samenzang aanvatten met *Lieve schipper, vaar mij over...* In een voetnoot bekent de vertaler echter dat het om een wel zéér vrije vertaling gaat: «In het origineel staat een bekend ballingenlied over het *Bajkalmeer* in Siberië dat ook bij dwangarbeiders in de sovjetperiode geliefd was», schrijft hij. Dat ballingenlied is **Славное море, священный Байкал** [Slavnoje morje, svijasjtsjennij Bajkal] of *Glorieuze zee, gewijde Bajkal*, nog steeds een bijzonder populair liedje in Rusland.

Slavnoje morje is een liedje dat bedacht werd door gevangenen in het kamp van Nertsjinsk Siberië rond het jaar 1850. Het was gebaseerd op het gedicht **Думы беглеца на Байкале** [Doemi begletsa na Bajkalje] of *De ziel van de voortvluchtigen in de Bajkal*, dat in 1848 werd geschreven door **Dmitri Pavlovitsj Davydov** (1811-1888). Er bestaan heel wat versies van, want de originele tekst van het gedicht werd vaak veranderd en vooral vaak korter gemaakt.

Net zoals de lezers van de Nederlandse vertaling, kunnen ook deze van de Engelse **Michael Glenny** vertaling zich afvragen waarom hier *Glorieuze zee, gewijde Bajkal* wordt besproken. Want ook Glenny was niet erg accuraat in zijn vertaling, Hij verving, maar zonder verklaring, *Glorieuze zee, gewijde Bajkal* ongegeneerd door **Эй ухнем** [Ej Oechnem] of *Het lied van de Volga matrozen*, ook bekend als *Het lied van de Volga Boerlak*. Dit is een ander zeer bekend Russisch volkslied dat het lijden van het volk bezong in de diepste ellende van het tsarenregime. Het werd in 1866 gepubliceerd in de *Verzameling van Russische volksliedjes*, een boek van **Mili Alexejevitsj Balakirev** (1836-1910). In 1941 behaalde de bewerking van **Glenn Miller** (1904-1944) de nummer één positie in de Amerikaanse hitlijsten als *The Song of the Volga Boatmen*, maar het is dus niet het liedje dat Boelgakov beschrijft in *De meester en Margarita*.

Het is goed mogelijk dat Boelgakov de idee voor deze scène kreeg als gevolg van een feit uit zijn privé-leven, dat zijn derde vrouw **Elena Sergejevna** (1893-1970) heeft beschreven in haar dagboek. Op 18 december 1934 had **Ruben Nikolajevitsj Simonov** (1899-1968), samen met andere medewerkers van de *Vachantov Theater* hun huis bezocht. Simonov was een acteur die een rol had gespeeld in *Zoja's appartement*. Hij was gekomen omdat Boelgakov wou voorlezen uit *Jourdain de Halfgare*, een bewerking die hij had gemaakt van de

balletkomedie *Le Bourgeois Gentilhomme* van **Jean-Baptiste Molière** (1622-1673). Na de lezing waren ze samen naar de flat van Simonov gegaan, waar de acteur, samen met theatermaker en -pedagoog **Josif Matejevitsj Rapoport** (1901-1970), het lied **По диким степям Забайкалья** [Po dikim stepjam Zabajkalja] of *Door de wilde steppen van de Transbajkalië* begon te zingen. Dat is ook een nummer gemaakt door ballingen in Siberië, met een tekst die wordt toegeschreven aan de Wit-Russische schrijver **Ivan Koezmitsj Kondratjev** (1849-1904). Dit nummer is ook bekend als **Бродяга** [Brodjaga] of *De zwerver*, en waarvan de tekst ook vaak werd veranderd en korter gemaakt. Het werd gepubliceerd en opgenomen door heel wat artiesten en koren, de eerste keer in 1908 door **Nadezjda Vasilevna Plevitskaja** (1884-1940).

Simonov en Rapoport moeten hun publiek bijzonder goed vermaakt hebben die avond, want ze brachten een hilarische versie van *De zwerver*. Stukken van de tekst waarvan ze de woorden vergeten waren, vulden ze aan met eigen interpretaties.

Op de website «De meester en Margarita» kan u zien hoe het lied *Glorieuze zee, gewijde Bajkal* werd gezongen door de medewerkers van de *Commissie van Toneel en Licht Amusement* in de televisieserie *Mistrz i Malgorzata* van **Maciej Wojtyszko** (° 1946) uit 1990.

De auteur van dit boek heeft deze televisieserie ondertiteld in het Nederlands, Frans, Engels, Spaans, Duits en Italiaans. De dvd is te bestellen in de shop van de website «De meester en Margarita».

De dichtstbij gelegen kamer, nummer 6

Kamer nummer 6 is een referentie naar *Zaal nummer 6*, een bekend verhaal uit 1892 van **Anton Pavlovitsj Tsjechov** (1860-1904) over een krankzinnigengesticht waar een geconstrueerde werkelijkheid botst met het echte leven.

Aan de oever van de Wolga

Hier wijkt vertaler **Marko Fondse** nog eens sterk af van de tekst van Boelgakov. Want die schrijft dat de tenor zingt: «*Sjilka en Nertsjinsk...*». Dat zijn twee steden op bijna 6.000 km ten oosten van de Wolga. Het zijn steden aan de rivier Sjilka, ten oosten van het Bajkalmeer,

bekend als kampplaatsen. Het kamp van Nertsjinsk is meer in het bijzonder bekend als de plaats van herkomst van het lied *Glorieuze zee, gewijde Bajkal*.

«Sjilka en Nertsjinsk...» zijn de beginwoorden van de derde strofe van *Glorieuze zee, gewijde Bajkal*:

*«Sjilka en Nertsjinsk beangstigen mij niet meer...
De bewakers van de bergen konden mij niet vangen»*

Een portie valeriaan

Valeriaandruppels worden gedistilleerd van de plant *Valeriana officinalis* (*Heliotrope*), en worden ook nu nog gebruikt als een middeltje om te kalmeren. De rozewitte bloemen werken op het zenuwstelsel en het bloed.

Lermontov

Michail Joerjevitsj Lermontov (1814-1841) was een romantisch dichter, prozaschrijver en dramaturg van de generatie na **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837). Lermontovs werk getuigt van zijn afkeer van de onderdrukking van het Russische volk door de tsaren. Hierdoor kwam hij regelmatig in conflict met de autoriteiten; Lermontov was absoluut niet geliefd bij het hof. In 1837 schreef Lermontov in reactie op de dood van Poesjkin het gedicht *Dood van een dichter*. Dit gedicht viel niet goed bij tsaar **Nicolaas I** (1855-1796), die hem verbande naar de Kaukasus. Geïnspireerd door zijn ervaringen, schreef Lermontov zijn meesterwerk, de roman *Een held van onze tijd* (1840).

In februari 1841 verbleef hij enige maanden in het kuuroord Pjatigorsk. Daar kwam het tot een duel met zijn medeofficier **Nikolaj Solomonovitsj Martynov** (1815-1875). Lermontov zou Martynov zo genadeloos hebben geplaagd dat deze laatste er niet meer tegen kon. Op 25 juli 1841 daagde Martynov zijn plaaggeest uit tot een duel. De confrontatie vond plaats twee dagen later aan de voet van Masjoek berg. Lermontov had naar verluid laten weten dat hij in de lucht ging schieten. Martynov was de eerste om te schieten en hij richtte recht op het hart, en doodde zijn tegenstander ter plekke. Op 30 juli werd Lermontov begraven, zonder militaire eer, en duizenden mensen woonden de ceremonie bij. Sommigen zeggen dat Martynov van het hof orders had gekregen om het duel uit te lokken en Lermontov te doden. Het schijnt dat tsaar Nicolaas, na op de hoogte gebracht te zijn van de dood van Lermontov, gezegd heeft: «Zo is weer een hond gestorven».

Fanov en Kosartsjoek, die verschrikkelijke hielenlikkers

Ik weet (nog) niet of voor deze figuren een reëel prototype bestaat. **Фан** [Fan] betekent *fan* of *aanhanger*, en een **Косарь** [kosar] is een *hakmes*.

Buitenlandse geldeenheden

Het mag verbazing wekken dat hier, tussen de Canadese dollars, Engelse ponden en Hollandse guldens, ook de Letse latten en de Estlandse kronen vermeld worden. Zowel Letland als Estland waren immers Sovjetrepublieken. Maar tussen de twee wereldoorlogen - in de periode dat *De meester en Margarita* geschreven werd - waren de Baltische staten onafhankelijk en hadden ze hun eigen munten.

Hoofdstuk 18

Onfortuinlijke bezoekers

Maksimilian Andrejevitsj Poplavski

Poplavski is de aangetrouwde oom van Berlioz die in Kiev woont. Boelgakov was daar zelf ook geboren. Eerder in het boek; in hoofdstuk 3 vraagt Woland reeds aan Berlioz wanneer die wegholt om de geheime politie op te bellen, en daarmee zijn eigen onthoofding tegemoet loopt: «Zal ik meteen een telegram naar uw oom in Kiev laten sturen?».

Er bestaat een Russisch rijmpje dat zegt: «**В огороде бузина, а в Киеве дядя**» of «*Een vlierstruik in de tuin, een oom in Kiev*». Dat wordt wel eens geantwoord als er geen logisch verband is tussen de verschillende dingen iemand zegt, of als die «appelen met peren vergelijkt».

De voormalige Instituutsstraat

De «voormalige» Instituutsstraat heet nu opnieuw Instituutsstraat. In 1919 werd de naam veranderd in 25 oktoberstraat en later, in 1944, in Oktoberrevolutiestraat. In 1993 kreeg de straat haar oude naam terug. Het is één van de voornaamste straten van Kiev, Oekraïne, vlakbij het Onafhankelijkheidsplein, beter bekend als Maidan.

Ben zojuist onthoofd

Boelgakov gebruikt de onpersoonlijke vorm van het werkwoord **зarezать** [zarezat] of *kelen*, de naamval *instrumentalis* voor het zelfstandig naamwoord **трамвай** [tramway] of *tram*, en de *accusatief* voor het persoonlijk voornaamwoord **я** [ja] of *ik*.

Dat is een wat vreemde constructie is, ook in het Russisch. De Russische taal kent geen onpersoonlijk voornaamwoord, zoals «men» in het Nederlands of «on» in het Frans. Om een vergelijkbaar effect te krijgen, wordt de neutrale derde persoon enkelvoud gebruikt. Een letterlijke vertaling van de zin van Boelgakov zou zijn: «Men heeft mij net de keel doorsneden met een tram», alsof je kon een tram gebruiken als een mes om iemands keel over te snijden.

Voor de studenten onder u: **зarezать** (zarezat) betekent ook *laten zakken* in de context van een examen.

Een appartement in Moskou

Een Sovjetburger die een appartement in Moskou kon krijgen beschouwde dat als een grote overwinning. In Moskou kon je immers dingen vinden die je elders onmogelijk te pakken kon krijgen. Je kon echter maar een **прописка** [propiska] - een *registratie* of *toelating* om daar te wonen - krijgen indien je zelf in Moskou geboren was of indien je met iemand trouwde die een **propiska** had. De poging van Poplavski om zijn appartement in Kiev te

ruilen voor een in Moskou, en zijn vurige wens om de woning van zijn neef te erven waren een bekend scenario in de Sovjetunie.

De lenteoverstromingen van de Dnjepr

De Dnjepr is de rivier die door Kiev stroomt.

Het weergaloze uitzicht vanaf het voetstuk van vorst Vladimir's monument

Het standbeeld van **Prins Vladimir I** van Kiev staat op een heuvel van waarop het de Dnjepr overschouwt. Dit beeld is een monument dat de kerstening van Rusland herdenkt. Prins **Vladimir Svyatoslavitsj de Grote** (956-1015) was immers de heidense heerser die in 988 het Byzantijnse christendom naar het *Land van Roes* bracht. Het Land van Roes, ook het *Kievse Rijk* of het *Grootvorstendom Kiev* genoemd, strekte zich uit van het huidige Polen tot Novgorod en is de middeleeuwse voorloper van Rusland, Oekraïne en Wit-Rusland. Door het invoeren van het christendom hoopte prins Vladimir dat er vlotter politieke en culturele banden zouden kunnen gesmeed worden met Bulgarije en het Byzantijnse Rijk.

Het standbeeld werd gemaakt door **Vasili Ivanovitsj Demut-Malinovsky** (1779-1846) en **Peter Klodt von Jürgensburg** (1805-1867) en het werd opgericht in 1853.

«Aha!»

Poplavski roept meermaals «Aha!» wat erop duidt dat hij goed weet hoe hij het feit van de verdwijning van de voorzitter en de secretaris van het huisbestuur van Sadovaja 302 bis moet interpreteren.

Bestuurslid Pjatnazjko

Ik weet (nog) niet of voor deze figuur een reëel prototype bestaat. Het eerste woorddeel van zijn naam; **пять** [pjat], betekent *vijf*, en het werkwoord **нажить** [nazjit] betekent *[geld] verdienen*

En het was nog wel nodig dat ik ze allemaal tegelijk...

In de Russische tekst worden de mannen die verdwijnen in de *accusatief* gezet, zonder dat er een onderwerp of een werkwoord aan te pas komt. Waarmee Boelgakov via een taalspelletje aanduidt dat ze het voorwerp zijn van een actie, uitgevoerd door de «onbenoembare» geheime politie. Poplavski, slim als hij is, begrijpt echter meteen welk onderwerp en welk

werkwoord in actie zijn geweest wanneer hij een seconde later «alleen in de bestuurskamer staat».

In de tijd van Stalin hield de geheime politie zich niet altijd bezig met bewijs van schuld of onschuld. Degenen die getuige waren van dingen die niet hadden moeten worden gezien, werden vaak gearresteerd, veroordeeld en zelfs geëxecuteerd met de daders.

Driehonderd druppels ethervaleriaan

Opnieuw de druppels die reeds in het vorige hoofdstuk voorkwamen. Maar 300 druppels is wel een er hoge dosis, die een coma of zelfs de dood kan veroorzaken.

Departement nummer vierhonderdwaalf

Boelgakov gebruikt weer een onmogelijk hoog nummer voor een afdeling de afgifte van paspoorten. Het getal 412 komt nog terug in hoofdstuk 27 van de roman, wanneer de geheime politie **Grigory Danilovitsj Rimski**, de findirector van het *Variété Theater* zal terugvinden in kamer nummer 412 van het Astoria hotel in Leningrad.

Boelgakov kende deze kamer zeer overigens goed. Het is de kamer waarin hij bij voorkeur verbleef wanneer hij in Leningrad was.

Geloof het of niet, maar als de auteur van dit boek naar Moskou gaat, krijgt hij vaak kamer-nummer 412. Niet in het Astoria hotel, echter, maar wel in het *Baltschug Kempinski hotel* in Moskou.

Paspoorten

Het paspoort werd na de oktoberrevolutie afgeschaft en pas op 27 oktober 1932 door **Jozef Vissarionovitsj Stalin** (1878-1953) weer ingevoerd. Dat was tijdens de grote periode van *hongersnood*, en voornamelijk voor binnenlands gebruik. De plattelandsbevolking kreeg er geen, en dat was om het leeglopen van de **kolchozen** of *collectieve boerderijen* te voorkomen. Zonder paspoort kon je immers niet naar een andere plaats verhuizen. Pas in de jaren zestig konden zij er ook een krijgen.

De aanvraagprocedure om een paspoort te krijgen was heel complex met veel lange vragenlijsten, met daarin een reeks onaangename en gevaarlijke vragen over het verleden, over familieleden in het buitenland, etc.

Eigenlijk is er niet veel veranderd sindsdien. In 2009, toen de webmaster van de website «De meester en Margarita» een verblijfsvergunning in Moskou wou aanvragen, moest hij ook veel lange vragenlijsten invullen, waarin hij een heleboel informatie moest geven, niet

alleen over zichzelf, maar ook over zijn ouders, over al zijn broers en zussen en hun activiteiten, over alle adressen waar hij ooit woonde etc. Voordat hij aan de eigenlijke procedure kon beginnen, werd hij naar vier verschillende ziekenhuizen in vier verschillende delen van de stad gestuurd voor een hele reeks van medische onderzoeken, waarvan de laatste in een psychiatrisch centrum plaatsvonden.

In die tijd had hij een blog waarin hij zijn ervaringen gedurende de aanvraagprocedure beschreef. Spoedig nadat hij de vaak onbeschofte en vernederende behandeling van de aanvragers, waarvan de meeste afkomstig waren uit voormalige Sovjet-republieken, begon te beschrijven, en details gaf over hoe steekpenningen werden gevraagd en betaald, werd de blog offline gehaald door onbekende krachten. De verblijfsvergunning werd wel verleend.

Het was één grote consternatie in het huis van de Oblonski's

Boelgakov citeert hier de eerste regel uit *Anna Karenina* (1873-1876), de bekende roman van **Lev Nikolajevitsj Tolstoj** (1828-1910).

Het was echt één grote consternatie. De vrouw ontdekte dat de man een affaire had met een Franse vrouw, die huishoudster was in hun gezin, en de vrouw kondigde aan haar man aan dat ze niet in hetzelfde huis met hem kon blijven wonen.

Deze situatie duurde drie dagen en niet alleen de man en de vrouw zelf, maar alle leden van hun gezin en hun gezin waren zich hiervan pijnlijk bewust. De vrouw verliet haar kamer niet, de man was drie dagen niet thuis, de kinderen renden wild door het hele huis, de Engelse huishoudster maakte ruzie met de schoonmaakster, de kok was de dag ervoor net vóór het avondeten vertrokken en de huishoudster en de chauffeur hadden beide hun ontslag gegeven.

Een ouderwets shantungpak

Shangtung is de naam die gegeven wordt aan een zwaar zijdeweefsel met een ruwe oppervlakte afkomstig uit 山东 [Shan-tung] of *Shandong*. Shandong wordt beschouwd als de provincie waar het pottenbakken, het porcelein en de zijde zijn ontstaan.

In de Russische tekst komt de naam shantung echter niet voor. Zijn de Nederlandse vertalers dan fout? Wel, niet echt. Boelgakov beschrijft een oudere man в **чесунчовом старинном костюме** [v tsjessoentsjovom starinnom kostumje] of *in een ouderwets pak van tussorzijde*. **Чесуча** [tsjesoestsja] is *tussorzijde*. Dat is een bruinachtig soort wilde zijde, die door de rups van de *tussahvlinder* wordt voortgebracht, en die gevonden wordt in moerbeibomen in China. Stoffen vervaardigd van wilde zijde zijn onder meer *honan* en *shantung*.

Andrej Fokitsj Sokov

Sokov is de buffetchef van het *Variété Theater*. Het is een zeer geschikte naam voor een buffetmeester want het Russische woord **сок** [sok] betekent *fruitsap*.

Een dieprood litteken in de hals

Met dit kenmerk - «het enig defect van haar voorkomen» - geeft Boelgakov aan dat de dame die Sokov binnenliet een vampier is. Vampieren komen voor in heel wat volksverhalen over de hele wereld. Meestal ontstaan ze uit kwade wezens, zelfmoordenaars of heksen, maar ze kunnen ook worden gecreëerd door een beet - vaak in de hals - van een andere vampier.

Een rouwkleed, gevoerd met een vurige stof en een lange degen met gouden gevest

Dit kostuum en deze attributen worden gedragen door de duivel **Mephistopheles** in de opera *Faust* van **Charles Gounod** (1818-1895).

Baron Meigel

Het levende voorbeeld voor de figuur van **Baron Meigel** is **Baron Boris Sergejevitsj (von) Steiger** (1892-1937). Die werkte in de jaren '20 en '30 in Moskou aan het **Народный комиссариат просвещения (Наркомпрос)** [Narodny kommisariat prosveshcheniya] (Narkompros) of *Volkscommissariaat voor Verlichting*, waar hij verantwoordelijk was voor de *Externe relaties*. Tegelijk werkte hij ook als een agent voor de **Объединённое государственное политическое управление (ОГПУ)** [Obedinjonnoje gosoe darstvennoje polititsjeskoje oep ravlenje] (OGPU) of *Verenigde Politieke Staatsadministratie*, de geheime dienst die in 1934 onderdeel werd van de beruchte **NKVD**. In 1937 werd Steiger gearresteerd en geëxecuteerd.

Steiger wordt meermaals vermeld in de dagboeken van **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970). Hij onderhield regelmatig contact met de Amerikaanse ambassade en bracht verslag uit over vreemdelingen die iets met het theater te maken hadden, en over de Sovjet-burgers die met de ambassade contact hadden.

Meigel verschijnt terug in hoofdstuk 23, op het Grand gala ten huize van Satan.

Jaquet of een zwart jasje?

Op 29 maart 1935 werden Boelgakov en zijn vrouw uitgenodigd op een receptie die op 23 april zou georganiseerd worden in de residentie van de Amerikaanse ambassadeur. Aan de

uitnodiging was een nota toegevoegd met de vermelding: «*jaquet of zwart jasje*». Elena Sergejevna schreef daarover, «Misja was er bang voor dat die toevoeging alleen voor hem bestemd was. En ik heb hard geprobeerd om snel voor hem een jaquet te «creëren». Maar de kleermaker kon de juiste stof niet vinden en hij moest erheen in een gewoon kostuum».

Diezelfde receptie van 23 april inspireerde Boelgakov voor zijn beschrijving van het *Grand gala ten huize van Satan* in hoofdstuk 23. Op het einde van de receptie ontmoetten Boelgakov en zijn vrouw voor het eerst de eerder vermelde Steiger: «We vertrokken om halfzes in één van de auto's van de ambassade. Bij ons in de auto was een man die we niet kennen, maar die iedereen in Moskou kent. Zijn naam zou Steiger zijn. Hij zat naast de chauffeur en wij zaten op de achterbank».

Een zwarte jaquet of jasje en lakschoenen zijn ook de voorgeschreven kleding voor logebroeders in de *vrijmetselarij*. Later in de roman, op het *Grand gala ten huize van Satan*, zullen alle mannelijke gasten zo uitgedost zijn.

Grote glas-in-loodramen, de tafel gedekt met een altaarkleed

Bij de eeuwwisseling hadden veel huizen in Moskou glas-in-lood ramen - het huis waar Boelgakov woonde echter niet. De kerkachtige sfeer bereidt de lezer voor op de zwarte mis uit hoofdstuk 23.

In 1926, twee jaar vóór Boelgakov aan *De meester en Margarita* begon te schrijven, werden in Leningrad een aantal vrijmetselaars gearresteerd door de **OGPU**, de voorloper van de geheime politie **NKVD**.

Eén van de arrestanten was de advocaat **Boris Viktorovitsj Kiritsjenko** (1883-1941?), die door het leven ging onder de schuilnaam **Boris Viktorovitsj Astromov**. In het verslag van de OGPU kan de volgende beschrijving worden gelezen: «Het interieur van deze vrijmetselaarsloge zou een aanwinst zijn voor gelijk welk museum. We zagen hier oude portretten van de grote vrijmetselaars, die thuishoren in de gelederen van de dwepers van het genie. We zagen hier geheime lampen van 300 jaar oud, astrale knopen, de echte ringen van Cagliostro, Indiase harsen en Japanse wierook, de gebeentesleutels van de Jezuiten, Tangar beeldjes, wandtapijten geborduurd in blauw goud, en zelfs de originele eed van trouw van de Maltezer ridders, ondertekend door Paul I. »

In een eerdere versie van *De meester en Margarita* vulden soortgelijke voorwerpen het appartement op Sadovaja: veel tapijten, een gouden kelk op een sokkel voor de heilige gaven, de katholieke zwarte soutane van Woland, gemaakt van gouden brokaat met omgekeerde kruisen, en een kat met turkooise ogen zittend op een bank. En Sokov, de buffetchef van het *Variété Theater*, zag bij het verlaten van het appartement een tempel, waar hij, in plaats van een icoon, «een foto met de heiligste inhoud» zag.

Een dodenmis

Sokov ruikt parfum en wierook, en vraagt zich af of er een dodenmis voor Berlioz aan de gang is. In de Russisch tekst staat er **панихида** [panichida]. Dat is een speciale mis in de Orthodoxe Kerk om een dode te herdenken, meestal gehouden tussen het overlijden en de begrafenis. Maar een **panichida** kan ook op andere ogenblikken passend gehouden worden, zoals zes maanden na het overlijden, of op de eerste verjaardag ervan. Veel Orthodoxe christenen vieren elk jaar een panichida voor een geliefde overledene, als om de verjaardag in het eeuwige leven te vieren.

Geitekaas is nooit groen van kleur!

In het Russisch staat: «**Брынза не бывает зеленого цвета!**» of «*Brynza heeft geen groene kleur!*». Boelgakov gebruikt het woord *geitekaas* niet. **Брынза** [Brynza] is een *schapen- of geitenkaas* die vaak gemaakt wordt in Slowakije, Roemenië en Moldavië, maar ook in Polen, Oekraïne, Hongarije en een deel van Moravië. Deze kaas wordt gerijpt in pekels en heeft dus een zoute, maar tegelijk ook romige smaak. Hij kan zacht en smeerbaar zijn, maar ook halfdroog en kruimelig.

We kregen steur van tweede versheid gestuurd

Steur van tweede versheid of, in het Russisch: **Осетрину прислали второй свежести** [Osetrinoe prislali vtoroj svezjesti], werd één van de populaire oneliners in de Sovjetunie na de eerste publicatie van *De meester en Margarita*. In de Sovjetunie werden bijna alle waren in kwaliteitscategorieën ingedeeld. Daardoor kon men aan de mindere categorieën toch nog een positieve benaming geven.

Ook reeds in de 19de eeuw bestonden er uitdrukkingen als «*gedeeltelijk verse eieren*». In 1895 had **George du Maurier** (1834-1896) een cartoon gepubliceerd in het Britse humoristische magazine *Punch* met als titel *True Humility*, ook bekend als *The Curate's Egg*. Een timide dorpspastoor kreeg een ontbijt aangeboden bij zijn bisschop, maar het eitje dat hij gekregen had was niet vers. De bisschop zei: «Ik ben bang dat u een slecht ei heeft gekregen, Mr Jones». Maar de pastoor, die blijkbaar bang was om zijn meerdere te ontstemmen, antwoordde: «O, neen, Heer, ik kan u verzekeren dat sommige delen ervan heerlijk zijn!»

Een roemer wijn?

Woland begint Sokov te onderwerpen aan een ondervraging die doet denken aan de test die vrijmetselaars ondergaan vóór ze worden ingewijd als *Ridder van Kadosh* of *Ridder van de witte en de zwarte adelaar*, de 30ste graad in de *Aloude en Aangenomen Schotse Ritus*. Zij worden dan onder meer beoordeeld op hun houding tegenover de zeven hoofdzonden:

hoogmoed, *hebzucht*, *onkuisheid*, *afgunst*, *gulzigheid*, *gramschap* en *vadsigheid*. Sokov, die geen wijn drinkt en niet geïnteresseerd lijkt in vrouwen, vertoont echter tekenen van hebzucht, en werd boos toen Woland hem vroeg wanneer hij ging sterven. Hij slaagt dus niet voor de test en zal het licht niet zien.

Het is het binomium van Newton niet!

Ook de uitdrukking **бином Ньютона!** [binom Njoetona!] of het *binomium van Newton!* werd ook een populaire uitdrukking in Rusland na de eerste publicatie van de roman. Uit wat hierna volgt zal blijken dat alles eenvoudiger is dan het binomium van Newton, ook het voorspellen, van iemands dood.

Het binomium van Newton is een vrij ingewikkelde wiskundige formule van Isaac Newton (1643-1727) waarmee de macht van de som van twee grootheden kan worden uitgedrukt in een som van termen waarin de machten van de grootheden afzonderlijk voorkomen.

Hella

Hella is een vrouwelijke vampier. Michail Boelgakov haalde haar naam uit het **Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона** [Entsiklopedeski slovar Brokhauza i Efrona] of het **Brockhaus en Efron Encyclopedisch Woordenboek**, een werk van 86 volumes, dat kan beschouwd worden als het Russisch equivalent voor de *Encyclopaedia Britannica*. Onder het trefwoord **Чародейство** [Tsjarodejstvo] of *magie* of *hekserij* vond hij daar dat **Empuza**, **Lamia** en **Hella** de namen waren die op het Griekse eiland Lesbos gegeven werden aan te vroeg gestorven meisjes, die na hun dood vampieren werden.

In de vroegere versies van *De meester en Margarita* had deze **рыжая голая** [ryzjaja golaja] of *rooie naakte* evenwel een andere naam. Daarin werd ze **Marta** genoemd.

De Russische psycholoog en vertaler **Valeri Konstantinovitsj Mersjavka** (°1957) is van oordeel dat deze Marta werd geïnspireerd door **Sofia Lvovna Perovskaja** (1853-1881). Perovskaja was een vooraanstaand lid van de socialistische revolutionaire organisatie **Народная воля** [Narodnaja Volja] of *De wil van het volk*, die heeft meegewerkt aan drie pogingen om tsaar **Alexander II** (1818-1881) te vermoorden. De laatste poging lukte, waarna Perovskaja werd veroordeeld tot de dood door ophanging. Deze manier van executeren zou de **багровый шрам** [bagrovi sjram] of het *rode litteken* in de nek van Marta - en later van Hella - kunnen verklaren.

Een fluwelen baret met een verfomfaaide haneveer

Wanneer de buffetmeester het appartement verlaat, merkt hij plots dat hij een fluwelen baret draagt met een verfomfaaide haneveer. Dat is beduidend minder waardig dan de «breedge-

rande hoed van zwart vilt, met een pluim van rode struisvogelveren aan de linkerkant» die de *ridders van Kadosh* volgens de voorschriften moeten dragen tijdens de rituelen van de vrijmetselaars.

De baret veranderde in een zwart katje

Boelgakov inspireerde zich voor dit detail op de roman **Московский чудаk** [Moskovskij Tsjoedak] of *De Zonderling van Moskou* van de Russische schrijver **Boris Nikolajevitsj Boegajev** (1880-1934), die bekend werd onder het pseudoniem **Andrei Bely**.

In *De Zonderling van Moskou* zet de eigenzinnige **professor Korobkin** een kat op zijn hoofd in plaats van zijn bonten muts. De figuur van professor Korobkin was op de vader van Bely, **Nikolaj Vasiljevitsj Boegajev** (1837-1903), een vooraanstaand Russisch wiskundige. Vader Boegajev was een gedenkwaardig figuur met een leven vol schandalen. Hij werd zelf niet echt bewonderd om zijn voorkomen, maar hij had een briljante en mooie vrouw en de Boegajevs behoorden tot de gewaardeerde sociale klasse.

Professor Koezmin

De naam Koezmin ontleende Boelgakov aan **Vasili Ivanovitsj Koezmin** (1851-1928), een Russische chirurg en professor aan de universiteiten van Moskou en Kazan, die op het einde van zijn leven een privé-praktijk had in Sadovaja Koedrinskaja nr. 29, vlakbij de Patriarchvijver. Heel wat bronnen zien hem als het echte prototype voor de professor in *De meester en Margarita*, en stellen hem voor als «één van de artsen die Boelgakov zelf behandelde in de jaren '30». Maar dat is onmogelijk, want Vasili Ivanovitsj Koezmin was toen reeds overleden.

Het echte prototype van de professor Koezmin uit de roman was professor **Miron Semjonovitsj Vovsi** (1897-1960), een specialist in nier- en longziekten. Hij stond erom bekend dat hij het niet steeds nauw nam met de medische ethiek, vooral in het uitdrukken van zijn diagnose. Toen hij Boelgakov had onderzocht op 17 september 1939, zei hij meteen aan **Elena Sergejevna** dat Boelgakov binnen de drie dagen zou sterven. Boelgakov zou pas zeven maanden later sterven, maar de ontmoeting met Vovsi bleef hem parten spelen, en op 15 januari 1940 dicteerde hij de scène over de buffetchef van het *Variété Theater* en zijn ontmoeting met professor Koezmin aan zijn echtgenote Elena Sergejevna.

Een klein wit herenhuis

De apotheek waarvan sprake is in *De meester en Margarita* behoorde toe aan een zekere **Roebanovski** en was gevestigd in Bolsjaja Sadovaja oelitsa nr. 1. Het huis waar Boelgakov de praktijk van dokter Koezmin situeerde was in Bolsjaja Sadovaja oelitsa nr. 5, dat was het

huis waar **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970), de derde vrouw van Boelgakov, woonde.

Beide gebouwen werden gesloopt om plaats te maken voor het *Hotel Pekin*, één van de grootste hotels van Moskou. In het echt woonde dokter Koezmin in Sadovo Koedrinskaja oelitsa 28.

Professor Boere

Ik weet (nog) niet of er voor dit personage een reëel prototype bestaat.

«Hallelujah!»

Het is de tweede keer dat dit liedje in het boek vermeld wordt. Deze charleston van **Vincent Youmans** (1898-1946) komt drie keer voor in het boek.

Syncopisch in de weer

Het woord **syncopisch** komt van het Griekse werkwoord **συγκόπτω** [synkopto], dat *afkorten* betekent. In de muziek wordt deze term gebruikt om een accent te verleggen, of om een accent op een andere dan de gebruikelijke of verwachte plaats aan te brengen.

(ik maak geen grapje)

Dit is één van de weinige keren dat de verteller zich aan een commentaar waagt op wat er gebeurt. Alsof de lezer, die ondertussen al onthoofdingen, massahypnoses en nog meer duivelse dingen heeft geslikt, nu plots niet zou geloven dat een mus “een hoopje deponeerde” in een inktpot.

Bloedzuigers

De medicinale bloedzuiger *Hirudo medicinalis* en zijn verwanten *Hirudo verbana*, *Hirudo troctina* en *Hirudo orientalis* werd gebruikt voor aderlatingen. Men zette de bloedzuiger op de huid en hij zoog het bloed op. Daarna werd het bloed eruit geduwd want anders zou de bloedzuiger verzadigd zijn. Aan de hand van het bloed werd de ziekte vastgesteld. Vroeger kon men bloedzuigers in de apotheek kopen. In sommige grote Amerikaanse staten en in Azië wordt de bloedzuiger nog gebruikt. Weliswaar in veel mindere mate dan vroeger, vooral als men weet dat honderddertig jaar geleden alleen al in de Parijse ziekenhuizen zo’n zes miljoen bloedzuigers werden gebruikt.

Ironisch genoeg kent de moderne geneeskunde opnieuw het gebruik van medicinale bloedzuigers. De medicinale bloedzuiger beschikt over een stof, het zogenaamde hirudine die de bloedstolling tegengaat. Bloedzuigers kunnen helpen om de bloeddruk te regelen, bijvoorbeeld na plastische chirurgie, of om de bloedcirculatie te bevorderen bij orgaanoperaties of bij het heraanhechten van oogleden, vingers en oren.

Hoofdstuk 19
Margarita

Volg mij, lezer

Dit is één van de zeldzame keren dat de verteller zich rechtstreeks tot de lezer richt. Hij lijkt de lezer te willen voorbereiden op een groot moment.

Margarita

De naam die Boelgakov aan zijn heldin geeft doet denken aan **Gretchen** (het Duitse verkleinwoord voor Margarete), het jonge meisje dat door **Faust** wordt geruïneerd in het gelijknamige drama van **Johann Wolfgang von Goethe** (1794-1832). In de roman zelf worden nog andere referenties gelegd, zoals naar **Marguerite de Valois** (1555-1615), echtgenote van de Franse koning **Henri IV** (1553-1610), en bekend als **la reine Margot**.

Het voornaamste model uit het echte leven voor Margarita was ongetwijfeld **Elena Sergejevna Sjilovskaja** (1893-1970), geboren **Njoerenberg**, de derde vrouw van Boelgakov. Net zoals de meester en Margarita, waren ze allebei getrouwd toen ze elkaar ontmoetten, en werden ze onmiddellijk verliefd. Elene Sergejeva was nog getrouwd met **Jevgeni Aleksandrovitsj Sjilovski** (1889-1952), en zij ontmoette Boelgakov op 28 februari 1929 of 17 maart 1929 - de bronnen zijn tegenstrijdig over de datum - in de flat van de gebroeders **Mojsejenko** in nr. 10, flat 527 van de Bolsjoj Gnezdnikovski pereulok, een zijstraat van de Tverskaja oelitsa. In de roman ontmoeten de meester en Margarita elkaar voor het eerst toen zij «een zijstraat van de Tverskaja» inliep.

De villa staat er nog steeds ongeschonden

Deze zin kan nog waar geweest zijn in 1940, maar is dat nu niet meer. In mijn zoektocht naar de woning van Margarita baseerde ik mij op de routebeschrijving die Boelgakov zelf heeft gegeven in hoofdstuk 21 van de roman, waar hij een gedetailleerde beschrijving geeft van de vlucht van Margarita van haar woning tot het *Dramlit huis*. Als u deze beschrijving volgt in omgekeerde richting, terug naar de plaats van vertrek, dan komt u bij een huis in Tanejevoech oelitsa, nu Maly Vlasevski pereulok, nr. 10 in Moskou, waarvan de beschrijving aardig overeenstemt met wat in het boek beschreven staat, tenminste vóór 1964, want toen werd het huis gesloopt.

Boelgakov moet dit huis heel goed gekend hebben. Want daar, of in het huis vlak daarnaast, in nr. 9a - de bronnen zijn niet unaniem - woonde **Olga Sergejevna Boksjanskaja** (1891-1948), de zus van Boelgakovs echtgenote **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970). Olga Sergejevna woonde daar met haar man, MKhAT acteur **Jevgeni Vasiljevitsj Kaloesjki** (1896-1966).

Het huis daarnaast, Maly Vlasevski pereulok nr. 10, dat in dezelfde stijl was gebouwd, werd volledig gerestaureerd. In januari 2012 werd het te koop aangeboden. De advertentie noemde het nogal bedrieglijk het huis van Margarita, en de vraagprijs was 42 miljoen dollar.

U kan veel meer lezen over het huis van Margarita in de sectie *Locaties* van de website «De meester en Margarita».

De angstwekkende Antoniustoren

De **Antoniustoren** was een versterkte vesting in het oude Jeruzalem waar het Romeinse arnizoen gelegerd was en waar de Romeinse procurator normaal verbleef tijdens zijn officiële bezoeken. De toren kreeg zijn naam van **Herodes de Grote** (?75 BC-04) ter ere van de Romeinse generaal en triumvir **Marcus Antonius** (85-50 BC), die heerste over het oostelijke gedeelte van het Rijk.

Het Hasmonaeapaleis

De *Hasmonaeadynastie*, onder leiding van **Simon Maccabaeus** (?-135 BC), heerste over Judea van 140 tot 34 BC. Het *Hasmonaeapaleis* lag in het westen van de Bovenstad. Vanop het dak, de *Xystus*, kon men zich tot het volk richten dat zich op het grote plein beneden verzamelde.

De trolleybus

De geschiedenis van de **trolleybus** gaat terug tot 29 april 1882, toen **Ernst Werner von Siemens** (1816-1892) zijn *Elektromote* liet rijden in Halensee, een voorstad van Berlijn, Duitsland. Dit middel van openbaar vervoer reed vroeger ook in België, maar komt hier nu niet meer voor. In Moskou rijden echter nog wel deze bussen die, net als trams, worden aangedreven door een bovengrondse elektrische leiding. Omdat ze echter op gewone banden rijden, en niet op sporen, zijn ze wendbaarder dan trams.

De crematie is om twee uur, zei je?

Net als al de andere christelijke godsdiensten, was de Orthodoxe kerk in Rusland sterk gekant tegen crematie. Cremeren werd beschouwd als een «heiligschennis», en een crematorium werd wel eens «een leerstoel van de goddeloosheid» genoemd.

De bolsjevieken hadden crematie ingevoerd in de Sovjet-Unie als alternatief voor de kerkelijke begrafenis. De eerste crematie vond plaats op 14 december 1920 in Leningrad. Er waren echter veel technische problemen, en het eerste crematorium in Moskou werd pas geopend in 1927. Om de bevolking te overtuigen en om het goede voorbeeld te geven werden officiële vertegenwoordigers van het regime en partijleden, zoals Michail Berlioz, gecremeerd.

De Manège

De **Manège** is een gebouw gelegen naast het Kremlin en de Aleksandertuin. Het was oorspronkelijk een ruitersschool, gebouwd na de oorlog tegen **Napoleon Bonaparte** (1769-1821). Later deed het dienst als concertzaal. In 1867 concerteerden **Hector Berlioz** (1803-1869) en **Nikolaj Rubinstein** (1835-1881) er voor een publiek van 12.000 personen.

In de tijd van Boelgakov deed het gebouw dienst als garage en opslagplaats voor het Kremlin. Het werd gerestaureerd als een permanente tentoonstellingsplaats, maar brandde volledig uit op 14 maart 2004. Het werd weer helemaal hersteld en op 18 februari 2005 opende het weer met de tentoonstelling die gepland was voor de dag waarop het afbrandde.

Cassanova

Vertaler **Marko Fondse** maakt het zichzelf hier een beetje te gemakkelijk met het gebruik van de naam **Cassanova**. Die naam komt immers helemaal niet voor in *De meester en Margarita*. In de oorspronkelijke tekst denkt Margarita: «**в этом ловеласе нет ничего дурного**» of «*met die Lovelace is niets mis*».

Lovelace was het hoofdpersonage in de roman *Clarissa Harlowe, or the history of a young lady* van **Samuel Richardson** (1689-1761), die erg populair was in Rusland. Clarissa is waarschijnlijk de langste roman uit de Engelse literatuur. Het volledige volume van de derde uitgave, deze die door Richardson het meest diepgaand werd herzien, bevat méér dan een miljoen woorden.

Lovelace is een vrouwenversierder die meer en meer in de ban geraakt van Clarissa Harlowe, een mooie en deugdzame jongedame wiens familie nog niet lang geleden erg rijk geworden is. Hij vindt het moeilijk om zichzelf te blijven overtuigen van het feit dat echt deugdzame vrouwen niet bestaan. Zijn groeiende passie voor Clarissa dwingt hem echter tot

het extreme en uiteindelijk verkracht hij haar. Nog tot op heden is Lovelace in Rusland het equivalent van **Don Juan** of **Cassanova**.

Clarissa Harlowe, or the history of a young lady kan gedownload worden in 9 volumes op de website van het *Project Gutenberg*.

Ik zou mijn ziel aan de duivel verpanden

Wolands gevolg verschijnt opnieuw op het moment dat een Moskoviet aan hem denkt. Margarita's oproep is wel veel directer dan die van Berlioz in het eerste hoofdstuk.

Wilt u me arresteren?

Margarita's reactie op Azazello's woorden toont de terreur die er heerste in de Sovjetunie: zij is erop voorbereid om gearresteerd te worden zelfs zonder dat ze een misdaad heeft gepleegd.

Een zeer aanzienlijke buitenlander... de straatpooier

Het was een normale praktijk van de geheime politie om sex te gebruiken om buitenlanders te betrappen of om hen geheimen te ontfutselen. Margarita veronderstelt daarom dat dat van haar verwacht wordt.

O God!

Dit is een zeer grappige reactie van Margarita, gezien de omstandigheden en het gezelschap waarin ze vertoeft. Azazello's reactie op de woorden van Margarita mag er ook zijn: «Geen geschreeuw en geen toestanden, alstublieft».

Ik begrijp het... ik moet met hem naar bed

Deze woorden hebben een dubbele betekenis: Margarita blijft denken dat ze overhaald wordt om voor de geheime dienst te werken; tegelijk is het een element van de traditionele hekserij, *communie* met de duivel betekende ook *met hem slapen*.

De naam «Njoera»

Volgens *Aljona Roedko*, een fan van de website «De meester en Margarita» uit Rostov, Rusland, is **Njoera**, net zoals **Annoesjka**, een informeel diminutief voor de naam **Anna**.

Toen Woland, in hoofdstuk 2, aan Berlioz zei dat «Annoesjka de olie reeds gemorst had», gaf hij daarmee aan dat er geen weg meer terug was. Zijn dood is gepland, er valt niet meer aan te ontkomen. De naam Annoesjka symboliseerde de onomkeerbare lotsbestemming.

De variante van deze naam, Njoera, «in grote letters uitgekerfd», zou kunnen betekenen dat de beslissing van Margarita ook definitief en onomkeerbaar is. Haar dood is nu ook gepland, er valt ook niet meer aan te ontkomen

Hoofdstuk 20
Azazello's balsem

Azazello

Volgens het apocriefe *Boek van Henoch* van het Oude Testament was **Azazel** de leider van de **grigori**, een groep van gevallen engelen die met sterfelijke vrouwen gemeenschap had, waaruit de reuzen voortkwamen, ook bekend als de **Nephilim**. Azazel is de grigori die de mensen leerde wapens en juwelen maken. Dank zij hem leerden de vrouwen ook de «zondige kunst» om «hun gezichten te schilderen». Geen wonder dus dat net hij de balsem levert waarmee Margarita weer jonger wordt. Zijn lessen creëerden zoveel onrecht dat God besloot alle leven op aarde te vernietigen in de zondvloed.

Azazel is overigens een vaak voorkomende demonische figuur in velerlei godsdiensten of afgeleiden daarvan. In de joodse traditie was Azazel een demon die in de wildernis huisde. Deze joodse traditie kreeg met name in Algerije en Marokko aanhang. In de islam was Azazel een **Djin** die uit de hemel gegooid werd omdat hij weigerde **Adam** te aanbidden en omdat hij naar sterfelijke meisjes verlangde.

In modern Hebreeuws betekent de uitdrukking «ga naar azazel» zoiets als «val dood». Voorwerpen die «naar azazel zijn gegaan», zijn onherstelbaar kapot. En tijd, geld of moeite, die «naar azazel gingen», zijn verloren. Kortom, azazel is steeds een negatieve bestemming.

Ze liet het doosje op het glas van haar horloge vallen

Margarita begint problemen te krijgen met de vierde dimensie - de *tijd*. Straks zal ze zich in de *vijfde dimensie* bevinden.

Er werd een naaldje uit haar brein getrokken

Nadat ze Azazello's balsem heeft gebruikt voelt Margarita de zeurende pijn in haar slapen, die ze had gekregen na haar ontmoeting met Azazello, verdwijnen alsof er een naaldje uit haar brein werd getrokken. Dat naaldje werd ook gevoeld door Berlioz in het eerste hoofdstuk, en later door nog andere figuren wanneer ze in contact kwamen met Woland en zijn bende, zoals bijvoorbeeld **Stefan (Stjopa) Bogdanovitsj Likhodejev** in hoofdstuk 7 en **Nikanor Ivanovitsj** in hoofdstuk 9.

Een denderende virtuozenwals

Opnieuw wordt de actie begeleid door muziek, maar deze keer geeft regisseur Boelgakov geen aanwijzingen - er wordt niet gespecificeerd welke wals we ons moeten inbeelden bij de transformatie van Margarita in een heks.

Een hurkdans

De meeste mensen kennen deze dans wel, maar niet bij zijn Russische naam: **вприсядку** [vprisiadkoe]. Dat betekent *hurkend*, maar dan in verband met die typische Russische dans waarbij de dansers gehurkt zitten en de benen om beurt worden omhooggegooid.

Een bezem met de borstel overeind

Het woord dat Boelgakov gebruikt om de bezem aan te duiden waarmee Margarita zal vliegen, stemt niet overeen met wat in het Westen typisch beschouwd wordt als een *heksenbezem*. In de meeste Westerse voorstellingen gaat het immers om een bezem gemaakt met twijgjes, samengebonden aan een steel. Zo'n bezem heet in het Russisch een **веник** [vjenik]. Maar Margarita vliegt, merkwaardig genoeg, op een normale *keerborstel*, een **щетка** [sjtsjetka].

Overigens vloog ze ook niet op de traditionele manier van de heksen op de bezem. Meestal beeldt men vliegende heksen af met de twijgjes van de bezem achter hen. Maar bij Margarita stond de bezem «**щетиной вверх**» (sjtsjetnojy vverch) of omgekeerd, «*met de borstelharen omhoog*».

Hoofdstuk 21

Al vliegend

De titel van het hoofdstuk

Margarita's vlucht door de straten leverde in 2004 de inspiratie voor de song *Love and Destroy* van de rockgroep **Franz Ferdinand**. Het is is de b-kant van de single *Michael*.

Ze vloog haar eigen straat door

Hoewel er verschillende opvattingen over bestaan, hebben wij zeer sterke argumenten om te geloven dat met «haar eigen straat» de Tanejevoetsj oelitsa bedoeld wordt, in de buurt van de Arbat.

De route van Margarita

Op de site «De meester en Margarita» hebben we een klikbare kaart gepubliceerd waarop u Boelgakovs beschrijving van de vlucht van Margarita kunt volgen, van Tanejevoetsj oelitsa naar het *Dramlithuis*.

De straat met het petroleumwinkeltje

Oudere buurtbewoners herinneren zich inderdaad dat er vroeger een petroleumwinkeltje heeft bestaan in het nummer 20 van de Sivtsev Vrazjek pereulok, een straat die parallel loopt met de Arbat.

De verblindende lichtbuizen van een theater

Het *Vachtangov Theater* op het nummer 26 van de Arbat werd genoemd naar **Jevgeni Bagrionovitsj Vachtangov** (1883-1922), een leerling van **Konstantin Sergejevitsj Stanislavski** (1863-1938). Het originele 19de eeuwse gebouw werd in de jaren '40 vernield door een bom. Het werd op dezelfde plaats heropgebouwd.

Twee primussen

Opnieuw vermeldt Boelgakov primusvuurtjes. Hij had dat eerder al gedaan in hoofdstuk 4, en zal ze later nog een belangrijke rol toebedelen wanneer **Korovjev** en **Behemoth** Moskou op stelten zetten in hoofdstuk 28. Het tekort aan woonruimte na de revolutie leidde tot het typische Sovjetfenomeen van gemeenschappelijke appartementen waarin gezinnen één of twee privékamers hadden en voor de rest de keuken en toiletten deelden. Het primuskachel-

tje, een klein draagbaar kachelkje dat op benzeen werkte, en dat ook in die tijd op de markt verscheen, werd er snel het symbool van. Elk gezin had zijn eigen primus.

Een reusachtig bouwwerk van zeven verdiepingen

Het *Dramlitgebouw* of het *Huis voor Dramaturgen en Literatoren* is, volgens de vluchtschrijving van Boelgakov, gelegen in de Bolsjoi Nikolopeskovski pereulok, vlakbij de Arbat.

Maar een dergelijk gebouw stond er niet in Bolsjoi Nikolopeskovski pereulok. Boelgakov had gewoon een ander gebouw, dat was afgewerkt in 1935, naar deze plaats geprojecteerd. Dat andere gebouw staat aan de overkant van de Moskourivier in Lavroesjinskij pereulok 17, dicht bij de Tretjakov Gallerij. Het appartement 84 van dat gebouw bevond zich inderdaad op de zevende verdieping en beantwoordt aan de beschrijving in het boek, wat ook geldt voor de andere appartementen.

En verder, in appartement 84 woonde in werkelijkheid **Osaf Semenovitsj Litovski** (1892-1971), hoofd van **het Главный репертуарный комитет (Главрепертком)** [Glavni repertoarni komitet] (Glavrepertkom) of het *Centraal Comité voor Repertoires* van 1930 tot 1937. Litovski bracht de term *Boelgakovisme* in omloop na de eerste opvoeringen *van De dagen van de Toerbins*. Een beschrijving die héél sterk overeenkomt met de persoonlijkheid van de criticus **Latoenski**.

Zeven verdiepingen? Of acht? Je moet het gezien hebben om het te weten. Boelgakovs tekst vermeldt: **восьмиэтажного** [vosmjetajno] of *acht verdiepingen*. De Franse vertalers hebben het vertaald als «een enorm en luxueus huis met acht verdiepingen, van een zichtbaar zeer recente constructie». In de Nederlandse vertaling lezen we echter «zeven verdiepingen». Deze verwarring vloeit voort uit het feit dat het gelijkvloers in Rusland als de «eerste verdieping» wordt geteld. Het huis heeft daarom acht niveaus: het gelijkvloers en zeven verdiepingen.

Het volkomen onschuldige kamervleugeltje van het merk Baecker

Jacob Davidovitsj Becker (1811-1879), een in Duitsland geboren ambachtsman, richtte zijn pianofabriek op in Sint-Petersburg in 1841. Zijn piano's genoten een grote faam, en hij was de eerste om Amerikaanse en Europese technologieën toe te passen in de bouw van piano's in Rusland. In 1903 fuseerde het bedrijf met de pianofabriek van **Ivan Karlovitsj Schreder** (?-1889), en in 1917 werd het genationaliseerd en omgedoopt tot de *Rode Oktober Fabriek*.

In 1991, na het uiteenvallen van de Sovjetunie, werd het bedrijf omgedoopt tot de *Sint-Petersburg Piano Fabriek*, maar ze ging failliet met een schuld van 13 miljard roebel. Sinds 1994 probeert **Lee Alexander Magness**, de Texaanse kleinzoon van Ivan Karlovitsj Schröder, met alle middelen om de fabriek in handen te krijgen.

In 1999 kende de Amerikaanse districtsrechter **David Hittner** in Houston, Texas, een schadevergoeding toe van 234 miljoen dollar aan Magness, zijn moeder **Nina Schröder**, en zijn tante **Agnes Schröder**, de dochters van Ivan Karlovich Schröder, nadat de Russische Federatie had gefaald om te reageren op de rechtszaak. Maar in april 2001 oordeelde het Amerikaanse Hof van beroep van het *U.S. 5th Circuit Court of Appeals* in New Orleans dat de Russen niet behoorlijk waren gediend met de rechtszaak en vernietigde het vonnis. De regering van de Verenigde Staten was in deze zaak tussengekomen in het voordeel van de Russische Federatie met een zogenaamd *amicus curiae* document. Magness vroeg om een heropening van de zaak, maar in oktober 2001 weigerde het Amerikaanse hooggerechtshof de argumenten van Magness te aanhoren.

Ik zit in je droom

Boelgakov speelt hier op een haast onvertaalbare wijze met de Russische grammatica. «*Van iemand dromen*» wordt in het Russisch uitgedrukt door het werkwoord **снитться** [snitsia], maar in een zeer taaleigen constructie, met de persoon waarover gedroomd wordt als onderwerp en de dromende persoon in de datief. Eenvoudig gezegd: «Ik heb van haar gedroomd» klinkt in het Russisch als «zij werd door mij gedroomd».

Het werkwoord komt daardoor bijna altijd voor in de derde persoon enkelvoud, omdat het vrij zeldzaam is dat iemand over zichzelf zegt dat hij gedroomd is geweest door een ander. Nochtans is het net dat wat Margarita doet: «**я тебе снюсь**» of «*Ik werd door jou gedroomd*», zegt ze letterlijk.

Daarna zegt ze: «Ga liggen (...) dan zul je verder van me dromen». In de Nederlandse vertaling antwoordt het jongetje daarop: «Nou, best hoor», maar in het Russisch gebruikt hij een nog vreemdere vorm van het werkwoord **снитться** [snitsia]. Hij zegt: «**Ну, снись, снись**», dat is de imperatieve vorm. Alsof je zou zeggen, in de gebiedende wijze: «*Goed, wees mijn droom, wees mijn droom*».

Mijn Franse koningin!

Met deze uitroep geeft Natasja aan wat in het volgende hoofdstuk door Korovjev zal bevestigd worden - namelijk dat Margarita «een achter-achter-achter-achter-kleindochter» is van «een van de Franse koninginnen uit de zestiende eeuw».

Een blote dikzak met een hoge hoed scheef op het achterhoofd

In de Russische tekst staat er nog bij dat de hoge hoed *van zwarte zijde* was. Wie deze man is, daar ben ik (nog) niet achter gekomen. Maar hij heeft in elk geval **Claudine**, «de weduwe die nooit bij de pakken neerzit» gekend (zie hieronder), en ook de «lichtende koningin Margot» - dat was de populaire naam die aan **Marguerite de Valois** (1553-1615) gegeven

werd. En hij is blijkbaar bevriend geweest met de Parijse uitgever **François Guessard** (1814-1882), hier vertaald als **Hessart**, die drie eeuwen na de voormelde dames heeft geleefd.

Claudine

Claudine de La Tour-Turenne (1520-1591) was hofdame van **Marguerite de Valois** (1553-1615), echtgenote van de Franse koning **Henri IV** (1553-1610). Op 31 oktober 1535 trouwde Claudine, op 15-jarige leeftijd, met **Justus II** (1510-1557), heer van Tournon en graaf van Rousillon. Toen ze 37 was werd ze weduwe.

Lichtende koninginne Margot

Koningin Margot is **Marguerite de Valois** (1553-1615), koningin van Frankrijk en Navarra, Ze was de dochter van **Henri II** (1519-1559) en **Catherina de Medici** (1519-1589). Drie van haar broers zijn koning van Frankrijk geweest : **François II** (1544-1560), **Charles IX** (1550-1574) en **Henri III** (1551-1589).

Haar moeder probeerde haar eerst aan enkele andere mannen te koppelen, maar kwam uiteindelijk bij haar neef, **Henri van Navarra** (1553-1610) uit, de latere koning **Henri IV**. Het huwelijk vond plaats op 18 augustus 1572. Henri was een protestant, en volgens verschillende bronnen zou Catherina de Medici geprofiteerd hebben van de samenkomst van de (protestantse) hugenoten in Parijs om *het bloedbad van de Bartholomeïsnacht* te organiseren in de nacht van 24 op 25 augustus 1572.

Het huwelijk tussen Marguerite en Henri was er een van veel wederzijds bedrog, en lange periodes van scheiding. In 1599 werd het ontbonden. Marguerite behield wel haar titel van koningin.

Haar memoires, die meer dan honderd jaar na haar dood werden gepubliceerd, beschreven talloze anecdotes over de koningen **Charles IX**, **Henri III** en **Henri IV**. Ondertussen veroorzaakte ze zelf ook meer dan één schandaal. Ze stierf op 27 mei 1615.

De bloedbruiloft van zijn vriend Hessart

De dronken man is inderdaad behoorlijk in de war: Zijn gevoel voor tijd laat het afweten. **Гeccap** [Gessar], vertaald als **Hessart** in de Nederlandse vertaling van de roman, is **François Guessard** (1814-1882), de Parijse schrijver en uitgever die de correspondentie van **Marguerite de Valois** heeft gepubliceerd. Guessard leefde echter in de 19de eeuw - hij publiceerde *Les Mémoires et lettres de Marguerite de Valois* in 1842. De «bloedbruiloft» was de beruchte *Bartholomeïsnacht* in 1572.

De oever van de Jenisej

De Jenisej rivier is een 4,129 km lange waterloop die vaak beschouwd wordt als de scheiding tussen oostelijk en westelijk Siberië.

Doorschijnende waternimfen

De waternimfen die hier optreden zijn meer specifiek Russische **русалки** [roesalki], in het enkelvoud **roesalka**. **Rusalki** werden in verband gebracht met de wereld van de dood. Het waren jonge vrouwen die gestorven waren vóór ze hadden kunnen trouwen. In het midden van de nacht gingen ze naar de oever om in de weiden te dansen. Wanneer ze knappe mannen zagen begeesterden ze hen met hun gezang en gedans om hen dan te hypnotiseren en mee te nemen naar de bodem van de rivier om er mee samen te leven.

Een bokkepotige figuur

Woudgeesten en duivels werden vaak, afgebeeld met het onderlijf van een dier. De Russische schrijver **Boris Nikolajevitsj Boegajev** (1880-1934), die schreef onder het pseudoniem **Andrei Beli** (zie hoofdstuk 18) beschrijft een man met bokkepoten op de heksensabbat in zijn **Северная симфония** [Severnaja simfonija] of *Noordelijke Symfonie* uit 1902.

Een langsnavelige zwarte roek

Een roek is een grote zwarte vogel, de *trypanocorax frugilegus*, die een beetje op een kraai lijkt. De Russische beeldhouwer **Aleksandr Roekavisjnikov** (° 1950) maakte een enorm standbeeld van deze chauffeur van Margarita. Oorspronkelijk was het een onderdeel van een groot monument dat zou worden gebouwd op de Patriarchvijver ter ere van Boelgakov, met een enorme primus en met Jesjoea die op het water liep.

Maar in februari 2003 werd het project ingetrokken na veel protest. Het standbeeld is nu geplaatst in de tuin van de beeldhouwer in de Bolsjaja Moltsjanovka oelitsa in Moskou, naast een mooi beeld van een slapende **Aleksander Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837). Roekavisjnikov maakte ook het standbeeld van Korovjev en Behemoth dat nu de binnenplaats van het *Boelgakovhuis* in Moskou siert.

Hoofdstuk 22
Bij kaarslicht

Een volkomen verlaten kerkhof in de Dorogomilovbuurt

Een kaart uit 1915 van de uitgeverij *Soevorin* toont twee kerkhoven gelegen aan de oever van de Moskourivier in de **Дорогомилловская Слобода** [Dorogomilovskaja Sloboda] of *Dorogomilovbuurt*.

Naast een groot orthodox kerkhof lag ook nog een kleinere Joodse begraafplaats. Geen van beide bestaat nog, want ze werden vernield na de Tweede Wereldoorlog bij de aanleg van de Koetoezovski Prospekt, een drukke verkeersader die van de Nieuwe Arbat naar de buitenring loopt.

Zo'n ongewone, onzichtbare en tegelijk tastbare en eindeloze trap

De trap die Margarita zal beklimmen doet denken aan de mystieke ladder met tweemaal zeven treden die voorkomt in de vrijmetselarij bij de inwijding tot *Ridder van Kadosh* of *Ridder van de witte en de zwarte adelaar*, de 30ste graad in de *Aloude en Aangenomen Schotse Ritus*. De trap is de verbinding tussen het «aardse niets» en de «hemelse majesteit», de weg van onwetendheid naar alwetendheid. De trappen staan enerzijds voor *gerechtigheid, goedheid, deemoed, trouw, arbeid, plichtsbesef* en *edelmoedigheid*, anderzijds voor *grammatica, retorica, logica, aritmetica, geometrie, muziek* en *astronomie*.

Het is niet zo evident dat Margarita, als vrouw, deze trap beklimt. Veel vrijmetselaarsloges zijn immers uitsluitend bestemd voor mannen. In Rusland had de economete, publiciste en feministe **Jekaterina Dmitrijevna Koeskova** (1869-1958) deze ban evenwel doorbroken. Zij is lid geweest van de vrijmetselaarsloge *Grand Orient des Peuples de Russie* van 1906 tot 1917. In 1922 werd zij uit de Sovjet-Unie verbannen.

De vijfde dimensie

In de elementaire meetkunde worden drie dimensies onderscheiden, te weten: lengte, breedte en hoogte. Deze (cartesische) coördinaten staan loodrecht op elkaar.

- Een *punt* is nuldimensionaal - het heeft lengte, noch breedte, noch hoogte.
- Een *lijn* is eendimensionaal - zij heeft alleen lengte.
- Een *vlak* is tweedimensionaal - het heeft lengte en breedte.
- Een *lichaam* is driedimensionaal - het heeft lengte, breedte en hoogte.
- De vierde dimensie is een extra onafhankelijke verplaatsingsrichting in de ruimte. De *tijd* is dan te interpreteren als een vierde dimensie.

De vijfde dimensie is dan een hogere dimensie van bewustzijn. Toen Boelgakov aan *De meester en Margarita* werkte, in 1926, had de Zweedse natuurkundige **Oskar Klein** (1894-1977) een poging ondernomen om uit te leggen waarom we deze bijkomende dimensie niet kunnen waarnemen. Oskar Klein werd ook bekend door zijn theorie over reizen in de tijd.

Een driekamerwoning op het Aarden Bolwerk

Земляной вал [Zjemljanoj Val] of *de Aarden Wal* maakt, net zoals Bolsjaja Sadovaja oelitsa, deel uit van de Moskouse Tuinring, maar ligt aan de andere kant van het centrum, in het Oosten. Onder meer het *Taganka Theater*, waar tot op heden nog regelmatig *De meester en Margarita* wordt opgevoerd, ligt op Zjemljana Vala oelitsa.

De machinaties van deze Moskoviet waren typisch voor die tijd. Vaak werden er ingewikkelde ruil oefeningen opgezet waarin verschillende mensen in diverse combinaties werden uitgespeeld, en smeergeld haast als een semi-legale praktijk werd beschouwd.

Het vollemaans lentebal of honderdkoningenbal

De **Северная симфония** [Severnaja simfonija] of *Noordelijke symfonie* uit 1902, geschreven door **Boris Nikolajevitsj Boegajev** (1880-1934 onder het pseudoniem **Andrei Beli**, eindigt met een feest waarop de koningen van het Noorden bloed drinken uit gouden bekers. De koningin knielt op één knie om de gasten te verwelkomen, net zoals Margarita, en die gasten kussen dan haar hand en haar knie.

Een van de Franse koninginnen uit de zestiende eeuw

In het vorige hoofdstuk werd reeds meer verteld over **Marguerite de Valois** (1553-1615) en haar huwelijk met de Franse koning **Henri IV** (1553-1610)

Zeven gouden vogelklauwen

Een oud symbool voor het Hebreeuwse volk en een van de oudste symbolen voor het jodendom in het algemeen is de **menora** of *de zevenarmige kandelaar*. Mozes moest van God volgens precieze voorschriften een zevenarmige kandelaar laten maken en plaatsen in het *Tabernakel* bij de *Ark van het Verbond* waarin de stenen platen met de *Tien Geboden* lagen. De twee kandelaars met de vogelklauwen zijn een parodie op deze menora's.

Een kunstig uit zwarte steen gesneden scarabee

Boelgakov beschrijft een **жук** [zjoek], wat gewoon *kever* of *tor* betekent. Maar toch gebruiken de meeste vertalers, ook de Nederlandse, het woord *scarabee*, wat slaat op een soort mestkever die een belangrijke rol speelde in de Egiptische mythologie.

De Egyptenaren beschouwden de scarabee als een symbool van onsterfelijkheid omdat deze kever de jaarlijkse overstromingen van de Nijl overleefde. Het ritueel gebruik van uit steen gesneden scarabeeën was in de oudheid ruim verspreid in Palestina, Griekenland en Italië.

De schaakpers zou heel wat neertellen

Margarita zei tegen Woland: «Ik smeed u de partij niet af te breken. Ik neem aan dat de schaakpers heel wat zou neertellen om het verloop van deze partij te mogen publiceren». Het is zeer goed mogelijk dat Boelgakov hier de partij beschreef die werd gespeeld tussen de Russische grootmeesters **Michail Moisejevitsj Botvinnik** (1911-1995) en **Nikolaj Nikolae-vitsj Rjoemin** (1908-1942) op het *Tweede Internationaal Schaaktoernooi*, dat plaatsvond in Moskou van 15 februari tot 15 maart 1935.

Aan dat toernooi namen twaalf Sovjetspelers en acht spelers uit andere landen deel. Zij behoorden allen tot de wereldtop. Eén van hen was een vrouw: **Vera Frantevna Menchik** (1906-1944), een Brits-Tsjeschische die jammer genoeg laatste zou eindigen.

De meest beklievende partij van het toernooi was, zoals gezegd, deze tussen Michail Botvinnik en Nikolaj Rjoemin, die gespeeld werd in de 6de ronde op 22 februari 1935. Het werd een partij waar in die tijd inderdaad veel over geschreven werd, en niet alleen in de schaakpers. De partij geraakte zelfs bekend bij mensen die zich normaliter niet zo erg met het schaakspel inlieten. Ze viel in haar beslissende fase toen de koning van Rjoemin in de 33ste zet op G2 ging staan, net zoals Boelgakov het beschreef, waarna Botvinnik hem schaak zette met zijn dame. Drie zetten later was de partij beslecht in het voordeel van Botvinnik.

Ondanks deze historische partij zou Rjoemin niet veel eer behalen op dit toernooi. Hij strandde op een teleurstellende 14de plaats. Michail Botvinnik verging het beter: hij won het toernooi, al moest hij die eerste plaats delen met de Tsjechische speler **Salomon Mikhailovich Flohr** (1908-1983). Botvinnik was echter nog zeer jong. Vele jaren later, tussen 1948 en 1963, zou hij bijna ononderbroken de nummer één van de wereld zijn.

Sommige Engelse lezers van *De meester en Margarita* zullen verbaasd opkijken wanneer ze dit lezen. Want in de Engelse vertaling van **Richard Pevear** en **Larissa Volokhonsky** zegt Woland: «The king is on square G-5», en in de vertaling van **Michael Glenny** wordt dat: «The king is on square Kz». Deze ingreep van de vertalers is heel vreemd en onbegrijpelijk, want Boelgakov schreef wel degelijk: «**Король на клетке г-два**» of «*De koning staat op g-twee*», zoals overigens ook alle andere mij bekende vertalers schreven.

Op de website *365chess.com* kan u dit spel herspelen. De beginpositie die in de roman wordt vermeld is bij de 33ste zet, nadat de koning van Rjoemin net was verplaatst van H1 naar G2. U kan voor- en achteruit bewegen met gebruik van de knoppen onderaan het bord..

Drommelse hansworst

In de Russische tekst staat er «**Вылезай, окаянный ганс!**» of «*Ga weg, vervloekte hans (gans)*». Het woord **ганс** [hans] wordt als *gans* uitgesproken en is één van de vele leenwoorden die het Russisch kent. Het klinkt Nederlands, maar het komt uit het Duits. Er zijn nogal wat volksverhalen waarin Hans, vaak de derde zoon van een gezin, als een idioot, of tenminste een beetje gek wordt voorgesteld. Alhoewel hij er op het einde meestal wel de schat of de mooie prinses aan overhoudt. In het Russisch heet zo'n figuur vaak **Ivan** of **Ivanoesjka**.

Zowel **Ivan** als **Hans** zijn afgeleid van de Latijnse naam **Johannes**, dat *Jahweh is genadig* betekent. Andere afgeleiden zijn **Jan**, **Jean**, **Juan**, **John**, **Giovanni**, **Janusz**, **Jens**, **Sean**, **João** etc.

Sextus Empiricus

Sextus Empiricus (160-210) was een Romeinse filosoof en geneeskundige. Zijn filosofische werken zijn de meest complete overgedragen weergaven van het oude Griekse en Romeinse scepticisme. Zijn medische werken worden traditioneel ondergebracht onder de *empirische school*, zoals ook zijn naam laat uitschijnen. Maar Sextus plaatste zichzelf dichterbij de *methodische school*. Dit laatste sluit dan weer meer aan bij zijn filosofische opvattingen.

Sextus Empiricus meent dat we onze oordelen over nagenoeg alle overtuigingen moeten opschorten. Meer concreet bedoelt hij dat we overtuigingen noch mogen bevestigen als waar, noch mogen ontkennen als vals. Deze opvatting is bekend als *Pyrrhonisch scepticisme*. Deze vorm van scepticisme is te onderscheiden van *Academisch scepticisme*, dat elke vorm van kennis ontkent.

Marcianus Capella

Over het leven van deze in het Latijn schrijvende auteur uit de 5de eeuw weten we maar weinig, tenzij enkele details die uit zijn werk, *De Nuptiis Philologiae et Mercurii* (De bruiloft van filosofie en Mercurius) gehaald kunnen worden. Buiten de biografische hypothesen aangeleverd door enkele passages uit deze grote allegorische encyclopedie in negen boekdelen, hebben we geen enkel historisch spoor over de auteur.

Aristoteles

Aristoteles (384 BC-322 BC) was een Grieks filosoof en wordt met **Socrates** (470 BC-399 BC) en **Plato** (427 BC- 347 BC), beschouwd als één van de invloedrijkste klassieke filosofen in de westerse traditie.

Aristoteles mag gezien worden als de eerste *homo universalis* omdat hij de logica en de methodologie invoerde als manier om wetenschap en filosofie te bedrijven. Hij beheerste ook de totaliteit van de toendertijd bekende wetenschappen (filosofie, psychologie, politieke en sociale wetenschappen, wiskunde en natuurwetenschappen, taal- en letterkunde, theater...), die hij systematisch en methodisch tot een in zichzelf gesloten systeem uitwerkte. Aristoteles kan op die manier worden beschouwd als *systeemfilosoof*.

Mijn been doet pijn

Van de duivel wordt verteld dat hij mankte omdat hij uit de hemel gevallen was.

In 1571, op de Brockenfels, op de Duivelskathedr

De Brocken is met zijn 1141,1 meter de hoogste berg van Noord-Duitsland. De Brocken wordt ook Blocksberg genoemd en is met vele legenden omgeven. Op Walpurgisnacht zouden duivelse figuren bijeenkomen op de bergtop. Volgens het volksgeloof mochten de van de aarde verbannen heksen gedurende één nacht in het jaar terugkeren voor een heksenfeest op de Brocken.

In het drama Faust van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1832) uit 1808 speelt de berg een hoofdrol als het centrum van de pret voor de heksen op de *Walpurgisnacht*.

« *Die Hexen zu dem Brocken ziehn,
Die Stoppel ist gelb, die Saat ist grün.
Dort sammelt sich der große Hauf,
Herr Urian sitzt oben auf.
So geht es über Stein und Stock,
Es farzt die Hexe, es stinkt der Bock*».

Goethe vond zijn inspiratie bij de namen van twee rotsformaties op de bergtop: de *Teufelskanzel* of het *Duivelskathedr* en het *Hexenaltar* of het *Heksenaltaar*, waar **Faust** volgens Goethe zijn ziel verkocht aan de duivel **Mephistoteles**.

Ook nu nog wordt het grootste Walpurgisfeest in Duitsland in de nacht van 30 april op 1 mei gevierd op de Brocken. Mensen lopen als heks verkleed over straat en slaan argeloze voorbijgangers met een bezem op hun achterwerk. Rond Hemelvaart en Pinksteren brengen per dag zo'n 60.000 mensen een bezoek aan de Brocken.

Mijn grootmoeder

De grootmoeder van de duivel wordt, net als de duivel zelf natuurlijk, soms in Russische uitdrukkingen gebruikt, zoals bijvoorbeeld in «loop naar de duivel» of «ga naar de grootmoeder van de duivel!»

Daar is oorlog uitgebroken

De oorlog in een stukje land dat van opzij door de oceaan wordt bespoeld is de *Spaanse Burgeroorlog* die op dat moment woedde (1936-1939). Boelgakov was sterk begaan met deze oorlog. Hij heeft er verschillende brieven over geschreven. De passage met de kristallen bol duikt, in de twaalf jaar dat Boelgakov aan *De meester en Margarita* heeft gewerkt, pas op in 1937, toen deze oorlog dagelijks op de radio was. Het gezeur van Woland over de radioverslaggeving is trouwens een verwijzing naar dat dagelijkse nieuws. Boelgakovs mening was dat oorlogen niet konden beëindigd worden met woorden van verontwaardiging, maar alleen door gewapend geweld tegen de agressor.

Wellicht werd Michail Boelgakov voor deze passage geïnspireerd door het bombardement van het Baskische stadje *Guernica y Luno* op 26 april 1937 door het *Legioen Condor* van generaal **Hugo Sperrle** (1885-1953). Dat legioen was een militaire eenheid van vrijwilligers uit nazi-Duitsland die de Spaanse fascistten van generaal **Francisco Franco** (1892-1975) militair ondesteunde. Het bombardement vond plaats op de wekelijkse marktdag, en veel schuilplaatsen bleken niet bestand tegen de bommen. Daarom vluchtten heel wat mensen naar de velden rondom de stad.

Op dat moment schoten *Heinkel-51* eskaders op de vluchtende mannen, vrouwen en kinderen. Van de 5000 inwoners werden er 1654 gedood en 889 gewond. Naar aanleiding van dit bombardement maakte de schilder **Pablo Picasso** (1881-1973) zijn beroemde schilderij *Guernica*.

Abaddona

Abaddon is de Nederlandse transliteratie van het Hebreeuwse woord אַבְדוֹן [avaddon], en dat betekent *vernietiging* of *vernietiger*. In het Boek Job 26:6 van het Oude Testament wordt het woord abaddon gebruikt om de onderwereld of de plaats waar de dood heerst te omschrijven: «לְאַבְדוֹן כְּסוּת וְאֵין נִגְדוֹ שְׂאוֹל עָרוֹם» [ārôm sh'ôl neg'Dô w'ëyn K'sût läávaDôn] of «*de hel ligt naakt voor hem en de vernietiging is onbedekt*».

In het Boek der Openbaringen 9:11 van het Nieuwe Testament wordt de naam Abaddon vermeld als de engel van de afgrond: «En zij hadden over zich tot een koning den engel des afgronds; zijn naam was in het Hebreeuws **Abaddon**, en in de Griekse taal had hij den naam **Apollyon**».

De beschrijving van «een magere man met een zonnebril, van nature uitzonderlijk bleek uitgevallen» zou ook een verwijzing kunnen zijn naar de Russische marxistische revolutionair en theoreticus **Lev Davidovitsj Bronstein** (1879-1940), beter bekend als **Leon Davidovitsj Trotski**, de eerste leider van het *Rode Leger*. Mocht u denken dat dit te vergezocht is: Boelgakov had eerder reeds zelf een link gelegd tussen Trotski en Abaddon in zijn roman *De witte garde* uit 1925. In die roman heeft dokter **Aleksej Toerbin** een gesprek met de jonge dichter **Ivan Roesakov** die na een cocaïneverslaving tot inkeer gekomen is en waarschuwt voor de Satan. Wanneer de dokter hem vraagt of hij daarmee Leo Trotski bedoelt, antwoordt de dichter: «Ja, dat is de naam die hij heeft aangenomen. Maar zijn ware naam is in het Hebreeuws Abaddon, en in het Grieks Apollyon».

Boelgakovexpert **Boris Vadimovitsj Sokolov** (°1957), de auteur van de *Boelgakovencyclopedie* vult daarbij aan dat het werk van Abaddon «net zo onberispelijk is als de activiteiten van Trotski», en dat «ze beiden onverschillig zijn voor de slachtoffers van de oorlog».

Hoofdstuk 23
Grand gala ten huize van Satan

Een ovaal medaillon waarop een zwarte poedel stond afgebeeld

De poedel komt vaak terug in dit hoofdstuk, en de aandachtige lezer weet ondertussen waarom: in het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1832) verschijnt **Mephistopheles** voor het eerst aan Faust onder de vorm van een poedel.

Margarita zag zich omgeven door een oerwoud

Op 23 april 1935 beschreef **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970), de echtgenote van Boelgakov, in haar dagboek een receptie, die zij een bal noemde. Deze receptie ging door in het Spasohuis, de residentie van de Amerikaanse ambassadeur in Moskou.

«Nooit in mijn leven heb ik zo'n bal gezien. Iedereen was in rok gekleed en er waren maar een paar colberts en smokings.

Er waren mensen aan het dansen in een zaal met pilaren, strijklichten vanaf de galerij en achter een net, dat het orkest afzonderde, bevonden zich levende fazanten en andere vogels. We soupeerden aan losse tafels in een enorme eetzaal, met levende jonge beertjes in een hoek, geitejongen en ook haantjes in kooien. Bij het souper waren er accordeonisten.

Het souper was in een zaal waar de met voedsel beladen tafels bedekt waren met een doorzichtige groene stof en van binnen uit oplichtte. Er waren massa's tulpen en rozen. Het spreekt vanzelf dat er een buitengewone overvloed van voedsel en champagne was. Op de bovenverdieping (het is een reusachtig en luxueus huis) hadden zij een sjasjliekstand ingericht en voerden mensen Kaukasische dansen uit.

Wij wilden om 3.30 vertrekken, maar wij mochten niet weggaan. En wij vertrokken om 5.30 in een van de ambassadeauto's. In de auto voegde zich een man bij ons die wij niet eerder ontmoet hadden, maar die in geheel Moskou bekend is en altijd daar te vinden is waar buitenlanders zijn - ik geloof dat hij Steiger heet. Hij zat naast de chauffeur en wij zaten achterin. Tegen de tijd dat we thuis waren was het al helder daglicht.»

Ook de tulpen worden nog in dit hoofdstuk vermeld, net zoals vele andere buitenissige details die de feestjes van de Amerikaanse ambassadeur **William Bullitt** (1891-1967) kenmerkten, en die door **Charles Thayer** (1910-1969), één van de medewerkers op de ambassade, kleurrijk beschreven werden in zijn boek *Bears in the Caviar* (1951). De man die volgens Elena Sergejevna Steiger heette, was **Boris Sergejevitsj Steiger** (1892-1937), de «luistervink» die model stond voor de figuur van **Baron Meigel** in de roman.

Op de website site «De meester en Margarita» kan u de Engelse tekst downloaden van de hoofdstukken uit *Bears in the Caviar* die de recepties van William Bullitt in het Spasohuis beschrijven.

Hallelujah

Opnieuw - voor de derde keer in de roman - speelt Hallelujah van **Vincent Youmans** (1898-1946). We kwamen het eerder al tegen in Gribojedov (hoofdstuk 5) en bij dokter Koezmin (hoofdstuk 18).

Een onafzienbare schouw

In België zetten we ons schoentje aan de schouw op de vooravond van 6 december, voor de komst van **Sinterklaas** (280-342), ooit vroeger bisschop in Myra, Turkije, en nog steeds de patroonheilige van de kinderen.

In Rusland was de schoorsteen eerder een belangrijke rituele plaats, als een pad naar de andere wereld. Het was de in- en uitgang voor bovennatuurlijke wezens met inbegrip van duivels en heksen zoals in *Kerstnacht* van **Nikolas Vassiljevich Gogol** (1809-1852), en de ziel verdween door de schoorsteenpijp na de dood. In de romanversie van 1936 komt Margarita zelf het appartement van Berlioz' voor de heksensabbat binnen via de schoorsteen.

Man in jaquet en naakte vrouw

«De mannen in jaquet en de vrouwen naakt» - dat was blijkbaar de originele dresscode voor het bal van Satan. De uitnodiging die de Boelgakovs kregen voor de receptie op de Amerikaanse ambassade in 1935 bevatte een handgeschreven nota «jaquet of zwart pak». Het is weinig waarschijnlijk dat één van de vrouwen naakt was op die receptie.

Een jaquet of een zwarte rok horen ook tot de voorgeschreven kleding voor logebroeders in de *vrijmetselarij*. De interesse van Boelgakov voor de symbolen van de vrijmetselarij kan onder meer verklaard worden door het feit dat zijn vader **Afanasi Ivanovitsj Boelgakov** (1859-1907), die theoloog en kerkhistoricus was, een artikel had geschreven over *De moderne vrijmetselarij in haar relatie met de kerk en de staat*, dat gepubliceerd werd in de *Akten van de Theologische Academie* van Kiev in 1903.

De gasten op het bal

Op het bal van Satan hebben de genodigden allemaal enkele kenmerken gemeen. Ze zijn dood, natuurlijk, en, met uitzondering van de muzikanten, hebben ze allemaal wel iets gedaan waardoor ze in de hel terechtgekomen zijn, of hadden kunnen terechtkomen. Het feit dat ze dood zijn heeft één groot voordeel. Boelgakov hoefde hun namen en hun karakters niet meer te verhullen.

Johann Strauss

De «walskoning» is de Weense componist **Johann Strauss jr.** (1825-1899). Zijn vader, **Johann Strauss sr.** (1804-1849) was reeds bekend als componist. Zijn bekendste werk was de *Radetzky Marsch*. Maar zoon Johann of **Schani** zou snel boven hem uittronen met onvergetelijke walsen als *An der schönen blauen Donau*, de *Kaiserwalzer* en *Wiener Blut*, en met de operettes *Die Fledermaus* en *Der Zigeunerbaron*. De Weense wals werd in de tijd waarin Johann Strauss jr. leefde niet in schouwburgen of concertgebouwen gespeeld zoals dat nu het geval is, maar voornamelijk in danszalen of op recepties en andere mondaine aangelegenheden.

Henri Vieuxtemps

Vieuxtemps is **Henri Vieuxtemps** (1820-1881), een Belgisch vioolvirtuoos uit Verviers die op tienjarige leeftijd reeds zijn debuut maakte in Parijs, waar hij was geïntroduceerd door de Leuvense vioolvirtuoos **Charles Auguste de Bériot** (1802-1870). Vieuxtemps reisde de wereld rond, gaf les aan de conservatoria van Brussel en Sint-Petersburg, en was daar van 1846 tot 1851 violist aan het keizerlijk hof en tevens eerste solist van de Keizerlijke Schouwburg. Hij was ook zeer succesvol met zijn eigen composities, waaronder 7 vioolconcerten, kamermuziek en werken voor viool en piano. Het was niet ongebruikelijk dat muzikanten van over de hele wereld werden geëngageerd om te spelen op grote recepties zoals bijvoorbeeld in het Spasohuis.

Zij kusten haar knie

De binnenkomende gasten begroeten Margarita door haar knie te kussen. Sommigen zien hierin een verwijzing naar de *vrijmetselarij*, door op te merken dat de leerlingen bij hun inwijding hun rechterknie moeten ontbloten. De gasten op het bal kussen inderdaad Margarita's rechterknie.

Monsieur Jacques

Monsieur Jacques is de rijke Franse koopman **Jacques Cœur** (1395-1456), die onder **Karel VII** (1403-1461) hoofdintendant voor financiën werd. Hij verstrekte de koning grote leningen om de oorlog te financieren. De start van zijn levensloop was niet erg fortuinlijk want, vóór hij op legale wijze succesvol werd, werd hij geassocieerd met een valsmunter. Hij werd er later van beschuldigd dat hij de minnares van de koning, **Agnes Sorel** (1422-1450), had willen vergiften.

Hij werd ter dood veroordeeld, wat later werd omgezet in een levenslange verbanning en een geldboete. Zijn bezittingen werden geconfisqueerd zodat de koning zijn lening niet hoefde terug te betalen. Later werd Jacques Cœur door **Louis XI** (1423-1483) postuum in ere hersteld. In *De meester en Margarita* wordt hij door Korovjev nog een landverrader en een alchemist genoemd, maar dat was hij in werkelijkheid niet. Hij liet een prachtig kasteel bouwen in zijn geboorteplaats Bourges.

Graaf Robert

Graaf Robert, door Korovjev «de minnaar van de koningin» genoemd, is **Robert Dudley** (1532-1588), graaf van Leicester en reeds van kindsaf vertrouweling van koningin **Elizabeth I** (1533-1603). Hij was de vijfde in een reeks van dertien kinderen. Zijn echtgenote, **Amy Robsart** (1534-1560), kwam in onopgehelderde omstandigheden om het leven maar niet, zoals Boelgakov suggereert, door vergiftiging. Zij was gewoon van een trap gevallen.

De geruchten over een relatie tussen de graaf en Elizabeth I waren niet van de lucht. Velen namen aan dat Dudley zijn vrouw had vermoord om met Elizabeth te kunnen trouwen. Ironisch genoeg verhinderde de dood van Amy dat mogelijke huwelijk want Elizabeth was niet ongevoelig voor de publieke opinie daaromtrent. Zij benoemde Graaf Robert nog tot admiraal - hij moest de Spaanse *Armada* verslaan - maar hij stierf kort na zijn benoeming.

Signora Tofana

Boelgakov vond de naam van **Signora Tofana** of **Teofania di Adamo** (1653-?) in de erg volumineuze **Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона** [Encyklopeditsjeski slovar Brokgauza i Jefrona] of *Brockhaus en Efron Encyclopedisch Woordenboek* onder het lemma **Аква Тофана** [Akva Tofana]. Zij maakte deel uit van een «dynastie» van gifmengsters uit de 17de eeuw. Het gif dat hun naam kreeg, *aqua tofana*, bevatte waarschijnlijk *arsenicum* en *wolfskers* (een plant met zeer giftige bessen die bij ons wel eens in de Ardennen wordt aangetroffen). Er zijn kinderen gestorven na het eten van niet meer dan drie bessen. Aqua tofana was een kleurloze en smaakloze vloeistof, en daarom ideaal om echtgenoten of familieleden om te brengen.

Van de eerste Tofana, **Teofania di Palermo**, is weinig bekend, behalve dat ze werd terechtgesteld voor verschillende gifmoorden.

De tweede Tofana, **Teofania di Adamo** (1653-?), kwam uit Napels, en zou het recept van de eerste Tofana hebben gekregen. Zij zou gedreven zijn geweest door mannenhaat en zou het gif ook verhandeld hebben in flesjes met de beeltenis van **Sint-Nicolaas**, vandaar de handelsnaam *Manna di San Nicola*. Haar gif zou haar minstens 600 personen het leven hebben gekost. Zij werd publiekelijk gefolterd en geëxecuteerd.

De derde Tofana, **Giulia Tofana**, opereerde in Rome en zou de zus of de dochter van de tweede geweest zijn. Zij zou tot de galg zijn veroordeeld geweest, en terechtgesteld op de *Campo di Fiore*.

Een Spaanse laars

Een **Spaanse laars** is een houten marteltuig. Dat was een soort mal die om het been werd gezet en steeds strakker werd getrokken. Wanneer een heks niet wou bekennen werden met dit gruwelijke tuig haar benen gebroken.

Dokter **James Fian**, een schoolmeester in Saltpans (Schotland) was een mannelijke heks die werd verdacht van hoogverraad tegen de koning. Hij zou in 1591 in Edinburg verbrand worden. Hij omschreef dat hij werd «onderworpen aan de hevigste en wreedste pijn ter wereld, namelijk de Spaanse laars», met het gevolg dat «zijn benen verpletterd werden en zo plat gedrukt werden als maar mogelijk is, en de botten en het vlees zo gekneusd werden dat bloed en beenmerg er in grote hoeveelheden uitspatten»

Frieda

In de archieven van Boelgakov werd een uittreksel gevonden uit het boek *Die sexuelle Frage of Het seksuele probleem*, geschreven door de Zwitserse neuroloog en psychiater **Auguste-Henri Forel** (1848-1931), met een handgeschreven notitie: «Frieda Keller - vermoordde haar zoon. Konietzko - verstikt haar baby met een zakdoek»

Forel zorgde niet alleen voor zijn patiënten, hij was ook bezorgd over sociale hervormingen. Hij werkte met alcoholisten en was een actief lid van de Zwitserse beweging tegen alcoholmisbruik. Hij was zelf een overtuigd geheelonthouder. In *Die sexuelle Frage* beschreef Forel enkele van de seksuele problemen die hij in zijn praktijk had waargenomen. Een van zijn studieobjecten was **Frieda Keller** (1879-1942), die haar kleine jongen had vermoord, en een zekere **Konietzko**, die haar baby had gewurgd met een zakdoek.

Frieda Keller werkte als serveerster in het restaurant *Zur Post* in Bischofszell bij Sankt Gallen. De gehuwde eigenaar van de zaak, **Karl Zimmerli**, die een goede vriend was van Frieda's vader, werd verliefd op haar. In augustus 1898 stuurde hij haar naar de kelder onder het voorwendsel wijn te halen, en volgde hij haar. Negen maanden later, op 27 mei 1899,

beviel Frieda Keller van een jongen met de naam **Ernst**. Het kind werd geplaatst in het *Tempelacker* tehuis in Sankt Gallen. Omdat buitenechtelijke kinderen slechts tot de leeftijd van vier jaar konden worden opgevangen, werd de moeder in het najaar van 1903 gevraagd om een andere accommodatie voor het kind te regelen. Frieda Keller vroeg om het kind tot Pasen in het tehuis te laten. Forel beschreef in detail de emotionele gemoedstoestand van Frieda in de periode voorafgaand aan die dag in 1904, toen ze haar kind weer zou zien.

Op 2 mei 1904 haalde ze haar zoon op in Tempelacker om hem naar München te brengen. Op 1 juni 1904 schreef ze in een brief dat de reis naar München goed verlopen was en dat het kind veilig bij haar tante was. In werkelijkheid had ze de jongen naar het bos gebracht. Ze had met haar handen een graf gegraven, het kind gewurgd met een stuk kant en ging terug naar huis. Frieda Keller werd gearresteerd op 14 juli 1904.

Konietzko was een 19-jarige arbeidster uit Silezië. Ze werd zwanger in een vergelijkbare situatie en doodde haar pasgeboren kind in Loschkowitz op 25 februari 1908 door een zakdoek op de mond en neus van het kind te leggen, waardoor het stikte. Ze werd veroordeeld tot 2 jaar gevangenisstraf door een jury in Freiburg. Deze rechterlijke uitspraak werd zwaar bekritiseerd in Zwitserland omdat de echte schuldige - de vader van het kind die haar in de steek liet - niet gestraft werd.

Boelgakov combineerde de ervaringen van deze beide vrouwen in het personage Frieda, wat ook een verwijzing kan zijn naar het drama *Faust* van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1832), waarin **Gretchen** ook haar pasgeboren kind vermoordt.

De markiezin

De markiezin is **Marie-Madeleine Dreux d'Aubray** (1630-1676), markiezin de Brinvilliers, een beruchte gifmengster die met behulp van haar minnaar, legerkapitein **Godin de Sainte-Croix** (?-1672), een einde maakte aan het leven van haar vader, haar broer en haar twee zussen om aan hun erfenissen te geraken. Zij zou daarbij het beruchte *aqua tofana* gebruikt hebben. Er gingen ook geruchten dat zij arme mensen ombracht in de ziekenhuizen die zij bezocht. Zij werd veroordeeld tot de waterproef, dat is het verplicht drinken van zestien pinten water, gevolgd door onthoofding en verbranding.

Madame Minkin

Madame Minkin, of voluit **Anastasija Fjodorovna Minkina** (1782-1825), was de huisvrouw en minnares van **Graaf Aleksej Araktsjejev** (1769-1854), militair adviseur van tsaar **Alexander I** (1777-1825). Zij was een buitengewoon wrede en verderfelijke vrouw - op een dag verbrandde ze, verblind door jaloezie, het aangezicht van een meid met krulijzers. Haar eigen huispersoneel kwam in opstand en bracht haar om het leven in 1825. Aleksej Araktsjejev zelf deed voor zijn minnares niet onder. De boerinnen op zijn landgoed

Groezino nabij Novgorod waren verplicht om één kind per jaar te baren, en omdat hij verzot was op het gezang van de nachtegalen liet hij alle katten op zijn domein ophangen

Keizer Rudolf

Rudolf II van Habsburg (1552-1612), Duits keizer en zoon van **Maximiliaan II** (1527-1576), woonde in Praag en was de beschermheer van **Tycho Brahe** (1546-1601) en **Johannes Kepler** (1571-1630). Brahe ontdekte in 1572 een nieuwe ster in het sterrenbeeld *Cassiopeia*. Hij beschreef deze gebeurtenis in zijn boek *De Stella Nova*.

Later werd bekend dat het om een *supernova* ging. Het bewees dat de sfeer der sterren zoals die beschreven was door **Aristoteles** (384 BC-322 BC) niet onveranderlijk was. Johannes Kepler was een assistent van Tycho Brahe. Hij werd bekend door zijn uitwerking van de wetten van de bewegingen van de planeten. **Isaac Newton** (1643-1727) zou later zijn ontdekkingen uitdiepen en gebruiken voor de ontwikkeling van zijn wet van de *zwaartekracht*.

De Moskouse kleermaakster

De Moskouse kleermaakster is **Zoja Denisovna Pelts**, de heldin van Boelgakovs eigen toneelstuk *Zoja's appartement*. Zoja beheerde een bordeel onder het mom van een kleermakersatelier. Haar meisjes waren zogenaamd modellen en zij was bezeten van de wens om de Sovjetunie te kunnen omruilen voor Parijs.

Er worden diverse prototypes genoemd voor het personage van Zoja. De eerste zou een zekere **Adèle Adolfovna Trostjanskaja** kunnen zijn. Zij had echt een bordeel vermomd als een kledingwinkel. Boelgakov had een artikel over haar proces gelezen in de krant *Krasnaja Gazeta* in oktober 1924. Later zou er ook een artikel in dezelfde krant verschenen zijn over een zekere **Zoja Boejalskaja** die werd gearresteerd omdat ze een bordeel had dat vermomd was als een naaiatelier. Tot slot is er **Zoja Petrovna Zjatova**, die werd gearresteerd in het voorjaar van 1921 in Moskou, omdat ze een clandestien restaurant uitbaatte. Onder de klanten die samen met haar werden gearresteerd bevonden zich de dichters **Anatoli Borisovitsj Marienhof** (1897-1962) en **Sergej Aleksandrovitsj Jesenin** (1895-1925), de echtgenoot van de Amerikaanse danseres **Isadora Duncan** (1877-1927).

Zoja Zjatova had haar bedrijf in het appartement nr. 38 van Bolsjaja Sadovaja nr. 10, waar ze een tijdje verbleef. Dat appartement hoorde toe aan de Armeens-Russische avant-garde kunstenaar **Georgi Bogdanovitsj Jakoelov** (1884-1928). Voor de beschrijving van de fysieke kenmerken van zijn Zoja, had Boelgakov zich geïnspireerd de vrouw van Jakoelov, **Natalja Joelevna Sjiff** (1889-1974).

Caligula

Caligula is de bijnaam van **Gaius Caesar** (12BC-41). Hij was de jongste zoon van **Germanicus** (15BC-19) en **Agrippina de Oudere** (14BC-33), en volgde **Tiberius** (42BC-37) op als keizer van Rome. Hij werd bestempeld als krankzinnig, onderwierp Rome aan tal van tyrannieke wreedheden en werd uiteindelijk vermoord. Caligula was opgegroeid in soldatenkampen. Onder de soldaten was hij populair en daar komt ook zijn bijnaam **Caligula**, van het Latijn *caligae* (soldatenlaarsjes) vandaan. Overigens werd deze bijnaam in zijn eigen tijd zelden gebruikt, maar latere historici deden hem zijn echte naam verdringen.

Messalina

Messalina, voluit **Valeria Messalina** (17-48) was de derde vrouw van de Romeinse keizer **Claudius** (10BC-54), de opvolger van voormelde **Caligula**. Ze was als dochter van **Domitia Lepida** (10BC-54) en **Valerius Messalla Barbatus** (11BC-21) afkomstig uit een respectabele Romeinse familie, maar zij stond bekend om haar zedeloosheid.

In zijn werk *Naturalis Historia* of *Geschiedenis van de natuur*, boek X, hoofdstuk 27, beschreef de Romeinse auteur en filosoof **Plinius de Oudere** [Gaius Plinius Secundus] (23-79) hoe Messalina een beruchte Romeinse prostituee, **Scylla**, zou hebben uitgedaagd voor een sekscompetitie. Scylla gaf het op na 25 mannen, maar Messalina hield vol tot het aanbreken van de dag. Bovendien beschreef de Romeinse dichter **Juvenalis** [Decimus Iunius Iuvenalis] (±60-±133) in zijn *Satiren*, Boek VI, verzen 114-135, hoe de keizerin de hele nacht clandestien werkte in een bordeel in het Romeinse rosse stadsdeel *Subura* onder de naam **Lisisca** of *Wolvin*.

Uiteindelijk werd Messalina geëxecuteerd omdat Claudius hoorde dat ze een samenzwering tegen hem had georganiseerd. De Romeinse Senaat beval vervolgens een *damnatio memoriae* of een *vervloeking van de nagedachtenis*, zodat de naam van Messalina zou worden verwijderd uit alle openbare en privé-plaatsen en alle standbeelden van haar zouden worden weggenomen. Later zou haar dochter **Claudia Octavia** (39-62) de eerste vrouw van keizer **Nero** (37-68) worden.

Maljoeta Skoeratov

Maljoeta Skoeratov met zijn «werkelijk vlamme baard» is de bijnaam van de beruchte historische figuur **Grigori Loekjanovitsj Skoeratov-Belski** (?-1573), de rechterhand van **Иван Грозный** (Ivan Groznij) of **Ivan de Verschrikkelijke** (1530-1584), de eerste Russische heerser die zich als **Ivan IV** tot tsaar liet kronen. Ivan IV had zogenaamde **опричнина** (opritsjina) ingesteld, een nieuwe organisatie van de staat die onder meer in een geheime politie voorzag. Skoeratov stond aan het hoofd van de **opritsjniks**, een speciaal korps dat de bevolking terroriseerde met brandstichtingen, plunderingen en moorden. Hij wurgde eigenhandig de Orthodoxe aartsbisschop **Filip II** (1507-1569).

De laatste twee gasten

De laatste twee gasten worden in de roman niet met name genoemd. Maar uit de dialoog tussen Margarita en Korovjev komen we te weten dat het om de *Volkscmissaris van Binnenlandse Zaken* en hoofd van de geheime politie NKVD **Henrich Grigorjevitsj Jagoda** (1891-1938) gaat en zijn secretaris **Pavel Pavlovitsj Boelanov** (1895-1938). Beiden waren in ongenade gevallen en werden ervan beschuldigd om de kantoorwanden van **Nikolaj Ivanovitsj Jezjov** (1936-1938), Jagoda's opvolger, met vergif te hebben besprenkeld. In 1938 werden ze tijdens berucht geworden *showprocessen* (waaraan ze oorspronkelijk zelf nog als ondervragers hadden meegewerkt) tot de kogel veroordeeld. Jagoda was een notoir gokker en vrouwenloper.

Filmregisseur **Joeri Kara** (°1954) geeft echter een andere visie op de laatste twee gasten in zijn film *Master i Margarita* uit 1994. Hij toont **Adolf Hitler** (1889-1945) en **Jozef Vissarionovitsj Stalin** (1878-1953) die hun opwachting maken bij Margarita. Volgens Kara dacht Boelgakov aan hen toen hij schreef: «De laatste twee gasten kwamen de trap op!». Maar hij zou de namen van deze twee dictators niet hebben willen noemen omdat ze, toen de roman geschreven werd, nog steeds in leven waren.

De auteur van dit boek ondertitelde deze film in het Nederlands, Engels, Italiaans, Frans, Duits en Spaans. Met de onderstaande link kan u de DVD bestellen in onze web shop van de website «De meester en Margarita».

De muren van zijn werkvertrek met vergif besproeien

Het verhaal van de mannen die de muren van een kantoor besproeien met vergif is gebaseerd op echte beschuldigingen die in maart 1938 werden geuit op het proces van de zogenaamde *Zaak van het Anti-Sovjet Blok van Rechtsgezinden en Troskisten*, ook wel het *Proces van de 21* genoemd, met als voornaamste beschuldigten **Nikolaj Ivanovitsj Boecharin** (1888-1938), **Aleksej Ivanovitsj Rykov** (1881-1938) en **Henrich Grigorjevitsj Jagoda** (1891-1938).

Jagoda was uit zijn ambt gezet als hoofd van de geheime dienst **NKVD** in 1936 en vreesde beschuldigd te worden van onder meer de moorden op **Sergej Kirov** (1886-1934) en schrijver **Maksim Gorki** (1868-1936). Daarom had hij zijn secretaris **Pavel Petrovitsj Boelanov** (1936-1938) opdracht gegeven om de wanden van het kantoor van zijn opvolger **Nikolaj**

Ivanovitsj Jezjov (1895-1940) met vergif te besproeien. Jagoda en Boelanov werden veroordeeld tot de dood met de kogel. Boelgakov begreep de farce van de opgezette beschuldigingen, en Jagoda en Boelanov vervoegen de rij van de vermeende gifmengers op het bal.

De eerder genoemde Jezjov heeft trouwens een bijnaam onder historici. Zijn bijnaam is *De vermiste Commissaris* omdat, na zijn eigen executie in 1940, zijn aanwezigheid werd bijgevoegd op een officiële persfoto; het is een van de bekendste voorbeelden in de Sovjetpers om een persoon die uit de gratie is geraakt te laten «verdwijnen».

Twee bavianen met manen als van leeuwen

De Nederlandse vertalers gingen hier nogal vrij te werk, want in de Russische tekst is geen sprake van *bavianen*. Er staat **Два гамадрила** [dva hamadrila] of *twee hamadryaden*.

Hamadryaden zijn wezens uit de Griekse mythologie die in bomen leven. Het is een speciale *nymfensoort*. Hamadryaden waren vanaf hun geboorte verbonden aan een specifieke boom. Wanneer hun boom stierf, stierven ze zelf ook. Daarom straffen de dryaden en de goden elk sterfelijk wezen dat bomen beschadigde.

Hurkdansen

In tegenstelling tot wat de Nederlandse vertalers laten uitschijnen zijn de ijsberen niet aan het *hurkdansen*, maar dansen ze de **камаринская** [kamarinskaja]. Waar het typische hurkdansen nog speciale vaardigheden vergt van de dansers om gehurkt te zitten en tegelijk de benen om beurt omhoog te gooien, kan werkelijk iedereen de **kamarinskaja** dansen, ook in zwaar beschonken toestand.

Het woord **kamarinskaja** is afgeleid van de naam van de stad Kamarino. De kamarinskaja is een Russisch danslied met een kort, steeds weer herhaald deuntje en nogal ruige woorden. Eén versie ervan klinkt als volgt: «Wat een rare vent ben jij, boer van Kamarino, zoals je door de straat strompelt. Ik loop naar de drankwinkel met hoofdpijn, want zonder drank kan een boer niet leven.» of nog: «O jij hoerenzoon, moezjik [boer] van Kamarino...»

Wanneer op bruiloften de kamarinskaja wordt gezongen en gedanst, dan wordt er niet te veel op de juiste passen gelet. Grotelijke stappen, het op- en neerschokken van de schouders, en bij momenten lelijke en stuitende bewegingen - het kan allemaal.

De Russische componist **Michail Ivanovitsj Glinka** (1804-1857) schreef in 1848 het symfonisch gedicht *Kamarinskaja* waarin hij dit Russische volksdeuntje verwerkte.

Een goochelende salamander die niet in het haardvuur verbrandde

Op het bal ziet Margarita een goochelende salamander die niet brandt in het vuur. In de middeleeuwse overlevering dacht men dat salamanders vuur konden overleven.

Een ander detail dat interessant kan zijn is het feit dat de vuurvaste salamander het symbool was van de Franse koning **François I** (1494-1547), de grootvader van **Marguerite de Valois** (1551-1615) en broer van **Margarita van Navarra** (1492-1549).

Zijn voeten staken in gelapte pantoffels

Leerlingen die worden ingewijd in de eerste graad van de vrijmetselarij, moeten hun rechterschoen vervangen door een pantoffel.

Op de schotel een afgesneden hoofd

Het hoofd van Berlioz op een schotel doet natuurlijk denken aan het Bijbelse verhaal van **Salome** die het hoofd van **Johannes de Doper** (7BC-29) op een schotel wou zien.

Het gebruik om de schedel als drinkbeker te gebruiken herinnert aan het verhaal van de laatste heidense prins van het *land van Roes*, prins **Svjatoslav I van Kiev** (942-972) de vader van Prins **Vladimir Svjatoslav de Grote** (956-1015) (zie hoofdstuk 18).

De prins werd in een hinderlaag gelokt en gedood door de *Petsjenegen*, een nomadenvolk van Turkse oorsprong, toen hij de eilanden nabij Chortitsa wou oversteken in 972. De *Nestorkroniek*, een Russisch manuscript uit de 12de eeuw dat de christelijk geïnterpreteerde geschiedenis van het land van Roes beschrijft, vermeldt dat **Koerija**, de khan van de Petsjenegen, van zijn schedel een kelk liet maken.

Een ieder krijgt naar zijn geloof

De woorden van Woland: «Een ieder krijgt naar zijn geloof» zijn een nogal vrije interpretatie van Mattheüs 9:29: «U geschiede naar uw geloof».

Baron Meigel

Het prototype voor de figuur van **Baron Meigel** in de roman is Baron **Boris Sergejevitsj (von) Steiger** (1892-1937). Die was in de jaren '20 en '30 in Moskou verantwoordelijk voor de Externe relaties van het **Народный комиссариат просвещения (Наркомпрос)** [Narodny kommissariat prosveshcheniya] (Narkompros) of het *Volkscommissariaat voor*

Verlichting. Ondertussen werkte hij ook als een agent voor de **Объединённое государственное политическое управление (ОГПУ)** [Obedinjonnoje gosoe darstvennoje polititsjeskoje oeppravlenje] (OGPU) of de *Verenigde Politieke Staatsadministratie*, de geheime dienst die in 1934 onderdeel werd van de beruchte **NKVD**. In 1937 werd Steiger gearresteerd en geëxecuteerd.

Steiger wordt meermaals vermeld in de dagboeken van **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970). Hij onderhield regelmatig contact met de Amerikaanse ambassade en bracht verslag uit over vreemdelingen die iets met het theater te maken hadden, en over de Sovjetburgers die met de ambassade contact hadden.

Een zwarte chlamys en een stalen zwaard

Op het moment dat Woland de schedelbeker aan zijn lippen zette, vond er een metamorfose plaats. Het verstelde hemd en de gelapte pantoffels waren verdwenen. Woland droeg een zwarte **chlamys** en aan zijn heup hing een stalen zwaard.

Een chlamys was een korte ruiter- en reismantel van de oude Grieken, die uit Macedonië of Thessalië stamde. Het bestond uit een rechthoekig stuk doek, dat over de linkerschouder werd geworpen en met een kledingspeld op de rechterschouder werd samengehouden.

De zwarte chlamys en het zwaard stemmen overeen met de uitdossing van een *Ridder van Kadosh* of *Ridder van de witte en de zwarte adelaar*, de 30ste graad in de vrijmetselaarsloge van de *Ancient and Accepted Scottish Rite* of de *Aloude en Aangenomen Schotse Ritus*.

Drink!

Woland zette eerst zelf de schedel aan zijn lippen, maar daarna gaf hij de bokaal aan Margarita en beval haar te drinken. Dat verwijst naar de bezegeling van de broederschap door de vermenging van het bloed tijdens de initiatie tot leerling-vrijmetselaar. De vermenging wordt symbolisch uitgebeeld door een beker rode wijn waarvan de achtbare meester en de kandidaat samen drinken.

Ook in het ritueel voor de graad van *Ridder van het Oosten en het Westen*, de 17de graad in de *Aloude en Aangenomen Schotse Ritus*, speelt het bloed een belangrijke rol. De *Opzieners* brengen de kandidaat naar een bekken, waar ze een mesje en een weinig rode wijn gereed houden. Ze naderen dan de kandidaat, laten enige druppels op zijn arm vallen terwijl zij net doen alsof zij hem aderlaten. Als het «bloed» zichtbaar stroomt vangen ze het op in een doek, laten die aan de kandidaat zien en zeggen: «Men moet nooit bang zijn om zijn bloed te vergieten om wonderbaarlijke dingen te kunnen aanschouwen».

Hoofdstuk 24
De meester ontboden

De titel van het hoofdstuk

In het Russisch luidt de titel van dit hoofdstuk: **Извлечение мастера** [Izvletsjenije maste-ra] of *De extractie van de meester*. Hij wordt losgemaakt van het gekkenhuis, van de greep van de geheime politie, en uiteindelijk van zijn leven in Moskou. Het werkwoord **извлечь** [isvletsj] of *uittrekken* wordt normaal gebruikt om bijvoorbeeld het uittrekken van een splinter aan te duiden, of het onttrekken van erts, of het trekken van een vierkantswortel.

Noblesse oblige

Boelgakov schreef **Ноблесс облиз** [Nobless oblizj], wat de Russische transliteratie is van het Franse *noblesse oblige*, wat vertaald kan worden als «*de adel heeft zo zijn verplichtingen*». Over het algemeen wordt het gebruikt om te zeggen dat men zich moet gedragen op een manier die overeenkomt met zijn positie en met de reputatie die men verdiend heeft.

In een wijnglas

Aangezien de adel zo zijn verplichtingen heeft, beschreef Boelgakov niet zomaar een *wijnglas*. Hij schreef dat Behemoth «een doorzichtige vloeistof uitschonk» in een **лафитный стакан** [lafitni stakan] of een *Lafite glas*. Dat is een glas met een inhoud van 125-150 ml, *conisch* van vorm en met een dikke bodem, vaak van donker glas of metaal. Het woord **лафитный** [lafitni] is de Russische transliteratie van *Lafite*, ontleend aan het befaamde Franse wijnhuis *Château Lafite*, gesitueerd in het al even befaamde wijndorp Pauillac in de Médoc regio in Frankrijk.

De doorzichtige vloeistof was geen wodka, overigens, het was «pure wijngeest».

Negentien dagen durende zwerftocht door de woestijn

Negentien dagen is een nogal komische vervorming van de welgekende voorbeelden. Meestal wordt zo'n legendarische zwerftocht met een rond getal omschreven - veertig dagen, bijvoorbeeld, of veertig jaar. En het voedsel is dan bijvoorbeeld *manna* of *wilde honing*, zeker geen vlees van een gedode tijger.

Een tijger in de woestijn

Behemoths verhaaltje refereert naar een incident in de Bijbel wanneer Jezus weggeleid wordt in de woestijn «om verzocht te worden van den duivel» (Mattheüs 4:1-11). Hij vast veertig dagen en veertig nachten. Satan spreekt tot hem: «Indien Gij Gods Zoon zijt, zeg, dat deze stenen broden worden.» Maar Jezus weigert om zijn macht te demonstreren. Satan

toont Jezus dan alle koninkrijken van de wereld en belooft hem dat alles van hem kan worden «indien Gij, nedervallende, mij zult aanbidden». Maar Jezus weigert en de duivel verlaat hem.

De geschiedenis zal oordelen

In het Russisch staat hier letterlijk: «**История рассудит нас**» of «*De geschiedenis zal ons beoordelen*». Deze zin refereert natuurlijk op een komische manier naar de leugens die Behemoth net verteld heeft, maar in de context van de Sovjetunie en van deze roman krijgt hij een grotere weerklank.

De officiële Sovjet ideologen herschreven de geschiedenis geregeld. Er deed zelfs een grapje de ronde dat het «*in het Westen misschien wel moeilijk was om de toekomst te voorspellen, maar dat het in Rusland nog moeilijker was om het verleden te voorspellen*». De droom van de dissidenten lag vervat in de idee dat de geschiedenis het laatste woord zou krijgen, en aan hun kant zou staan. De roman zelf is trouwens een variant van historische feiten die vaak doet nadenken over het belang van de betrouwbaarheid van de bronnen.

In het Italiaans klinkt deze zin als «*Ai posteri l'ardua sentenza*». Dat is een regel uit het gedicht *Il cinque maggio* of *De vijfde mei* van de Italiaanse dichter **Alessandro Manzoni** (1785-1873). 5 mei 1821 was de sterfdatum van **Napoleon Bonaparte** (1769-1821).

Manuscripten verbranden niet

Рукописи не горят [Roekopisi ne gorjat] - deze zin werd een populair gezegde in de Sovjetunie na het verschijnen van *De meester en Margarita*. Het werd een standaardcommentaar voor schrijvers waarvan het werk gevaarlijk werd geacht voor de regering.

Veel van deze schrijvers zetten nooit hun verhalen of gedichten op papier. Ze memoriseerden hun werk zodat de geheime politie nooit kopieën van geschriften vond. Deze werkwijze hielp om hun verhalen voor vele jaren te bewaren. Met het gevolg dat «*manuscripten niet verbranden*» want, wat er ook gebeurde met de geschreven tekst van het werk, het bleef steeds bestaan in het hoofd van de auteur.

Deze scène zou kunnen geïnspireerd geweest zijn door de controverse rond *Le Diable au XIXème siècle*, het anti-maçonneke werk dat **Marie Joseph Gabriel Antoine Jogand-Pagès** (1854-1907), beter bekend als **Léo Taxil**, onder de schuilnaam **Docteur Bataille** had gepubliceerd in 1895. In dat boek had Taxil beweerd dat **Albert Pike** (1809-1891), de Grootmeester van de *Aloude en Aangenomen Schotse Ritus* in South Carolina, zijn instructies rechtstreeks van de duivel kreeg. Zo zou hij de oorspronkelijke *Maçonneke Oorkonde* uit de handen van **Lucifer** hebben gekregen, terwijl zich een scherpe geur van zwavel verspreidde.

De interesse van Boelgakov voor de symbolen van de vrijmetselarij kan onder meer verklaard worden door het feit dat zijn vader **Afanasi Ivanovitsj Boelgakov** (1859-1907), die theoloog en kerkhistoricus was, een artikel had geschreven over *De moderne vrijmetselarij in haar relatie met de kerk en de staat*, dat gepubliceerd werd in de *Akten van de Theologische Academie* van Kiev in 1903. In dit artikel had de vader van Boelgakov verwezen naar **Léo Taxil** en *Le Diable au XIXème siècle*.

Zelfs ‘s nachts als de maan schijnt heb ik geen rust

De meester, de held van de roman, citeert hier zijn eigen held, Pilatus, en hij voert ook dezelfde beweging uit: hij wendde zich «handenwringend tot de verre maan». Dit is één van de sleutels om de gelijkenis tussen beide «helden» te kunnen maken. Geen van beide is «heldhaftig» in de klassieke zin van het woord en ze beschouwen ook allebei zichzelf als een soort lafaard.

In ondergoed maar met een koffer in de hand

Heel wat mensen in de Stalinperiode hielden altijd ergens een koffertje met warme kleren in gereedheid voor het geval de geheime dienst NKVD aan de deur zou kloppen om hen mee te nemen.

Aloisi Mogaritsj

Wie *De meester en Margarita* in het Nederlands of in het Engels leest, maakt pas kennis met **Aloisi Mogarytsj** in dit hoofdstuk. In de Russische versie vertelt de meester echter reeds over hem tijdens zijn ontmoeting met Ivan in het ziekenhuis van dokter Stravinski in hoofdstuk 13.

Deze scène is één van de vele zogenaamde *losse eindjes* in *De meester en Margarita*. Aangezien Boelgakov overleed nog vóór hij de eindredactie van de tekst had kunnen voltooien, vertoont de roman een aantal imperfecties. Het voortdurend herschrijven, inkorten en weer uitbreiden van de roman zorgde voor enkele losse eindjes en zelfs contradicties in de tekst.

Via onderstaande link kan je deze vergeten vertaling lezen. De tekst in het blauw komt niet voor in de Engelse en de Nederlandse vertaling.

Bruderschaft met iemand gedronken

Het woord bruderschaft wordt hier niet vertaald in het Russisch, maar letterlijk fonetisch getranslitereerd als **брудершафт** [broedersjaft].

Daarmee wordt duidelijk dat het niet om een gewone verbroedering gaat, maar om de typisch Duitse manier, waarbij twee drinkers hun armen in elkaar verstrengelen waarna ze elkaar zullen beginnen te tutoyeren.

Geen documenten - geen mens

In de Sovjetperiode was het, méér nog dan nu, van groot belang voor de burgers om de juiste documenten te hebben indien ze geen last wilden krijgen. De typische documenten vermeldden de woonplaats, nationaliteit en beroep. Zegels, data en officieel taalgebruik waren essentieel, zoals blijkt uit de discussie over het certificaat voor **Nikolai Ivanovitsj**. Wie geen documenten had liep een groot risico om last te krijgen met de politie. Documenten konden letterlijk een zaak van leven of dood zijn in de Sovjetunie.

De paspoortenkwesie leidt, na het uiteenvallen van de Sovjetunie, nog regelmatig tot discussies en soms moeilijkheden met de politie op straat. Of tot lange procedurele stappen wanneer je Russische certificaties nodig hebt voor gebruik in het buitenland.

Sommige documenten die in België door het gemeentebestuur worden bijgehouden, en waarvan je op eenvoudig verzoek een gecertificeerd afschrift krijgt - zoals de geboorteakte - moet je in Rusland zelf bijhouden. Voor andere documenten - zoals het bewijs van nationaliteit, het bewijs van woonplaats of het bewijs van burgerlijke stand - gebruikt men in Rusland het *binnenlands paspoort*, dat dus nog altijd een document is dat veel méér informatie bevat dan in andere landen gebruikelijk is.

Toen boven haar een andere deur dichtsloeg

Deze zin verraadt dat *De meester en Margarita* geen volledige eindredactie heeft gehad. Een «in ondergoed geklede man» met een koffer in de hand en een pet op het hoofd (Mogarytsj) «dendert over de trap naar beneden, botst tegen Annoesjka op en zwiept haar opzij, zodat ze met haar achterhoofd tegen de muur smakt».

Maar enkele pagina's eerder werd beschreven hoe Mogarytsj door Azazello «uit het raam wordt gedreven». Hij kan dus moeilijk de deur achter zich dichtgeslagen hebben en dan op de trap tegen Annoesjka opbotsen.

Ook de auto op de binnenplaats was verdwenen

En ook dit is een voorbeeld van het ontbreken van een eindredactie. «Ook de auto op de binnenplaats was verdwenen», staat er, terwijl onmiddellijk daarna beschreven wordt hoe **Azazello** en **Hella** in diezelfde auto op de binnenplaats afscheid nemen van **Margarita**. Waarschijnlijk heeft Boelgakov in een latere versie de beschrijving van dit afscheid toegevoegd, maar is hij vergeten om het zinnetje dat er vlak vóór stond te schrappen.

Annoesjka

Annoesjka kennen we nog van in hoofdstuk 3. Zij had de zonnebloemolie gemorst waarover Berlioz uitgleed.

Annoesjka is één van de weinige figuren die door de schrijver uit het echte leven werd geplukt zonder aanpassingen. Boelgakovs eerste vrouw herinnert zich een **Annoesjka Gorjatsjeva** die in het nummer 48 rechtover hen woonde. Haar flat was een soort arbeiderswoning met 7 kamers naast een centrale gang. Annoesjka Gorjatsjeva had een zoon die zij vaak sloeg. Zij stookten hun eigen vodka, waren vaak dronken, vochten dan en maakten veel lawaai.

In een vroegere versie van de roman noemde Michail Boelgakov haar **Pelagejoesjka**, in een andere versie was haar naam **Annoesjka Basina**. Zij speelde ook een rol in een kortverhaal uit 1922, *Huis nr. 13. De Elpit-arbcommune*, en in de roman *Theatrale roman*, ook bekend als *Zwarte sneeuw*, geschreven in 1937.

Boelgakov kon zich behoorlijk ergeren aan die echte Annoesjka, zoals blijkt wat hij noteerde in zijn dagboek op 29 oktober 1923: «De eerste verwarmde dag werd gekenmerkt door het feit dat de beruchte Annoesjka het keukenraam de hele nacht wijd open liet staan. Ik weet werkelijk niet wat te doen met het tuig dat hier woont».

Hoofdstuk 25
Hoe de procurator trachtte Jehoeda van Karioth te redden

De Antoniustoren

De **Antoniustoren** werd reeds in hoofdstuk 19 beschreven, toen Margarita fragmenten uit het door het vuur aangetaste typoscript van de meester herlas.

Het Hasmonaeapaleis

Ook het **Hasmonaeapaleis** werd reeds in hoofdstuk 19 beschreven.

De Kale Schedel

Golgotha, dat hier door Boelgakov de naam *Kale Schedel* krijgt toebedeeld, werd reeds beschreven in de hoofdstukken 2 en 16.

Het paleis van Herodes de Grote

De nota's van Boelgakov wijzen uit dat hij de architecturale details van het paleis van **Herodes de Grote** ontleende aan *The Life of Christ* van **Frederic Farrar** (1831-1903). Farrar was een in Bombay (India) geboren bekende Britse prediker. Hij was minister in de befaamde Westminster Abbey en later Deken van Canterbury. Zijn talent om historische details te mengen met bijbelse feiten lokte grote massa's naar zijn sermoenen. Het paleis van Herodes was gesitueerd aan de westzijde van de stadsmuren van Jeruzalem.

De volledige tekst van *The Life of Christ* in het Engels kan worden gedownload in de sectie *Archieven* van de website «De meester en Margarita».

Een oester

Boelgakov kan dit detail ontleend hebben aan *Le Procurateur de Judée* (1892) van **Anatole France** (1844-1924), schuilnaam voor **Jacques Anatole François Thibault**. In zijn nota's

ter voorbereiding van de laatste versie van *De meester en Margarita* had Boelgakov geschreven: «zou Pilatus oesters gegeten hebben?»

Het tekstfragment van Anatole France, die Boelgakov tot die vraag zou kunnen geïnspireerd hebben, klinkt als volgt: «...la table supportait des plats d'argent dans lesquels étaient préparés des becfignes au miel, des grives, des huîtres du Lucrin et des lamproies de Sicile» of «... op de tafel stonden zilveren schotels waarin vijgenetertjes met honing waren klaargemaakt, oesters van Lucrinus en zeelampreien van Sicilië».

Het meer van Lucrinus, in Campania, ten nootdrdoosten van Napels, had een verbinding met de zee, en was erg bekend voor zijn oesterparken. In 1538 verdween het meer ten gevolge van een aardbeving.

De volledige tekst van *Le Procureur de Judée* in het Frans kan worden gedownload in de sectie *Archieven* van de website «De meester en Margarita».

Falerner of Caecuba

Boelgakov dacht oorspronkelijk dat de *Falerner* wijn rood van kleur was. Toen hij ontdekte dat deze wijn echter donker amberkleurig was, wijzigde hij hem in *Caecuba*. Hij wou immers een wijn gebruiken die de kleur had van bloed. Jammer genoeg overleed Boelgakov nog vóór hij deze wijziging overal in het boek kon doorvoeren.

In dit hoofdstuk lost hij dat op door de verandering van Falerner naar Caecuba te integreren in de dialoog tussen Pilatus en Afranius, maar in hoofdstuk 30, waar de kleur van belang is, werd de tekst niet gewijzigd. Daar zegt Azazello dus verkeerdelijk: «Let wel, het is dezelfde wijn die de procurator van Judea dronk - Falerner».

Op ons heil en op het uwe, caesar, vader der Romeinen, dierbaarste en beste aller mensen!

Deze heildronk zou historisch accuraat zijn, maar daar heb ik geen bevestiging van gevonden. Maar hij klonk wel eigentijds voor de Sovjetburger in de Stalinperiode. Boelgakov heeft veel van de typische kenmerken van de jaren '30 in Rusland in de Pilatushoofdstukken

verwerkt: ondervraging en mishandeling, politiek gekonkel, spionage... Het bedachtzame antwoord van Pilatus op de heildronk voor Caesar is een onderdeel van dit patroon.

Het banket van de twaalf oppergoden

De twaalf oudste goden van het Romeinse pantheon waren: **Jupiter, Juno, Mercurius, Minerva, Neptunus, Vulcanus, Apollo, Diana, Ceres, Venus, Mars** en **Vesta**.

Penaten

De Nederlandse vertaler heeft het over de *penaten* van Pilatus. Maar in het Russische origineel staat **ларами** [larami], een verbuigingsvorm van **лар** [lar]. Er zou dus *lares* hebben moeten staan in plaats van penaten. **Lar** (meervoud lares of laren) is een Latijns woord van Etruskische oorsprong dat *heer* of *vorst* betekent. De **lares** waren Romeinse godheden, of eerder geesten, die huis en gezin beschermden

De **penaten** waren ook huisgoden, zij werden samen met de lares bij de huiselijke haard vereerd, zij zorgden meer specifiek voor de dagelijkse levensbehoeften, voor het dagelijks brood. Het waren de goden van de *huiselijke voorraad*.

Die messias

Messias komt van het Hebreeuwse woord **מָשִׁיחַ** (masjiah), en dat betekent *de gezalfde*. Het woord komt zowel bij de joden, de christenen als de islamieten voor, maar telkens in een iets andere betekenis.

In het jodendom is de messias een leider die een messiaanse periode van vrede en welvaart voor Joden en andere volkeren gaat inluiden, die uiteindelijk leidt tot de eindtijd. De persoon in kwestie zou afstammen van **Koning David** (1005 BC- 970 BC) en zou het leiderschap van zijn koningshuis herstellen. De messias wordt genoemd als belangrijke profeet en koning. Verschillende keren in de geschiedenis zijn er onder de Joden mannen opgetreden die aanspraak maakten op de titel van messias, maar in geen van deze gevallen werd zo'n claim langdurig gesteund binnen het jodendom.

In het christendom gelooft men dat de Messias is gekomen in de persoon van **Jezus Christus**. De Messias heeft een menselijke en een goddelijke kant. Hij wordt aangeduid als de *Zoon van God* en is zelf God, zij het op een andere wijze dan de *Vader* en de *Heilige Geest* met wie hij samen een drie-eenheid vormt. De Messias speelt een belangrijke rol in de christelijke eschatologie of eindtijdverwachting. Bij zijn terugkomst zal Jezus Messias afrekenen met alles wat vijandig staat tegenover God en hemzelf en het kwade bedrijf, om daarna vanuit Jeruzalem de heerschappij over de aarde te hand te nemen.

Volgens de islam is **Isa** (Arabisch voor Jezus) de messias, waaronder men verstaat dat hij ten hemel is gevaren en terug zal komen om de rest van zijn leven af te maken en de aarde te zuiveren van afgodendienaren. De komst van de profeet **Ahmed** of **Mohammed** (569-632) zou tijdens zijn leven zijn verkondigd. Volgens de Islam zal, enigszins zoals in het christendom, de messias het laatste der dagen inluiden.

Hebben ze iets te drinken gekregen voordat ze aan de paal werden gehangen?

Het aanbieden van drinken aan veroordeelden die aan het kruis lijden wordt door sommige bijbelcommentatoren gezien als een wettelijk soort van medelijden - zoals Pilatus het hier ook waarschijnlijk bedoelt, maar in de Evangeliën wordt het eerder als een ultieme spotternij voorgesteld, wat wellicht verklaart waarom Jezus het weigert.

Mattheus 27:34 - «Gaven zij Hem te drinken edik met gal gemengd; en als Hij dien gesmaakt had, wilde Hij niet drinken» en Markus 15:23 - «En zij gaven Hem gemirreden wijn te drinken; maar Hij nam dien niet».

Hij beschouwde lafheid als een van de ergste menselijke ondeugden

Deze uitspraak komt niet in de Evangeliën voor, maar ze is van groot thematisch belang in *De meester en Margarita*. Volgens één van zijn vrienden beschouwde Boelgakov zelf lafheid als de ergste van alle ondeugden, «want al de rest is daar het gevolg van».

En blijkbaar voelden de Sovjetautoriteiten zich aangesproken door dit citaat, want in de eerste magazinepublicatie van *De meester en Margarita* waren alle verwijzingen naar deze «ergste aller ondeugden» uit de tekst verwijderd.

Afranius

Dit personage komt reeds van in het begin van het boek voor, maar wordt pas nu voor het eerst bij de naam genoemd. Hij is dan ook het hoofd van de geheime politie.

Zijn naam zou wel eens kunnen ontleend zijn aan **Sextus Afranius Burrus** (1-62), een Romein van Gallische afkomst. Afranius Burrus was tribuun, en later ook procurator en privébewaker van keizerin **Livia Drusilla II** (58 BC-29), de weduwe van keizer **Augustus** (63 BC-19), en van de opeenvolgende keizers **Tiberius** (42 BC-37) en **Claudius** (10 BC-54). Hij hielp **Julia Agrippina de Jongere** (15-59) om haar zoon **Nero** op de troon te krijgen en werd ook één van diens twee adviseurs toen Nero (37-68) in 54 als 16-jarige keizer werd. De andere adviseur was de wijsgeer en schrijver **Lucius Annaeus Seneca** (4 BC-65). De eerste 5 jaar van Nero's regering - de *quinquennium Neronis* - worden over het algemeen beschreven als een schoolvoorbeeld van goed landsbestuur, mede omdat Burrus en Seneca achter de schermen het feitelijke bestuur uitoefenden.

Wanneer de apostel **Paulus** (3-67) in de Mamertijnse gevangenis aan de voet van het Capitool wordt gevangen gezet, is het Afranius Burrus die voor hem verantwoordelijk is. Er werd gezegd dat hij hem heel humaan behandelde.

Nero moet echter dulden dat zijn moeder **Julia Agrippina de Jongere** (15-59) een steeds belangrijker rol voor zich opeiste. Door tussenkomst van Agrippina had Afranius Burrus in het jaar 51 de leiding over de *Praetoriaanse garde* gekregen. Hij had een uitstekende militaire faam maar hij wist toch bliksems goed door wiens toedoen hij die leiding gekregen had. Hij kon een eerste keer beletten dat Nero zijn moeder vermoordde - hoewel dat later toch is gebeurd. Sextus Afranius Burrus zelf stierf in het jaar 62.

Van Afranius Brutus zijn enkele bekende oneliners bewaard gebleven. Tegen de jonge keizer Nero had hij eens gezegd: «*Wanneer ik eenmaal gesproken heb, vraag het mij dan niet opnieuw*», en zijn laatste woorden, vlak voor hij stierf, waren: «*Ego me bene habeo*» - «*Met mij gaat alles goed*».

Dat ze hem vannacht gaan afmaken

Pilatus heeft waarschijnlijk een dubbele bedoeling met deze uitspraak. Enerzijds wil hij voor een deel zijn schuld inlossen voor de volgens hem onrechtmatige veroordeling van Jesjoea, anderzijds wil hij er blijkbaar voor zorgen dat Kajafas door de dood van Jehoeda in de problemen komt.

Hij wreef kort in zijn handen

Dit gebaar van Pilatus is wellicht het best bekende wapenfeit van de historische Pontius Pilatus: hij waste zijn handen in onschuld. Mattheüs 27:24 - «Als nu Pilatus zag, dat hij niet vorderde, maar veel meer dat er oproer werd, nam hij water en wies de handen voor de schare, zeggende: Ik ben onschuldig aan het bloed dezes Rechtvaardigen; gijlieden moogt toezien».

Hoofdstuk 26 De begrafenis

Banga

Banga is de trouwe hond van Pilatus. Bij hem kon hij vrijuit zijn hart uitstorten over de migraine die hem martelde. Banga beminde zijn baas als de machtigste op aarde, de gebieder over alle mensen, dank zij wie de hond zich ook zelf als een bevoorrecht, hoger en bijzonder wezen beschouwde. Hij wou zijn meester troosten en de narigheid samen met hem trotseren. Hij zou dan ook 2000 jaar bij hem blijven, en later ook met hem de maanweg opsnellen.

De koosnaam voor Boelgakovs tweede vrouw **Ljoebov Jevgenjevna Belozerskaja** (1895-1987) was **Ljoebanga**. Zij was degene die dieren in zijn leven bracht. In 1928 maakte Boelgakov een tekening, opgedragen aan Ljoebanga. Het is een schets van hun **домовой** [domovoj] of *huisgeest* die ze de troetelnaam **Rogasj** hadden gegeven, en die wegloopt met een ring van 5 karaat.

Banga en Pilatus inspireerden de rockgroep **Pearl Jam** tot de song *Pilate*. En in 2012 bracht de Amerikaanse rocklegende **Patti Smith** de CD *Banga* uit, met het gelijknamige lied geïnspireerd door de hond van Pilate. Op de website «De meester en Margarita» kun je haar dat nummer in een akoestische versie zien spelen met gitarist **Lenny Kaye**. In de sectie *Adaptaties* van de website kan u een interview met Patti Smith bekijken waarin ze uitlegt waarom mensen *De meester en Margarita* zouden moeten lezen.

Niza

Net als Margarita sluipt **Niza** weg bij haar echtgenoot om haar geliefde te ontmoeten. Maar zij zal hem echter niet steunen.

Niza wordt met veel geheimzinnigheid geportretteerd. Is zij een dubbelspion? Wellicht wel. Ze is zeker de minnares van **Jehoeda**, en misschien ook wel van **Afranius**. In elk geval was het niet alleen voor het geld dat Jehoeda bereid was om Jesjoea in de val te lokken.

Iemand die je niet meteen herkent wordt rijk

«кого не узнают, станет богатым» of «Iemand die je niet herkent wordt rijk» - is geen Griekse, Hebreeuwse of Aramese uitdrukking, maar wel een Russisch gezegde.

De Olijfhof in Gethsemane

Gethsemane betekent *olijffers* in het Aramees. Boelgakov heeft dit waarschijnlijk overgenomen uit *The Life of Christ* van **Frederic Farrar** (1831-1903), die schreef: «The name Gethsemane means 'the oil-press', and doubtless it was so called from a press to crush the olives yielded by the countless trees from which the hill derives its designation».

De tuin van Gethsemane ligt in het Oosten van Jeruzalem, tegenover het Kedrondal, aan de voet van de Olijfberg.

Dertig tetradrachmen

Bij Boelgakov krijgt Jehoeda méér betaald dan de dertig zilverlingen die Judas volgens de Bijbel kreeg om Jezus te verraden. Hij spreekt van *dertig tetradrachmen*. Een **tetradrachme** was de munt van de stadstaat Athene, het was een zilveren munt die vier drachmen waard was. Vanwege zijn grote waardevastheid noemt men de tetradrachme ook wel «de dollar van de oudheid». Als betaalmiddel voor dagelijkse boodschapjes was de tetradrachme niet geschikt. Mensen betaalden die met **oboloi**. Er gingen 24 oboloi in één tetradrachme.

In de bijbel zelf gooit Judas het geld zelf binnen bij de hogepriester. In *De meester en Margarita* wordt dat gedaan door zijn moordenaars, maar het bloed op de buidel is van Jehoeda uit Karioth.

Voortaan zullen we altijd bij elkaar blijven

Sommige bronnen vermelden dat Boelgakov deze idee van Jezus en Pilatus «die voor altijd bij elkaar zullen blijven» uit het zogenaamde *Evangelie van Nicodemus* zou gehaald hebben. Dit apocriefe Evangelie wordt ook wel de *Handelingen van Pilatus* genoemd omdat het zich concentreert op de lijdensweg van Jezus, en het is zeker een inspiratiebron geweest voor Boelgakov, maar de hier vermelde zin heb ik er niet in teruggevonden.

Het dichtst bij komt de volgende zin, uit Nicodemus VIII (XXIV) 1 - «En voortaan waren alle heiligen samen bijeen onder de hand van de Heer»

De volledige tekst van het *Evangelie van Nicodemus* kan worden gedownload in de sectie *Archieven* van de website «De meester en Margarita».

De moord op Jehoeda

De moordscène in Gethsemane lijkt sterk op het Russisch kortverhaal *Gethsemane* van **Aleksandr Mitrofanovitsj Fjedorov** (1868-1949), gepubliceerd in het magazine *Novoje slovo* in 1910. Boelgakov zou de scène in het maanlicht uit dit verhaal gehaald hebben. Fjedorov belicht, net als Boelgakov, de ironie van de verrader die zelf verraden wordt.

De wachtposten zaten op stenen banken te dobbelen

In de Bijbel dobbelen de soldaten om Jezus' kleren na de kruisiging Mattheüs 27:35 - «Toen zij nu Hem gekruisigd hadden, verdeelden zij Zijn klederen, het lot werpende; opdat vervuld zou worden, hetgeen gezegd is door den profeet: Zij hebben Mijn klederen onder zich verdeeld, en hebben het lot over Mijn kleding geworpen». Markus 15:24 - «En als zij Hem gekruisigd hadden, verdeelden zij Zijn klederen, werpende het lot over dezelve, wat een iegelijk wegnemen zou».

De zoon van een koning-sterrenwichelaar en een molenaarsdochter, de schone Pila

Boelgakov noemt Pilatus «de zoon van een koning-sterrenwichelaar en een molenaarsdochter, de schone Pila». Historische bronnen om deze afkomst van Pilatus te staven zijn er niet, maar de Franse Boelgakov experte **Marianne Gourg** schreef in haar commentaar bij **Claude Ligny's** vertaling van *Le maître et Marguerite* in 1995 dat Boelgakov dit detail zou kunnen gevonden hebben in het gedicht *De vita Pilati* of *Over het leven van Pilatus* van de in het Latijn schrijvende Vlaamse 12de-eeuwse dichter **Petrus Pictor** of **Peter de Schilder**, afkomstig uit Sint-Omaars (Saint-Omer) in Frans-Vlaanderen. Dat gedicht bestond in een Russische vertaling. Het bevat 369 coupletten op rijm en is gebaseerd zijn op verschillende legenden die de ronde deden over Pontius Pilatus.

Eén van die legenden die in de streek van Mainz in Duitsland werd verteld gaat over de afstamming van Pilatus. Deze legende handelt over de astroloog **Ata** en de molenaarsdochter **Pila**, en werd ook vermeld in *Pontius Pilatus, der fünfte Prokurator von Judäa und Richter Jesu von Nasareth* of *Pontius Pilatus, de vijfde procurator van Judea en rechter van Jezus van Nazareth* van de Duitse schrijver **Gustav Adolf Müller** (1866-1928), dat gepubliceerd werd in Stuttgart in 1888.

Pilatus' naam zou dus afgeleid zijn van **Pila**, de naam van zijn moeder. Pila zou dan weer afgeleid zijn van *pilum*, dat *speer* betekent.

Valerius Gratus

Valerius Gratus was Pilatus' voorganger, hij was Romeins prefect van 15 tot 25. Hij was de eerste prefect over Judea die benoemd werd door keizer **Tiberius** (42 BC-37). Hij had **Josef Kajafas** benoemd tot hogepriester. Kajafas bleef hogepriester gedurende de rest van Gratus' bewindsperiode en die van zijn opvolger Pontius Pilatus.

Heeft hij er niet zelf een eind aan gemaakt?

Deze idee vat de ironie van het hele gesprek samen, want beide mannen weten zeer goed dat dat niet kan. Maar in hun slinkse manier van praten doen ze alsof het een mysterie is. De hoofdbedoeling van het gesprek is om tot een «scenario» te komen dat de sporen naar hun samenzwering moet uitwissen. Dat was in feite de manier waarop ook in de Sovjet-Unie verhaaltjes werden gebrouwen rond «verdwijningen».

Volgens de Bijbel pleegde Judas zelfmoord nadat hij zelf de dertig zilveringen had teruggegeven aan de hogepriesters. Mattheüs 27:5 - «En als hij de zilveren penningen in den tempel geworpen had, vertrok hij, en heengaande verworgde zichzelf» .

Eén lichaam hadden ze niet aangetroffen

Het gerucht over de diefstal van Jezus' lichaam wordt vermeld in Mattheüs 28:13-15 - «En zeiden: Zegt: Zijn discipelen zijn des nachts gekomen, en hebben Hem gestolen, als wij sliepen. En indien zulks komt gehoord te worden van den stadhouder, wij zullen hem tevreden stellen, en maken, dat gij zonder zorg zijt. En zij, het geld genomen hebbende, deden, gelijk zij geleerd waren. En dit woord is verbreid geworden bij de Joden tot op den huidigen dag».

Tolmaios

Tolmaios is een naam die voorkomt in *Hérodiad* van **Gustave Flaubert** (1821-1880). Dat werk dateert van 1877 en er komt een man met die naam in voor uit de kringen van de tetrarch **Herodes Antipas** (20 BC-39). In de versie van *De meester en Margarita* van 1929 heette **Afranius** nog **Tolmai**. Die naam komt ook voor in *The Life of Christ* van **Frederic Farrar** (1831-1903).

een ring

In 1969 vond de Israëliische archeologieprofessor **Gideon Foerster** (°1935) een Romeinse ring bij opgravingen in *Herodion*, het paleizencomplex van **Herodes de Grote** (?75 BC-04).

Bijna 50 jaar later, op 29 november 2018, meldde de Israëliische krant **הארץ** [Haaretz] of *Het land* dat het om een ring van **Pontius Pilatus** zou kunnen gaan.

Toen de ring werd opgegraven, konden archeologen niet zien dat er een inscriptie op zat. Die werd pas zichtbaar toen in 2018 een techniek gebruikt werd die bekend staat als *Reflectance Transformation Imaging (RTI)* of *reflectantie-transformatie beeldvorming*. Zo ontdekten de men het Griekse woord **Πιλάτο** [Pilato] of «*van Pilatus*» op de ring.

De archeologen betwijfelen of het echt om een ring van Pilatus gaat. Hij is immers niet van goud of zilver, maar van eenvoudig metaal. Maar omdat het lichaam van Pontius Pilatus nooit werd gevonden, wordt in sommige christelijke kringen nu de mogelijkheid geopperd dat Pilatus hem kwijt raakte bij «het wassen van zijn handen in onschuld».

Michail Boelgakov wist uiteraard niet van het bestaan van de ring toen hij *De meester en Margarita* schreef. Maar het is wel merkwaardig dat regisseur **Vladimir Bortko** (°1946) in episode 9 van zijn televisiereeks *Master i Margarita* uit 2005 een korte scène inlaste die niet in de roman beschreven staat. In deze episode zien we hoe **Afranius**, na zijn laatste ontmoeting met Pontius Pilatus, zijn pas ontvangen cadeau met enige minachting in de goot werpt bij het verlaten van het *paleis van Herodes*, ongeveer op de plaats waar de ring in 1969 werd gevonden.

Gisteren aten we zoete lentevijgen

Boelgakov schrijft over **баккуроты** [bakkoeroty], en dat is de transliteratie van het Arameese woord voor *zoete vijgen*. Zoete vijgen stonden typisch op het menu van het avondmaal op *Passover*.

Boelgakov heeft in zijn nota's daarover aantekeningen gemaakt die hij gehaald had uit *The Life of Christ* van **Frederic Farrar** (1831-1903). Hij had ook notities opgetekend uit het dagboek van **Konstantin Aleksandrovitsj Oespenski** (1804-1885), bekend geworden als bisschop **Porphyrus Oespenski**. Dat was een bekend Russisch bijbels archeoloog die onder meer de *Codex Sinaiticus* van de bijbel heeft ontdekt, een handgeschreven versie van de Griekse bijbel die hij aan de tsaar schonk. In zijn dagboek had Boelgakov genoteerd dat zoete vijgen volrijp waren in de tweede helft van april, in de periode dus waarin de Pilatusscènes zich afspelen.

De reine rivier van levenswater

De uitdrukking «de reine rivier van levenswater» lijkt wel erg op Openbaring 22:1 - «En hij toonde mij een zuivere rivier van het water des levens, klaar als kristal, voortkomende uit den troon Gods, en des Lams».

Pontius Pilatus, de vijfde procurator van Judea

In hoofdstuk 13 zegt de meester reeds tegen Ivan dat zijn roman zou eindigen met de woorden «Pontius Pilatus, de vijfde procurator van Judea», en zo gebeurt het ook.

Hoofdstuk 27
Het einde van appartement No. 50

Een der Moskouse instellingen

Dit gebouw is het hoofdkwartier van de geheime dienst op het Ljoebjankaplein in Moskou. In de tijd van Boelgakov heette dat het Dzerzjinskiplein, naar **Feliks Edmoendovitsj Dzerzjinski** (1877-1926), de eerste directeur van de **Tsjeka**.

Tsjeka komt van **ЧК**, dat is de afkorting van **Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем** [Vserossiskaja tsjrezvytsjajnjaja komissija po borbe s kontrevoljoetsijej i sabotazjem] of de *Buitengewone Panrussische Commissie voor de strijd tegen de contrarevolutie en sabotage*. Het was de eerste van veel opeenvolgende organisaties voor de Staatsveiligheid. Zoals nergens in het boek, vermeldt Boelgakov ook hier de naam van de geheime dienst niet. Het «rijkelijke lamplicht dat uit de vensters schijnt» symboliseert het feit dat Stalin dag-en-nacht oplet.

Zijn woning nabij de Stenen Brug

Semplejarov woont volgens Boelgakov aan de **Каменный мост** [Kamenni Most] of *Stenen Brug* in het **Дом на набережной** [Dom na Nabereznoj] of het *Huis aan de Kade*. Dit complex werd gebouwd aan de oever van de Moskourivier in 1928-1931 door architect **Boris Michailovitsj Jofan** (1891-1976). Er is een theater, een bioscoop, twee grote warenhuizen en een museum. In de Sovjetperiode bevatte het ook appartementen voor de partijelite.

De verdrijving van zijn Saratovse nichtje

In hoofdstuk 12, tijdens de show van Woland in het *Variété Theater*, werd de «beginnende en veelbelovende actrice» **Militsa Andrejevna Pokobatko** beschreven als een «ver familielid» uit Saratov, die bij **Arkadi Apollonovitsj** en zijn echtgenote logeerde. In dit hoofdstuk wordt ze omschreven als «zijn Saratovs nichtje» en werd ze uit het appartement verdreven na «de nachtelijke ruzie» die ontstaan was na de voorstelling van Zwarte Magie - en haar ontmaskering.

Wellicht werd ze teruggestuurd naar Saratov, wat doet denken aan **Горь от ума** [Gorje ot oema] of *Verdriet door Verstand*, het stuk geschreven door **Aleksandr Sergejevitsj Gribojedov** (1795-1829), waarin **Pavel Afanasjevitsj Famoosov**, de vader, zijn dochter **Sofia Pavlovna** dreigt weg te sturen «naar het dorp, naar tante, naar het achterland, naar Saratov!»

De bode Karpov

Ik weet (nog) niet of voor deze figuur een reëel prototype bestaat. Het woord **кари** [karp] betekent *karper*.

Kitajtsev

Ook voor **Kitajtsev**, de leider van de afdeling programmering van de Toneelcommissie weet ik (nog) niet of er een reëel prototype bestaat. Het woord **кит** [kit] betekent *walvis* en de Russische woorden die met **китай** [kitaj] beginnen duiden op iets *Chinees*.

De man die het onderzoek leidde

Opnieuw hoedt Boelgakov er zich voor om namen te noemen wanneer hij agenten van de geheime politie opvoert. Ook verder in dit hoofdstuk zal dat het geval zijn.

Astoria Hotel

Het Astoria Hotel is gesitueerd aan het Sint-Isaaksplein in Sint-Petersburg, en Boelgakov en zijn vrouw verbleven daar meestal wanneer ze de stad aandeden. Het werd in 1910-1912 gebouwd naar een ontwerp van de Russisch-Zweedse architect **Fjodor Lidval** (1870-1945). Het was één van de beste hotels in de stad vóór de revolutie van 1917. Daarna werd het een hotel voor de elite en voor buitenlanders. Naar het schijnt heeft Boelgakov zelf vaak in kamer 412 verbleven.

Ivanoesjka

Op de meeste andere plaatsen in *De meester en Margarita* gebruikt Boelgakov de schuilnaam **Bezdomny** om **Ivan Nikolajevitsj Ponyrjov** aan te duiden. In dit hoofdstuk wordt hij echter telkens **Ivan**, of zelfs **Ivanoesjka** genoemd. Het symboliseert de kinderlijke onmacht die Ivan blijkt te voelen in deze fase van het verhaal.

Een hoge Kaukasische bontmuts, een vilten kozakkenmantel over een nachthemd, blauwe leren pantoffels

De Nederlandse vertaling geeft wel correct weer hoe **Stefan (Stjopa) Bogdanovitsj Lichodejev** gekleed is wanneer hij uit de Krim terugkeert, maar het is toch jammer dat de kledingstukken niet met hun originele Russische benaming worden aangeduid. De *Kaukasische bontmuts* is een **папача** [papacha], en de *vilten kozakkenmantel* is een **бурка** [boerka].

De kleding van Stjopa kan vreemd lijken voor iemand die uit de Krim komt, maar misschien is dit ook weer het gevolg van het vele herschrijven, en van het ontbreken van een afgewerkte eindredactie. In één van de eerdere versies van de roman werd Stjopa immers niet naar

Jalta, maar naar Vladikavkaz in de Kaukasus gezonden, en daar is deze kleding meer op zijn plaats.

Een dubbelgebeide

In het Russisch staat dat Varenoecha geen **старка** [starka] had gedronken. **Starka** wordt ook wel eens **старка водка** [starka vodka] genoemd. De Poolse *starka vodka* wordt de «meest nobele» en de «meest mysterieuze» van alle Poolse vodka's genoemd, en het recept ervan is al méér dan 500 jaar oud. Er bestaat ook een Russische starka, en dat is een soort cocktail van witte vermouth of witte port met cognac, suiker en blaadjes van fruitbomen.

Een ferme slok benzine

Met Behemoth die bezine drinkt verwijst Boelgakov naar de realiteit van de jaren '20. Geconfronteerd met het staatsmonopolie op alcohol, dronken mensen vaak **самогон** [samogon], gedistilleerde sterke dranken die doorgaans illegaal werden geproduceerd uit maïs. Als er geen maïs voorhanden was, dronken ze soms **бензоконьяк** [benzokonjak], dat is een nogal vleierende samentrekking van **бензол** [benzol] of *benzeen* en **коньяк** [konjak] of *cognac*. **Benzokonjak** werd gemaakt van benzine waaraan verschillende kruiden werden toegevoegd.

Hoofdstuk 28
De laatste avonturen van Korovjev en Behemoth

Het warenhuis Torgsin

Torgsin is een typische samentrekking voor **Торговля с иностранцами** [torgovlia s inostrantsami] of *Handel met buitenlanders*. Zo luidde de naam van deze winkels in de jaren '20 en '30. In theorie kon iedereen met harde valuta of waardevolle dingen deze winkel binnenstappen en er onvindbare goederen kopen zoals voedsel en kleren. Natuurlijk stonden er bewakers aan de deur om mensen buiten te houden die er niet uitzagen alsof ze waardevolle dingen bezaten.

De specifieke winkel die in de roman wordt genoemd, is de Torgsin op het Smolenskaja-plein, op de hoek van Arbat en de Tuinring. Tegenwoordig is het nog steeds een high-end supermarkt en maakt het deel uit van de Gastronom-keten.

Haroen al-Rasjid

De *Abbasiden* vormden een dynastie van het Arabische Rijk die van 750 tot 1258 vanuit de hoofdstad Bagdad regeerde. Aan het hoofd van het rijk stond een *kalief* die de wereldlijke leider was.

Eén van die kaliefen was **Haroen al-Rasjid** (?766-809). Hij werd legendarisch omdat hij 's nachts door de stad zwierf, verkleed als bedelaar, om beter te kunnen omgaan met zijn onderdanen. Hij werd een held in liederen en in sommige verhalen uit de *Duizend en één Nacht*.

Palossitsj

Palositsj is de samentrekking van de voornaam en het patronymicum van **Pavel Josifovitsj**. Wanneer het snel moet gaan worden die wel vaker samengetrokken in het Russisch.

Eersteklas Kertsj-haring

Kertsj-haring is een dure haringsoort uit de stad Kertsj, gelegen in de zuidwestelijke uithoek van de Krim, aan de Zee van Azov.

Fluiten!

Net zoals **Archibald Archibaldobitsj** in *Gribojedov* (zie hoofdstuk 5) zijn krachtadig optreden besluit met de uitroep «Fluiten!», zo geeft ook de imponerende **Pavel Josifovitsj** hier exact hetzelfde commando om de politie erbij te roepen.

Bitter, bitter!

Er bestaat een oud Russisch gebruik om af en toe **Горько!** [Gorko] of *Bitter!* te roepen op een bruiloftsmaaltijd. Van de jonggehuwden wordt dan verwacht dat ze elkaar een kus geven om het weer zoet te maken.

In de veel bekroonde film **Москва слезам не верит** [Moskva slezam ne vjerit] of *Moskou gelooft niet in tranen* van **Vladimir Valentinovitsj Mensjov** (°1937) uit 1979 komt een bruiloftsfeest voor waarin de gasten «*Bitter! Bitter!*» scanderen. De film werd bekroond met de *Oscar voor Beste Buitenlandse Film* (1979). De scène met «*Bitter!*» is op het einde van het fragment. Aan het begin kan u mensen zien die de **kamarinskaja** dansen (zie hoofdstuk 23).

Don Quichote

Don Quichote is de beroemde roman die tussen 1605 en 1615 werd geschreven door de Spaanse auteur **Miguel de Cervantes** (1547-1616). Boelgakov kende die roman zeer goed, want hij had er een toneelbewerking van gemaakt in 1937-1939.

Toen de censoren Boelgakovs toneelaanpassing goedkeurden, wisten ze niet dat ze een subtiële maar krachtige kritiek op de stalinistische heerschappij hadden toegelaten. Boelgakov heeft het stuk echter nooit zien spelen: het kende zijn première in 1940, slechts een paar maanden na zijn dood.

Dode zielen

Dode zielen is de eveneens wereldberoemde roman die tussen 1842 en 1852 werd geschreven door de Russische schrijver **Nikolaj Vasilevitsj Gogol** (1809-1852). Boelgakov kende ook deze roman zeer goed, want hij had er een toneelbewerking van gemaakt in 1930-1932. Net zoals Boelgakov zelf en de meester verbrandde Gogol een deel van zijn manuscript.

Melpomene, Polyhymnia en Thalia

Melpomene, Polyhymnia en **Thalia** zijn drie van de in totaal negen Griekse muzen: Melpomene is de muze van de *tragedie*, Polyhymnia is de muze van de *dans*, later ook van de *pantomime*, en Thalia is de muze van de *komedie*.

Revisor

Ревизор [Revizor] of *Revisor* is een komedie van **Nikolaj Vasilevitsj Gogol** (1809-1852), en één van de meesterwerken van het Russisch theater. Het werd geschreven in 1836 en Boelgakov heeft er een filmscenario van gemaakt, maar de film werd nooit gedraaid.

Jevgeni Onegin

Korovjev refereert hier niet naar de opera van van **Pjotr Iljitsj Tsjaikovski** (1840-1893), maar naar het lange versdicht van **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837) waarop de opera gebaseerd is.

Uw lidmaatschapskaart?

Gribojedov is een schrijvershuis. Niet iedereen kan er zomaar binnen om te genieten van de zaligheden die **Archibald Archibaldovitsj** op tafel weet te toveren. Deze scène doet denken aan de filosofische roman *Sur la pierre blanche* van de Franse schrijver **Jacques Anatole-François Thibault** (1844-1924), beter bekend als **Anatole France**, die van 18 april tot 13 mei 1904 als feuilleton gepubliceerd werd in de pas opgerichte socialistische krant *l'Humanité*.

Het personage **Jacques Hippolyte Dufresne** leest aan enkele vrienden een verhaal voor waarin hij bevindt zich in het jaar 2270. Een groot deel van de wereld is verenigd in één grote Federatie waarin het socialistische ideaal is verwezenlijkt en ongelijkheden (bijna) volledig verdwenen zijn.

Tijdens een wandeling ziet hij een mooi groot huis waar zich veel mensen bevinden die in een zeer aangename omgeving lijken te tafelen. Wanneer hij wil binnengaan wordt hij echter tegengehouden, want hij heeft geen bon. De portier begrijpt niet «hoe je kan reizen zonder bonnen», en laat hem niet binnen.

Dostojevski

«Dostojevski is dood,» zei de vrouw, maar het klonk niet al te zeker. «Ik protesteer!», riep Behemoth vurig uit. «Dostojevski is onsterfelijk!» Dit is een ander citaat van *De meester en Margarita* dat zeer populair werd toen de roman voor het eerst werd gepubliceerd.

In feite had Boelgakov dit idee al eerder gebruikt, in *Het leven van Monsieur de Molière*, zijn roman uit 1933, waarin hij het leven beschrijft van **Jean-Baptiste Poquelin** (1622-1673), beter bekend onder zijn artiestennaam **Molière**. In die roman beschreef Boelgakov hoe **Lodewijk XIV** (1638-1715) Molière wilde zien. Maar prins **Armand de Bourbon-Condé** (1629-1666) kwam hem tegemoet en zei: «Molière is dood». Louis XIV nam zijn hoed af en antwoordde: «Molière is onsterfelijk!»

En in Boelgakovs feuilleton *De Egyptische mummie (Het verhaal van een vakbondslid)* uit 1924, vroeg de voorzitter van een plaatselijke vakbond: «En waar woont Karl Marx?» Een jonge man schreeuwt over Marx: «Hij is dood!» Maar de voorzitter blafte terug: «Nee! Hij leeft in de harten van het proletariaat».

Beide scènes zijn satirische overwegingen van Boelgakov op de Sovjet-propaganda, die vaak de onsterfelijkheid van de theoretici en leiders van de revolutie voorstelde - of op zijn minst hun ideeën. Een bekend voorbeeld is het gedicht *Komsomolskaja* uit 1924 van **Vladimir Vladimirovitsj Majakovski** (1893-1930) waarin, als een mantra, de volgende woorden steeds worden herhaald: «**Ленин жил, Ленин жив, Ленин будет жить**» of «*Lenin heeft geleefd, Lenin leeft, Lenin zal leven!*»

Sofja Pavlovna

Deze burgeres blijkt toevallig dezelfde naam te hebben als de heldin uit *Verdriet door Verstand* van **Aleksandr Sergejevitsj Gribojedov** (1795-1829). Misschien was dat wel de reden waarom ze deze felbegeerde job in het Gribojedovhuis gekregen had. Ze had evenwel een klein probleempje: ze wist niet dat Dostojevski onsterfelijk was.

Panajev en Skabitsjevski

Korovjev en Behemoth schrijven zich in onder de namen van de schrijver **Ivan Ivanovitsj Panajev** (1812-1862) en van de criticus en journalist **Aleksandr Skabitsjevski** (1858-1912). Geen van beiden hebben het Sovjettijdperk meegemaakt, maar ze waren voor Boelgakov schrijvers van de tweede rang. Zij hadden volgens hem geen eigen mening, en oordeelden slechts op basis van oppervlakkige elementen zoals het lidmaatschap van een schrijversclub.

Ze zijn dus ook inwisselbaar, wat Boelgakov illustreert wanneer ze zich inschrijven. Naast de naam Panajev ondertekent Korovjev met Skabitsjevski en Behemoth handelt precies andersom.

Steurrug

De steurrug wordt in de Russische tekst aangeduid met **балык** [balik] of **балычок** [balitsjok]. Het is een lang stuk visfilet dat in één stuk wordt weggesneden, en dan gerookt of gezouten wordt, en het is erg duur.

De belletrist Petrakov-Soehovej

Ik weet (nog) niet of er voor de belletrist **Petrakov-Soehovej** of zijn echtgenote **Antonida Porfirjevna** reële prototypes bestaan. Het woord **сухой** [soehovej] refereert naar een *hete, droge wind*, en **порфир** [porfier] is een hard gesteente, zoals *graniet*.

Moskovskaja Vodka

Московская водка [Moskovskaja vodka] is letterlijk *vodka uit Moskou*. Het is een merknaam van een 100 % granenvodka van 40 graden.

De stadsverslaggever Boba Kandaloepski

Ik weet (nog) niet of voor deze figuur een reëel prototype bestaat. **Боба** [Boba] is een diminutief voor **Борис** [Boris], **кандалы** [kandali] zijn *boeien* of *kluisters*, en een **кандалыник** [kandalinik] is een *geketende arrestant*. Aangezien Boelgakov zegt dat **Boba Kandaloepski** in heel Moskou bekend was voor zijn «verbluffende alwetendheid», zou **лупский** [loepski] misschien kunnen afgeleid zijn van **луна** [loepa] of *vergrootglas*, wat hem in staat stelt om alles beter te zien.

Hoofdstuk 29
Het lot van de meester en Margarita wordt beslist

Een der fraaiste bouwwerken in Moskou

Boelgakov beschrijft hier het *Pasjkovhuis* in de Mochovajastraat in Moskou. Het werd gebouwd tussen 1784 and 1787, en was dus inderdaad ongeveer 150 jaar oud toen Boelgakov zijn roman schreef. Het huis werd gebouwd op de helling van de Vagankovsky heuvel tegenover de Borovitsky poort in opdracht van **Peter Jegorovitsj Pasjkov** (1726-1790), een gepensioneerd officier en zoon van een ordonnans van tsaar **Peter I** (1672-1725).

In 1812 werd het gebouw door brand vernield tijdens de inval van **Napoleon Bonaparte** (1769-1821). Daarna kocht de overheid het gebouw, renoveerde het en richtte er een school voor kinderen van edelen in. Daarna werd het de eerste openbare bibliotheek die ook een reëel cultureel centrum voor Moskou bleek te zijn. Prominente Russische schrijvers en wetenschappers kwamen er studeren.

Later werd het huis een onderdeel van het *Roemjantsev Museum*, en Boelgakov bezocht het vaak in de jaren '20, toen het de *Lenin Bilbiotheek* was geworden. Vandaag geeft het onderdak aan de manuscriptencollectie van de Staatsbibliotheek met inbegrip van - zeer gepast - het archief van Boelgakovs manuscripten .

Het gebouw, ontworpen door **Vasili Ivanovitsj Bazjenov** (1737-1799), is in neoclassicistische stijl, met zuilen, urnen en terrassen die doen denken aan het oude Rome. Het had een tuin met vijvers maar daar is vandaag niet veel meer van te merken. Het Pasjkovhuis kijkt nu uit over een onophoudelijke stroom van autoverkeer.

Zwarte soutane en lange brede degen

De zwarte soutane en de degen stemmen overeen met de uitdossing van een *Ridder van Kadosh* of *Ridder van de witte en de zwarte adelaar*, de 30ste graad in de vrijmetselaarsloge van de *Ancient and Accepted Scottish Rite* of de *Aloude en Aangenomen Schotse Ritus*.

De spitse kin op de vuist steunend

Woland bootst nauwkeurig de houding na van het beeld *De Denker* van de Franse beeldhouwer **Auguste Rodin** (1840-1917). Dat beeld is het centrale deel van zijn *Hellepoort*.

Slooprijpe krotjes

Tussen de paleizen kan Woland vanuit het Pasjkovhuis ook de **Храм Христа Спасителя** [Chram Christa Slasitelja] of de *Christus-Verlosser Kathedraal* zien. Niet meteen een «slooprijp krotje» zal u denken, maar dan moet u het verhaal van deze kathedraal leren kennen.

Het verhaal van de *Christus Verlosser Kathedraal* is immers het vermelden waard, al was het maar om de grootheidswaanzin en de absurde ideeën van **Jozef Vissarjonovitsj Stalin** (1878-1953) te illustreren.

Na de Russische revolutie werd religie officieel afgeschaft in de Sovjetunie. De prominente plaats van de kathedraal aan de oever van de Moskourivier was een doorn in het oog van Stalin, die daar liever een communistisch monument zag. Hij schreef een competitie uit, waaraan wereldberoemde architecten als **Charles-Édouard Jeanneret-Gris** (1887-1965), beter bekend als **Le Corbusier** en **Walter Gropius** (1883-1969) meededen.

De eerste prijs werd toegekend aan een Amerikaans project dat aan het *Witte Huis* doet denken. Maar dat zinde Stalin niet. De zaken namen dus weer «hun normale loop» wanneer, door middel van een «Speciale Juryprijs», de Sovjetburger **Boris Michailovitsj Iofan** (1891-1976), die ook het *Huis aan de Kade* had ontworpen, als winnaar werd aangewezen. Zijn *Paleis van de Sovjets*, voorzag in een wolkenkrabber met daarbovenop een 100 meter hoog standbeeld van **Vladimir Iljitsj Lenin** (1870-1924). De totale hoogte van het gebouw zou 415 meter moeten worden, zodat het gebouw het grootste ter wereld zou zijn, groter zelfs dan het *Empire State Building*. De arm die Lenin over Moskou zou uitstrekken zou dertig meter lang worden.

In juli 1931 werd begonnen met de sloop van de kathedraal. De laatste resten werden opgeblazen in december 1931. Enkele priesters die weigerden om de kathedraal te verlaten werden gedood. De schrijver **Ilja Arnoldovitsj Fajnzilberg** (1897-1937), die samen met **Jevgeni Petrovitsj Katajev** (1903-1942) het beroemde, en door Boelgakov zeer bewonderde satirische schrijversduo **Ilf & Petrov** vormde, was ook een fervent fotograaf. Hij was getuige van de ondermijning en maakte er foto's van.

Een andere getuige die de vernieling van de kathedraal van dichtbij volgde was **Vladislav Vladislavovitsj Mikosja** (1909-2004), die in 1931 net zijn loopbaan als cameraman was gestart, en die er een film over maakte.

Toen men aan de bouw van het *Paleis van de Sovjets* begon, bleek dat men geen rekening had gehouden met de mogelijke lekkage van water vanuit de Moskourivier, waardoor het onmogelijk bleek om zo een groot gebouw neer te zetten op die locatie. Uiteindelijk werd het project definitief afgeblazen door Partijsecretaris **Nikita Sergejevitsj Chroesjtsjov** (1894-1971) in 1953, en de bouwput werd in 1958 veranderd in het enorme **Москва бассейн** [Moskva bassejn] of het *Moskva zwembad*, dat meteen het grootste zwembad in openlucht ter wereld werd.

Met de val van het communisme werd de religie snel weer in ere hersteld in Rusland. President **Boris Nikolajevitsj Jeltsin** (1931-2007) verleende in 1990 toestemming om een nieuwe kathedraal naar het oude ontwerp te bouwen op dezelfde locatie. Een fonds om de kathedraal te herbouwen werd gesticht in 1992, en al in 1994 werd de fundering aangebracht.

De nieuwe kathedraal bestaat uit twee kerken: de onderkerk, gewijd aan de *Transfiguratie van de Verlosser*, en de bovenkerk. De onderkerk werd in 1996 gewijd. De volledige kathedraal

draal werd ingewijd op 19 augustus 2000. Op de onderste verdieping is naast de onderkerk ook een museum ingericht die de geschiedenis van deze kathedraal en de geschiedenis van de kerk in het algemeen vertelt.

Geef mij Rome maar

Woland en Azazello overschouwen Moskou terwijl *Torgsin* en *Gribojedov* in brand staan. Het doet denken aan hoe keizer **Nero** (37-68) in het jaar 64 Rome overschouwde nadat hij de stad zelf in brand had gestoken. Oorspronkelijk had Boelgakov gepland om dat ook met Moskou te laten gebeuren in de roman.

Niet het licht komt hem toe, rust komt hem toe

De literatuuronderzoekers verschillen van mening over het lot dat de meester te wachten staat.. Sommigen denken dat rust minder is dan licht omdat hij dan niet verder kan schrijven. Anderen zeggen dan weer dat rust een beloning is voor een creatief denker.

Boelgakovexpert **Boris Vadimovitsj Sokolov** (°1957), de auteur van de *Boelgakov Encyclopedie*, ziet een verband met de *vrijmetselarij*, hoewel hij dat niet zo duidelijk aantoonst. Hij argumenteert dat vrijmetselaars worden beschouwd als «kinderen van het licht» en ziet een verband met het drama *Faust* van **Johann Wolfgang Goethe** (1749-1832). Welk verband, dat verduidelijkt hij niet.

In elk geval was Goethe een vooraanstaand vrijmetselaar. Op 23 juni 1780, de vooravond van het feest van **Johannes de Doper**, de belangrijkste feestdag van het jaar voor de Duitse vrijmetselaars, trad hij toe tot *Amalia*, een loge in Weimar. Hij had wel gevraagd om geen blinddoek te moeten dragen bij zijn inwijding. Hij beloofde op zijn erewoord dat hij zijn ogen gesloten zou houden. Goethe heeft veel gedichten geschreven ter gelegenheid van maçonnische gebeurtenissen. Zo schreef hij in 1830 bijvoorbeeld *Dem würdigen Bruderfeste: «Fünfzig Jahre sind vorüber»*, een poëtische dankrede bij zijn 50-jarig jubileum als vrijmetselaar.

De Belgische wiskundige, hoogleraar logica en wetenschapsfilosofie **Jean Paul Van Bendegem** (°1953), een eminent vrijmetselaar, zegt over de betekenis van het licht: «Het licht speelt een grote rol in de vrijmetselarij. Een nieuw lid krijgt bij zijn inwijding 'het licht', een ritueel dat zijn oorsprong vindt in het verlichtingsdenken. Vrijmetselaars gebruiken het licht echter ook in de Bijbelse betekenis. Ze laten zich inspireren door het evangelie van Johannes: 'Het licht schijnt in de duisternis, en de duisternis heeft het niet begrepen'.» Als deze stelling terecht is, zou de meester dus geen toegang gekregen hebben tot de «hemelse majesteit», en is rust dus een mindere beloning dan licht.

De Russische criticus **Jevgeni Kantsjoekov**, bijvoorbeeld, schreef in 1991 in zijn artikel **Расслоение мастера** [Rasslojenije mastera] of *De gelaagdheid van de meester*, gepubliceerd in het literair tijdschrift **Литературное обозрение** [Literatoernoje obozrenije] of

Literaire recensie, dat de vrede voor de meester een soort straf was. Hij vergeleek daarvoor de lotsbestemming van **Mattheus Levi** met die van de meester. Levi bood weerstand, pleegde verzet en bleef schrijven, en hij mocht zich dus bij **Jesjoea** in het licht vervoegen. De meester gaf op, verbrandde zijn manuscript en wendde zich af van zijn roman. Hij toonde dus lafheid, de «grootste ondeugd», en verdiende daarom het licht niet.

Het standbeeld van Timirjazev

Korovjev bedoelt het standbeeld van de botanicus **Kliment Arkadjevitsj Timirjazev** (1843-1920), op Tverskoi Boulevard nabij de Nikitski-poort in Moskou.

Hoofdstuk 30

Hoogste tijd

Hoogste tijd

Door de woordkeuze voor de titel van dit hoofdstuk missen de Nederlandse vertalers de verwijzing naar **Aleksandr Sergejevitsj Poesjkin** (1799-1837) die Boelgakov in de oorspronkelijke tekst heeft vervat. In het Russisch heet dit hoofdstuk **Пора! Пора!** [Pora! Po-Pora!] of *Het is tijd! Het is tijd!*. Dat is een duidelijke verwijzing naar het gedicht *Het is tijd, mijn vriend, het is tijd!* dat Poesjkin schreef in 1834.

Een dergelijke luistervink ontbrak

Blijkbaar mag de meester vanaf nu gerust zijn. Er zullen geen duistere krachten meer op de loer liggen om hem te verraden.

Aloisi, ben je thuis?

De persoon die Aloisi wil spreken vlucht meteen weg wanneer hij hoort wat er met zijn vriend gebeurd is. Het is duidelijk dat hij niet wil geassocieerd worden met iemand die gearresteerd is. Margarita vraagt naar zijn naam, maar die blijft uiteraard geheim.

Vrede zij met u

Boelgakov legt hier speels een traditionele Hebreeuwse groet in de mond van een duivel. De verrezen Christus had deze woorden ook gebruikt wanneer hij weer aan zijn leerlingen verscheen (Lukas 24:36 - «En als zij van deze dingen spraken, stond Jezus Zelf in het midden van hen, en zeide tot hen: Vrede zij ulieden!», of Johannes 20:26) - «En na acht dagen waren Zijn discipelen wederom binnen, en Thomas met hen; en Jezus kwam, als de deuren gesloten waren, en stond in het midden, en zeide: Vrede zij ulieden!». Ze komen ook regelmatig terug in de katholieke misvieringen.

Falerner wijn, bloedrood

Boelgakov dacht oorspronkelijk dat de **Falerner wijn** rood van kleur was. Toen hij ontdekte dat deze wijn echter donker amberkleurig was, wijzigde hij hem in **Caecuba**. Hij wou immers een wijn gebruiken die de kleur had van bloed. Jammer genoeg overleed Boelgakov nog vóór hij deze wijziging overal kon doorvoeren. In hoofdstuk 25 lost hij dat op door de verandering van wijn te integreren in de dialoog tussen **Pilatus** en **Afranius**, maar precies in hoofdstuk 30, waar de kleur van belang is, werd de tekst niet gewijzigd.

Hoofdstuk 25 -

«Een voortreffelijke wijn, procurator. Een Falerner?»

«Caecuba, dertig jaar oud», antwoordde de procurator minzaam.

Hoofdstuk 30 -

«Messire stuurt u een geschenk» - deze woorden sprak hij tot de meester - «een fles wijn. Let wel, het is dezelfde wijn die de procurator van Judea dronk. Falerner».

En hoewel deze wijn niet de gewenste kleur had, staat er toch meteen bij dat ze zagen «hoe alles bloedrood kleurde» wanneer ze door de glazen naar het licht in het raam keken.

De Falerner was de beroemdste wijn uit de Oudheid en kwam uit de streek van *Campania*. Meer dan 3000 jaar geleden werden daar door de Grieken de Aglianico en de Falanghina druiven aangeplant. Dit gebied is genaamd *Falerno del Massico* en is één van de kleinste d.o.c. gebieden van Italië. Er wordt een gamma wijnen gepresenteerd waarbij traditie, moderne vinificatie en biologische cultivatie een belangrijke rol spelen. De meest gerenommeerde Falerner van vandaag is de *Falerno del Massico* van *Villa Matilde*, die gemaakt wordt van de druivensoorten *Aglianico* en *Piedirosso*. Er bestaat ook een witte Falerner.

De **Caecuba** was ook een sterke wijn uit de streek van Larium, maar volgens mijn informatie blijkt die nu niet meer geproduceerd te worden.

U kunt toch denken? Hoe kunt u dan dood zijn?

Azazello maakt een toespeling op een uitspraak van **René Descartes** (1596-1650). gelatineerd tot **Renatus Cartesius**. Hij was een Franse wis- en natuurkundige en filosoof, een van de belangrijkste van zijn tijd. Met zijn stelling: «*Cogito ergo sum*» of «*Ik denk, dus ik ben*» nam Descartes een dualistisch standpunt in; hij scheidde de geest van het lichaam. Hij stelde dat men aan letterlijk alles moet twijfelen, dus ook of het lichaam waar men in zit wel bestaat en of we niet allemaal dromen.

Maar zul je er geen woord van vergeten?

In hoofdstuk 24 werd reeds gezegd wat dissidente schrijvers in de Sovjetunie deden om niet betrappt te worden. Veel van hen zetten nooit hun verhalen of gedichten op papier. Ze memoriseerden hun werk zodat de geheime politie nooit kopieën van geschriften vond. Dat verklaart Margarita's vraag of de meester «er geen woord van zal vergeten».

Veel schrijvers gaven ook aan verschillende vertrouwde vrienden verschillende gedeelten van hun werk.

Durf eens! Ik hak je hand af!

Dit is de eerste en de enige keer dat in de roman één van de duivelse personages tekeer gaat tegen een teken van christelijke symboliek.

Hoofdstuk 31
Op de Mussenheuvels

De Mussenheuvels

Woland, Korovjev, Azazello en Behemoth nemen vanaf deze plek, in het Russisch **Воробьёвы горы** [Vorobjovi gori], afscheid van Moskou, gezeten op donkere paarden. Ook de meester en Margarita keren vanaf de heuvels in volle galop door de lucht de stad de rug toe.

De **Mussenheuvels** - in werkelijkheid is het maar één heuvel - ligt op de rechteroever van de Moskourivier en bereikt een hoogte van 220 meter boven het zeepeil, en tussen 65 en 85 meter boven het rivierpeil.

De *Moskouse Raad voor Stadsvernieuwing* heeft ooit het besluit genomen om de groep die beeldhouwer **Aleksander Joeljanovitsj Roekavisjnikov** (°1950) ooit heeft gemaakt ter ere van Boelgakov, en die oorspronkelijk bedoeld was om aan de Patriarchvijver te staan, bij de Mussenheuvels te plaatsen, in een parkje aan de Moskourivier, tussen de Andrejevskaja Nabereznaja en de Kosygina oelitsa in. Maar de saga van die beelden duurt al zo lang dat we er haast niet meer durven naar verwijzen.

In 1953 werd er bovenop de heuvel het gebouw opgericht van de *Moskouse Staatsuniversiteit* - één van Stalin's zogenaamde *Zeven Zusters*. Die Zeven Zusters, dat zijn zeven nogal bombastische wolkenkrabbers in Moskou die, omwille van hun typisch silhouet, ook wel eens *de suikertaarten* worden genoemd.

De campus van de universiteit is gelegen op één van de hoogste punten van Moskou, op 220 meter boven de zeespiegel en op 85 meter boven de rivieroever. Het observatorium met zicht op Moskou kan bereikt worden met een kabelbaan.

In 1935 kregen de Mussenheuvels een andere naam: **Ленинские горы**[Leninskije gory] of *Leninheuvels*. Die naam zou behouden worden tot in 1999.

Het Nieuwe Maagdenklooster

Naast de Mussenheuvels ligt het **Новодевичье кладбище** [Novodevitsje kladbisjtsje] of *Novodevitsj klooster*, ook wel *Nieuwe Maagdenklooster* genoemd. Het klooster werd gesticht in 1524 door **Vasili III** (1479-1533) om de herovering van Smolensk op de Litouwers te herdenken.

Maar de meeste van de huidige gebouwen dateren van de 17de eeuw. Hier werd **Boris Fedorovitsj Godoenov** (1551-1605) verkozen tot tsaar en **Sofia Aleksejevna** (1657-1704), de heerszuchtige zuster van **Peter de Grote** (1672-1725), werd hier gevangen gehouden.

Het Novodevitsj klooster heeft één van de beroemdste begraafplaatsen van Rusland. Heel wat bekende Russen als partijleider **Nikita Sergejevitsj Chroesjtsjov** (1894-1971), filmregisseur **Sergej Michailovitsj Eisenstein** (1894-1971), voormalig minister **Vjatsjeslav Michailovitsj Molotov** (1890-1986), schrijver **Anton Pavlovitsj Tsjechov** (1860-1904),

luchtvaartpionier **Andrej Nikolajevitsj Toepolev** (1888-1972), componist **Sergej Sergejevitsj Prokofjev** (1891-1953)... en ook **Michail Afanasjevitsj Boelgakov** (1891-1940) liggen hier begraven.

Boelgakov ligt hier samen met zijn derde echtgenote **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970). Toen Elena Sergejevna op zoek ging naar een mooie steen voor het graf van haar man, trof ze een brok graniet, afkomstig van de Krim. Later bleek dat dit de grafsteen van het oorspronkelijke graf van de schrijver **Nikolaj Vasiljevitsj Gogol** (1809-1852) was geweest.

Twee vingers in de mond en fluiten

Deze manier van fluiten komt veel voor in de Russische folklore. **Соловей-Разбойник** [Solovej-Razbojnik] bijvoorbeeld was een legendarisch rover die zijn vijanden kon doden met zijn gefluit. Hij leefde in een woud in de buurt van Bryansk. Hij verschool zich in de bomen aan de weg naar Kiev en overrompelde vreemdelingen door te fluiten.

Een enorm stuk oever kalfde af en zakte de golven in

Deze zin verwijst naar wat er in de 19de eeuw gebeurd is met de bekende Moskouse kathedraal van *Christus de Verlosser*. Oorspronkelijk was het de bedoeling om deze kathedraal te bouwen op de Mussenheuvels. De toenmalige tsaar **Alexander I** (1777-1825) had beloofd om ze te bouwen op de plaats waar het houten *Vorobjoj-paleis* in 1812 was vernietigd na de grote brand die **Napoleon Bonaparte** (1769-1821) had gedwongen zich uit Moskou terug te trekken.

De plannen voor een neoclassicistische ontwerp met symbolen van de vrijmetselarij werden gemaakt door de architect **Aleksander Lavrentjevitsj Witberg** (1787-1855) of **Carl Magnus Witberg** - hij was van Zweedse afkomst -, maar het bleek niet mogelijk om de kathedraal op de voorziene plaats te bouwen.

In 1817 werd de eerste steen voor de kathedraal van Christus de Verlosser gelegd op de Mussenheuvels. Ze zou worden opgetrokken worden op de top, en naar de Moskourivier afdalen via drie terrassen. Maar tijdens de grondwerken werd ontdekt dat de berg begon af te brokkelen en naar beneden gleed, en in 1827 werd de bouw stopgezet. Twaalf jaar later, in 1839, werd de bouw van de kathedraal hervat, op een plaats dicht bij het Kremlin, en naar een ontwerp van architect **Konstantin Andrejevitsj Thon** (1794-1881).

Hoofdstuk 32

Vergiffenis en eeuwige geborgenheid

Goden, goden mijn

Deze paragraaf werd geschreven toen Boelgakov reeds wist dat hij stervende was ten gevolge van zijn nefrosclerose. Volgens sommige bronnen zou hij zelf beslist hebben om de laatste regel ervan onvoltooid te laten. «En zonder spijt verlaat hij de nevelen, de moerassen en stormen dezer aarde en geeft zich licht van hart over aan de armen van de dood, wetend dat die alleen...»

Boelgakovs echtgenote **Elena Sergejevna Njoerenberg** (1893-1970) zou erop aangedrongen hebben de zin af te maken en in sommige versies zou hij dan ook eindigen met de woorden «... *hem kan tot rust brengen.*» In de Russische uitgave staat er dan ook op het einde, maar tussen duidelijk gemarkeerde teksttekens: ... < *ycnokoum ego.*>. In de Engelse vertalingen wordt de zin gewoon afgerond met «...*can comfort you*» (Glenny) of «... *can bring him peace*» (Pevear en Volokhonsky). En ook de Fransen kunnen het niet hebben dat een zin zonder einde blijft:, want ook de Franse lezer krijgt een netjes afgeronde zin met «...*lui apportera la paix*».

Korovjev, de donkerpaarse ridder

Wanneer ze Moskou verlaten veranderen al de leden van Wolands gezelschap en krijgen ze hun oorspronkelijke gedaante weer terug. Korovjev verandert in in een *donkerpaarse ridder* met een zeer somber gezicht, dat nimmer glimlacht.

Dat doet denken aan de ridder **Samson** in de roman *Don Quichote* van **Miguel de Cervantes** Saavedra (1547-1616), die Boelgakov voor toneel bewerkt heeft. In dat verhaal vermomd Samson zich als de *Ridder van de Witte Maan* die met Don Quichote duelleert en wint, waardoor Don Quichote in treurnis vervalt en sterft.

Een woordspeling die niet zo best aankwam

Korovjev had een misplaatst grapje gemaakt. In een gesprek over het licht en het duister maakte hij «een woordspeling die niet zo best aankwam».

De beschrijving van de kleding van Korovjev, de gouden ketting van de teugels en het gebruik van het woord ridder zouden al een verwijzing kunnen zijn naar de *vrijmetselarij*, maar de woordspeling over het licht en het duister is er vrijwel zeker een.

In het jaar 1873 schreef **Albert Mackey** (1807-1881), een vooraanstaand vrijmetselaar uit Charleston, South Carolina, in zijn *Encyclopedia of Freemasonry*: «Vrijmetselaars worden vooral de *Zonen van het Licht* genoemd, omdat zij in het bezit zijn van de ware betekenis van het symbool. Er wordt gesteld dat de oningewijden die deze kennis niet hebben ontvangen zich in de duisternis bevinden.» Terwijl de vrijmetselaar zich door de verschillende

gradaties van de Loge omhoog werkt, ontvangt hij het ware licht en wordt hij als verheven beschouwd boven mensen aan wie de mysteries van de vrijmetselarij niet zijn geopenbaard.

Over leerstellingen als deze mogen geen grappen gemaakt worden. Artikel 16 van de Gedragscode voor vrijmetselaars vermeldt, onder de titel *Geen grappen of onkiese verhalen*: «Waarom? De grote lessen van de vrijmetselarij, die worden onderwezen tijdens onze rituelen, mogen nooit worden vernederd door lichtzinnigheden of guitigheden. De logekamer is niet de geschikte locatie voor het vertellen van grappen, guitigheden, onstuimigheden noch onkiese verhalen.».

Behemoth, de beste nar die de aarde ooit gezien had

Behemoth verandert in een tengere jongen, een demonenpage, en de «beste nar die de aarde ooit gezien heeft».

Deze transformatie kan geïnspireerd zijn door de figuur van **Tijl Uilenspiegel**. Het gelijknamige symfonisch gedicht dat componist **Richard Strauss** (1864-1949) had gemaakt op basis van de roman van de Vlaamse schrijver **Charles de Coster** (1827-1879) was - en is nog steeds - erg populair in Rusland.

Azazello, de demon van de waterloze woestijnen

Azazello verliest zijn slag tand. Zijn beide ogen waren leeg en zwart en zijn gezicht was wit en koud en hij toonde zich «als demon van de waterloze woestijnen, een demon en moordenaar».

Dat is een verwijzing naar het apocriefe *Boek van Henoch*, waarin Azazel door de aartsengel **Rafaël**, op vraag van God, in het eeuwige duister wordt gegooid en verzwindt in de woestijn. In de Hebreeuwse Bijbel wordt daarnaar verwezen in connectie met een bok die weggezonden wordt. In Leviticus 16:10 staat geschreven: «De bok die door het lot bestemd is voor Azazel moet levend voor de Heer blijven staan om verzoening mee te bewerken, en daarna de woestijn in worden gestuurd, naar Azazel».

De eerste keer dat Boelgakov met de idee speelt om deze figuur een rol te geven in zijn roman dateert van 1930. In een ruwe schets die bewaard is gebleven schreef hij toen:

«De ontmoeting van dichter met Woland

Margarita en Faust

Zwarte mis

Gij zult de heuvels niet verhogen. Noch zult gij luisteren naar de massa. Maar gij zult luisteren naar romantiek.

Margarita geit

Kersen. Rivier. Verzen. Geschiedenis met lippenstift»

Een stenig, vreugdeloos bergplateau

Boelgakov bedoelt hiermee meer dan waarschijnlijk *Mont Pilatus* aan het meer van Luzern in Zwitserland. Al heeft de naam van deze berg vermoedelijk niets met **Pontius Pilatus** te maken. Volgens het apocriefe boek *Mors Pilati* of *De dood van Pilatus* zou het lichaam van Pilatus, na eerdere pogingen om het eerst in Rome en nadien in Frankrijk te dumpen, naar Losania gebracht zijn en daar in de bergen begraven zijn.

Maar waarschijnlijk is Losania Lausanne, en niet Luzern. De naam van de berg in Luzern is meer dan waarschijnlijk afgeleid van *Mons Pilateus*, wat *De berg met de hoed* betekent. Omdat de wolken 's middags heel vaak een soort van kap rond de bergtop vormen.

Maar dat kan de aanhangers van folklore in Luzern niet deren. Volgens de overlevering ontgraaft de duivel elk jaar op *Goede Vrijdag* het lichaam van Pilatus en zet het om een stenen troon terwijl Pilatus zijn handen wast.

Twaalfduizend manen

Margarita maakt hier een rekenfout: «twaalfduizend manen», dat is duizend jaar. Maar Pilatus zit al tweeduizend jaar op de berg, zodat ze dus «vierentwintig duizend manen» had moeten zeggen.

Romantische meester!

Boelgakov wil zich hier blijkbaar afzetten tegen het *Sociaal Realisme* van zijn tijd, en identificeert zich liever met de Romantici van de 19de eeuw, zoals **Nikolaj Vasiljevitsj Gogol** (1809-1852) of **Ernst Theodor Amadeus Hoffman** (1776-1822).

De individuele visie van de kunstenaar was voor hem van levensbelang. Boelgakov had een artikel over Hoffman gelezen waarvan hij enkele ideeën in de roman wou verweven: een echte kunstenaar is gedoemd tot eenzaamheid en de kunst staat machteloos wanneer ze geconfronteerd wordt met een realiteit die kunst wil vernietigen, de kunstenaar is niet van de gewone wereld en helderheid en rust zijn noodzakelijk voor de creativiteit, en tenslotte heeft een geniaal man twee mogelijkheden: zich aanpassen aan de realiteit en een filistijn worden of sterven vooraleer hij gek wordt.

Ook de romantische idee van de kunstenaar als werktuig van goddelijke inspiratie en van het kunstwerk als een revelatie die aan de artiest gegund wordt is aanwezig.

's Avonds naar Schubert luisteren

Franz Schubert (1797-1828) is de broemde Oostenrijkse romantische componist waarmee Boelgakov parallellen vertoonde. Hij stierf erg jong, had veel gedichten van **Johann Wolfgang von Goethe** (1749-1842) op muziek gezet - ook een van *Faust* - en hij leed aan depressies. Melancholische zelfmoord en de dood waren zijn thema's.

Woland stortte zich in de afgrond

Deze scène komt overeen met het hoogtepunt uit de concertopera *La damnation de Faust* van de Franse componist **Louis Hector Berlioz** (1803-1869)

Het geheugen van de meester begon te vervagen

De rust van de meester gaat blijkbaar ten koste van zijn geheugen, maar dat geheugen hebben we nodig om zijn werk te kunnen bewaren - denk maar aan de vraag van Margarita in hoofdstuk 30.

De vijfde procurator van Judea, de ridder Pontius Pilatus

De roman die Boelgakov over de meester schrijft eindigt met net dezelfde woorden als de roman die de meester over Platus schrijft.

Epiloo

Feodosia

Feodosia of **Theodosia** is een havenstad en een zogenaamd stadsrayon in de Krimrepubliek, op de Krim, in Oekraïne. De stad heeft 74.669 inwoners, in meerderheid Russen. De voertaal is Russisch, Oekraïens wordt er weinig gesproken.

Een tiental kilometer ten zuiden van Fedosia ligt het kuuroord **Koktebel**. In 1925 heeft Boelgakov het kortverhaal *Reis door de Krim* geschreven, waarin hij op ironische wijze de nadelen van Koktebel beschreef. Hij was daar op bezoek geweest bij één van zijn vrienden, de dichter **Maksimilian Aleksandrovitsj Volosjin (Kirjenko-Volosjin)** (1877-1932), samen met zijn tweede echtgenote **Ljoebov Jevgenjeva Belozerskaja** (1894-1987).

Volosjin, die een tijd in Parijs gewoond heeft, was in 1905 lid geworden van de vrijmetselaarsloge *Le Travail et les Vrais Amis Fidèles*.

Armavir

Armavir is een Russische stad in kraj Krasnodar op de linkeroever van de rivier de Koeban op het Tamanschiereiland. Armavir was eerder de tweede industriestad van de kraj na Krasnodar. Het ligt op 202 km ten noordoosten van Krasnodar aan de uitlopers van de Kaukasus. Het is een verkeersknooppunt aan de spoorlijn van Rostov-aan-de-Don naar Bakoe. Er loopt ook een aardolieleiding vanuit Azerbeidzjan door de stad.

De bevolking van Armavir lijkt er prat op te gaan dat de stad een rol speelt in *De meester en Margarita*. In de Novorossiskaja oelitsa werd een standbeeld opgericht voor «een van die geheel onschuldige dieren, door een burger opgebracht met gebonden voorpoten».

Een gemarineerde paddestoel

Deze paddestoelen worden ook vandaag nog verkocht, en zijn heel populair in Rusland.

Door de boevenbende ontvoerd

Waarschijnlijk blijkt hier ook weer het ontbreken van een eindredactie. Boelgakov beschrijft de officiële versie die hier gegeven wordt, namelijk dat **Margarita** en **Natasja** verdwenen zijn, wellicht ontvoerd door de bende. En ook van een zich de meester noemende zielszieke uit een psychiatrische kliniek wordt dat hier gedacht.

Maar dat is in tegenspraak met wat we eerder in hoofdstuk 30 konden lezen. Margarita was dood aangetroffen op de vloer in de woonkamer van haar huis, nadat ze plotseling verbleekte, naar haar hart greep en machteloos uitriep: «Natasja ... help ... is er iemand?...» En de

meester is gestorven in kamer 118 van de kliniek van dokter Stravinski, zoals we konden begrijpen uit de dialoog tussen **Bezdomny** en de verpleegster **Praskovja Fjodorovna**.

Bessenwodka

Bessenwodka is een vodka waaraan een bessensmaak is toegevoegd, vergelijkbaar met de *bessenjenever* die beter gekend is in Nederland en België.

De feestelijke lentemaan

De feestelijke lentemaan is de eerste volle maan na de lentezonnewende, die bepalend is voor het vaststellen van de datum van Pasen.

Het Instituut voor Geschiedenis en Wijsbegeerte

Er bestond geen instituut met exact die naam, maar er waren wel vergelijkbare instellingen, zoals bijvoorbeeld *Leningrad Instituut voor Filosofie, Literatuur en Geschiedenis*.

Professor Ivan Nikolajevitsj Ponyrjov

Alleen op de eerste en op de laatste pagina van de roman wordt Ivan met zijn familienaam **Ponyrjov** aangeduid. Overal elders is het **Bezdomny** of, zoals in hoofdstuk 27, **Ivan** of **Ivanoesjka**.

Zoals een logebroeder in de *vrijmetselarij*, heeft Ivan in *De meester en Margarita* verschillende fazen van bewustwording en voortschrijdend inzicht doorlopen. De onbenul van het eerste hoofdstuk is nu professor geworden.

De vijfde procurator van Judea, de ridder Pontius Pilatus

De epiloog van de roman die Boelgakov over de meester schrijft eindigt met net dezelfde woorden als de roman die Boelgakov over de meester schrijft, en die op zijn beurt eindigt met net dezelfde woorden als de roman die de meester over Pilatus schrijft.

Of, met andere woorden: het is de derde keer dat deze zin in *De meester en Margarita* voorkomt. In het Russisch echter breekt Boelgakov hier met een gewoonte. Elders in het boek noemt hij **Pontius Pilatus** steevast **Понтий Пилат** [Ponti Pilat], maar hier schrijft hij plots **Понтийский Пилат** [Pontijski Pilat]

Bibliografie

Барков, Альфред Миколайович, *Роман Михаила Булгакова "Мастер и Маргарита": альтернативное прочтение* - **Barkov, Alfred Nikolajevitsj**, *De meester en Margarita: een alternaieve lezing*, Tekhna, Kiev, 1994, 298 p. - ISBN 978-5770770643

Белозерская, Ирина и Кулюс, Светлана, *Кулюс Светлана, Роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита» - Комментарий* - **Belobrovtsjeva, Irina en Koelioes, Svetlana**, *De meester en Margarita» van M. Boelgakov - Commentaren*, Knizjny klub 36.6, Lipetsk, 2007, 492 p. - ISBN 9785986970592

Белозерская -Булгакова, Любовь Евгеньевна, *Воспоминания* - **Belozerskaja-Boelgakova Ljoebov Jevgenia**, *Memoires*, Art. Lit., 1990, 223 p. - ISBN 978-5280013346

Belozerskaja-Boelgakova Ljoebov, *My Life With Mikhail Bulgakov, Translated by Margaretha Thompson*, Ardis, First Edition, New York, 1983, 136 p. - ISBN 978-0882334332

Булгаков, Михаил, *Воспоминания* - **Boelgakov, Michail**, *Memoires*, Sovetski Pisatel, Moskou, 1988, 532 p. - ISBN 978-5265003157 - Dagboek van Michail Boelgakov, samengesteld door Elena Sergejevna Boelgakova en Semion Alexandrovitsj Liandres.

Булгаков, Михаил, *Мой бедный, бедный мастер* - **Boelgakov, Michail**, *Mijn arme, arme meester*, Vagrius, 2006, 1006 p. - ISBN 978-5969703643 - De complete verzameling van alle versies van de roman *De meester en Margarita* van 1928 tot 1940.

Булгакова, Елена Сергеевна, *Дневник Елены Булгаковой* - **Boelgakova, Elena Sergejevna**, *Dagboek van Elena Boelgakova, Boekenafdeling van de Uitgeverij*, Moskou, 1990, 399 p. - ISBN 978-5700001793. Compilatie, tekstvoorbereiding en opmerkingen door Victor Losev en Lydia Yanovskaja

Boelgakov, Michail, *De meester en Margarita. Vertaald door Marko Fondse et Aai Prins*, van Oorschot, 2017, 448 p. - ISBN 978-9028209800

Boulgakov, Mikhail, *Le maître et Marguerite. Vertaald door Claude Ligny, herzien door Marianne Gourg*, Robert Laffont, 1993, 334 p. - ISBN 978-2221073988

Bulgakov, Mikhail, *The Master and Margarita. Vertaald door Michael Glenny*, Everyman's Library, 1967, 488 p. - ISBN 978-0679410461

Bulgakov, Mikhail, *The Master and Margarita. Vertaald door Mira Ginsburg*, Grove Press, New York, 1967, 402 p. - ISBN 978-0802130112

Bulgakov, Mikhail, *The Master and Margarita. Vertaald door Diana Burgin and Katherine Tiernan O'Connor*, Ardis, 1995, 384 p. - ISBN 978-0679760801

Bulgakov, Mikhail, *The Master and Margarita. Vertaald door Richard Pevear and Larissa Volokhonsky*, Penguin Classics, 1997, 448 p. - ISBN 978-0141180144

Bulgakow, Michail, *Briefe 1914-1940. Dokumente und Materialien. Vertaald door Thomas Reschke, Renate Reschke*, Random House Bertelsman, 2013, 584 p. - ISBN 978-3353009555

Cockrell, Roger, *Mikhail Bulgakov. Diaries and Selected Letters*, Alma Books, 2013, 278 p. ISBN 978-1847493033

Curtis, Julie A.E., *Manuscripten verbranden niet. Michail Boelgakov: een leven in brieven en dagboeken*, Amber, Amsterdam, 1992, 298 p. ISBN 978-9050931649

Curtis, Julie A.E., *Manuscripts Don't Burn. Mikhail Bulgakov: A life in letters*, The Overlook Press, 2012, 320 p. ISBN 978-1468300703

Curtis, Julie A.E., *Les manuscrits ne brûlent pas. Mikhaïl Boulgakov: une vie à travers des lettres et des journaux intimes*, Julliard, 1993, 320 p. ISBN 978-2260008866

Farrar, Frederic, *The Life of Christ*, Cassell, Petter and Galpin, Londres, 1874, 500 p. - ISBN 978-0911376012

France, Anatole, *Le Procureur de Judée*, in *L'Étui de nacre*, C. Lévy, Paris, 1892, 37 p. - ISBN 978-2743613914

Gourg, Marianne, *Étude sur le Maître et Marguerite*, ENS-LSH Éditions, Lyon, 2002, 89 p., ISBN 978-2902126569

Мягков, Борис, *Булгаков на Патриарших - Myaglov, Boris*, *Boelgakov aan de Patriarchvijver*, Algorithm, Moskou, 2007, 352 p. - ISBN 978-5926504290

N.N., *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона - N.N.*, *Brockhaus en Efron Encyclopedisch woordenboek*, Brockhaus-Efron, Leipzig/Sint-Petersburg, 1906, 86 volumes.

Орлов, Михаил Александрович, *История сношений человека с дьяволом - Orlov, Michail Aleksandrovitsj*, *De geschiedenis van de relatie van de mens met de duivel*, 1904, 352 p. ISBN 978-5-699-04469-6

Parschin, Leonid, Tatjana Lappa, *Zeugnisse vom äußeren Leben. Bulgakows erste Frau im Gespräch mit Leonid Parschin*, Volk und Welt, 1992, 164 p. - ISBN 978-3353009203

Proffer Ellendea, *Mikhail Bulgakov, Life and Work*, Overlook Hardcover, 2014, 288 p. ISBN 978-1468309621

Renan, Ernest, *La Vie de Jésus*, Michel Lévy Frères, Paris, 1863, 544 p. - ISBN 978-2070366187

Strauß, David, *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet*, Osiander, Tübingen, 1835, 1.152 p. - ISBN 978-3534249510

Соколов, Борис Вадимович, *Булгаков. Энциклопедия* - **Sokolov, Boris Vadimovitsj**, *Boelgakov Encyclopedie*, Eksmo, Moskou, 2005, 632 p. - ISBN 978-5699126897

Соколов, Борис Вадимович, *Расшифрованный Булгаков. Тайны 'Мастера и Маргариты'* - **Sokolov, Boris Vadimovitsj**, *Boelgakov ontcijferd. De geheimen van de meester en Margarita*, Iauza, Eksmo, Moskou, 2005, 608 p. - ISBN 978-5699107599

Thayer Charles W., *Bears in the Caviar. A Diplomat in Russia*, Michael Joseph Ltd., London, 1952, 288 p. - ISBN 978-1880100363

Weeks, Laura, *The Master and Margarita. A Critical Companion*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 1996, 252 p., ISBN 978-0810112124

